

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΟΥΤΟΥΞΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ
ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
(1830-1913)

Διδακτορική Διατριβή

I

Αθήνα 2007

NO: 16025
KOE: 15894

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΟΥΤΟΥΞΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ
ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
(1830-1913)

Διδακτορική Διατριβή

Αθήνα 2007

Στις κόρες μου

*Ρωξάνη
και
Ελισάβετ*

«Η Ελλάδα έχει δύο ταμεία: ένα για τη συλλογή των φόρων..και ένα για να συλλέγει τις ειδικές προσφορές που επιβάλλονται από το πατριωτικό αίσθημα στην περιουσία πολλών Ελλήνων, οι οποίοι κατοικούν εκτός Ελλάδος».

Γάλλος περιηγητής του 19^{ου} αιώνα. (Βασιλική Θεοδώρου, Ενεργητισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροιρίες (1870-1920), Τα Ιστορικά 7 (1867), σ.8.

10. Είδος και μορφή ευεργεσίας.....	161
11. Συγκεκριμένες κατηγορίες ευεργετών. Προέλευση και συγκρότηση.....	171
12. Οικογενειακή κατάσταση.....	178
Α. «Άπασαν την περιουσίαν».....	189
Β. Το «δυσανάλογον» με την περιουσία.....	191
13. «Μετά πόνου» η περιουσία.....	195
14. Μόρφωση.....	205
15. Ευρωπαϊκά πρότυπα.....	212
16. Επαγγελματική δράση.....	219
17. «Ευεργέτες δύο πατρίδων».....	227
18. Επέστρεψαν ;.....	235
19. Ανάμειξη στην πολιτική.....	240
20. Θρησκευτικότητα.....	247
21. Το «οριστικό κατάλυμα».....	254
22. Το «ασφαλές» του κληροδοτήματος.....	259
23. Η Τύχη των κληροδοτημάτων.....	279

II. ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ (299-367)

1.«Εθνικό Χρέος».....	309
2. Επιφορές.....	324
3. Ο ρόλος των Προξένων.....	334
4. Αναγνώριση.....	338
5. Απονομή Παρασήμου.....	349
6. Παραλείψεις.....	358
7. Αμφιλεγόμενη Ευεργεσία.....	360
8. Επικρίσεις.....	365

III. Η ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ: «Το τιμαλφέστερον...η παιδεία» (367-390)

Τ' ΜΕΡΟΣ

I. ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ (392-408)

1. Από το τυπικό σχολείο στα πρώτα Διδασκαλεία. Μισός αιώνας καθυστέρηση...392
2. Η ολοκλήρωση μιας προσπάθειας.....396
3. Προς «εσαεί μόρφωσιν καθηγητών και δασκάλων».....397
4. Διδασκαλεία Θηλέων.....400
5. Διδασκαλεία νηπιαγωγών.....404

II. ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ 409-433

1. Ένας εισαγόμενος θεσμός.....409
2. Η λειτουργία των δωρεών. Πρωτοπόροι οι ιδιώτες.....413
3. Η συνειδητοποίηση της «νομιμοποίησης» ενός αναγκαίου θεσμού.....419

4. «..Εκτός μόνον της πόλεως των Αθηνών, ήτις ευμοιρεί εκπαιδευτικών καταστημάτων».....	424
5. Στα τέλη του αιώνα.....	429

III. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (434-486)

1. Οι απαρχές.....	434
2. Τα τρία «ανώτερα» σχολεία.....	442
3. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία.....	449
4. Δαπάνες για τη γυναικεία μόρφωση.....	462
5. Άλλες ιδιωτικές πρωτοβουλίες.....	466
6. Διαπιστώσεις και προσπάθειες.....	470
7. Ίδρυτές παρθεναγωγείων.....	475
8. Φροντίδα για τα θήλεα ορφανά.....	481

IV. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (487-521)

1. «Τα γράμματα αυξάνουσι την οικιακήν ευδαιμονίαν...».....	487
2. «Τεχνική παιδευσίς και πρακτική».....	491
3. «..Εν ω θα ευρίσκη λιμένα σωτήριον...η...πολλάκις ναυαγούσα άπορος γυναικεία τάξις». Εργαστήρια και Σχολές Απόρων Γυναικών.....	498
4. Χειραφέτηση της Ελληνίδας «δια της εργασίας». Πρωτοβουλίες γυναικών - Αναζητήσεις.....	506
5. Παράλληλες ιδιωτικές πρωτοβουλίες «προς την πρακτικότεραν οικοκυρικήν μόρφωσιν της Ελληνίδος κόρης». Επαγγελματικές σχολές θηλέων.....	511

V. ΙΕΡΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (522-553)

1. Το εκκλησιαστικό σχολείο Πόρου «δια τους αφιερωθησομένους εις την ιερατικήν υπηρεσίαν».....	522
2. Για την «προσήκουσαν εκπαίδευσιν και την ηθικήν μόρφωσιν των μελλόντων να ιερατεύσωσιν».....	526
3. Άλλες ιερατικές σχολές.....	539
4. Κατά την επιθυμία των ευεργετών.....	547

VI. ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ (554-617)

1. Οι πρώτες προσπάθειες.....	554
2. Όθωνας και Αμαλία.....	555
3. Ορφανοτροφεία της Ερμούπολης.....	566
4. Ορφανοτροφεία στον Πειραιά.....	587
5. Άλλα Ορφανοτροφεία.....	594
6. Ανεκπλήρωτες διαθέσεις.....	597
7. Οι πτωχοί της πρωτεύουσας, «ομάδες περιθωριακές, ομάδες επικίνδυνες». (Σχολές Απόρων Παιδών).....	603

VII. ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (618-660)

1. Εισαγωγή.....	618
2. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία.....	623

3. Ζάππειες Ολυμπιάδες.....	633
4. Στον απόηχο των Ολυμπιακών Αγώνων.....	643
5. Εκτός στίβου και αρένας. Η περίπτωση της γυναικείας άθλησης.....	645
6. Αγώνες, Όμιλοι, Σωματεία.....	649
7. «Δια την εν Ελλάδι προαγωγήν της Γυμναστικής και του Αθλητισμού».....	652
8. Σπορ – Σκοποβολή.....	654

VIII. ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

(662-696)

1. «Προς σπουδήν...και των ευγενικών επιστημών.....	662
2. Σχολείο των Τεχνών.....	667
3. Αναντίστοιχα «πρώτη βαθμίς των δια τας ωραίας τέχνας μελλόντων καθιδρυμάτων».....	673
4. Γυναίκες Καλλιτέχνιδες.....	683
5. Μουσική Παιδεία.....	686

IX. ΤΕΧΝΙΚΗ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

(697-780)

1. Η κατανόηση του προβλήματος, οι πρώτες προσπάθειες.....	697
2. «Κυριακάτικο Σχολείο των Τεχνών».....	706
3. Η κυριαρχία του «Σχολείου των Καλών και Βαναύσων Τεχνών» (1843-1862).....	710
4. «Βιομηχανικές Ολυμπιάδες».....	714
5. Η εμφάνιση των Μετσοβιτών.....	720
6. Εκπαίδευση και Βιομηχανία-Συνέχειες και Ασυνέχειες. Α. Οι πρώτες δεκαετίες.....	716
Β. Στο β' μισό του αιώνα.....	729
7. Τεχνική και Επαγγελματική εκπαίδευση στα ευαγή ιδρύματα.....	733
8. Από το «Σχολείο των Βιομηχάνων Τεχνών» στο Πολυτεχνείο.....	734
9. Προσπάθειες οργάνωσης Τεχνικής και Βιομηχανικής εκπαίδευσης.....	738
10. «...Υπέρ της εμφυχώσεως της βιομηχανίας και των τεχνών».....	746
11. «Προς πρακτικήν μόρφωσιν επαγγελματιών».....	752
12. Η αποπεράτωση μιας μεγαλειώδους οικοδομής- Γεώργιος Αβέρωφ.....	760
13. «...Όπως μορφώνονται ικανοί επιστήμονες και προάγεται η πρόοδος της βιομηχανίας, της γεωργίας και των τεχνών».....	764

X. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

(781-816)

1. Το πρώτο Γεωργικό Σχολείο.....	781
2. «Η βάση αληθούς ευτυχίας ενός έθνους».....	787
3. Τα τρία Γεωργικά Σχολεία.....	797
4. «..Να σπουδάσουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν...».....	800
5. «..Ινα...δοθή ενίσχυσις εις την γεωργικήν τάξιν του λαού...υγιειντέρα και ανωτέρα πασών των λοιπών εν Ελλάδι.....	806

XI. ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

(817-841)

XII. ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

(842-855)

1. Το κρατικό ενδιαφέρον.....	842
2. Ότι δεν μπόρεσε η κρατική μέριμνα.....	851

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	856
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	865

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αρ.: αριθμός
αχρον.: χωρίς ημερομηνία
Βλ.: βλέπε
δρχ.: δραχμές
εφθαρμ.: φθαρμένο
Θ.: θυρίδα
κ.ε.: και εξής
κεφ.: κεφάλαιο
οθωμ.: οθωμανικός
περ.: περιοδικό
σς.: σελίδες
ταξ. εν.: ταξινομική ενότητα
τ. χιλ.: τετραγωνικά χιλιόμετρα
φακ.: φάκελος
χ.τ.: χωρίς τόπο (έκδοσης)
χ.χ.: χωρίς ημερομηνία (έκδοσης)
χ.έ.: χωρίς έκδοση
Υπ.: Υπουργείο
υψμ.: υποσημείωση
υπφ.: υποφάκελος
ΑΕΠ: Αρχείο Εθνικής Παλιγγενεσίας
ΑΥΕ: Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
Β.Δ.: Βασιλικό Διάταγμα
ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΑΚ. ΑΙΤ: Γενικά Αρχεία Αιτωλίας
ΓΑΚ ΚΕΡΚ: Γενικά Αρχεία Κέρκυρας
ΓΑΚ ΣΥΡ: Γενικά Αρχεία Σύρου
ΓΑΚ ΜΑΓΝ: Γενικά Αρχεία Μαγνησίας
Δ.Α.: Δήμος Αθηναίων
Δ.Α.Ε.: Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολεως
Δ.Ε.Κ.Π.Ο.Τ.Α: Δημοτική Επιχείρηση Κοινωνικής Πολιτιστικής και Τουριστικής
Ανάπτυξης Δήμου Δράμας
ΔΙΕΕΕ: Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΔΙΠΒΠΘ: Δημοσιεύματα Ιστορίας, Πολιτικού Βίου και Πολιτικών Θεσμών
Δ.Π.: Δήμος Πειραιώς
Δ.Σ. Διοικητικό Συμβούλιο
Ε.Β.Ε.: Ελληνική Βιοτεχνική Εταιρεία
Ε.Δ.Ε.: (Γραμματεία) Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως
ΕΕΒΕ: Επιτροπή Εμφυχώσεως Εθνικής Βιομηχανίας
ΕΕΚΜ: Επιτερίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών
Ε.Κ.Ι.Ε.: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών
ΕΚΚΕ: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία
Ε.Λ.Ι.Α: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

ΕΜΝΕ: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού
ΕΜΠ: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
Ε.Ο.Α.: Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων
Ε.Τ.Β.Α.: Εθνική Τράπεζα Εθνικής Αναπτύξεως Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα
Ε.Τ.Ε.: Εθνική Τράπεζα
Εφ. = Εφημερίδα
ΖΑΒ: Ζαβιτσιάνου, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών
Φ.Ε.: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία
ΘΗΕ: Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
ΙΑΔΠ: Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς
Ι.Α.Ε.Ν.: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας
Ι.Α.ΕΤΕ: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας
ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Ν.Ε.Μ. Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά
ΙΕΠΕΤΕ : Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος
Ι.Μ.Χ.Α.: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
ΜΕΕ: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
ΜΗΚ: Μητρών Κληροδοτημάτων Υπουργείου Παιδείας
ΜΗ.Φ.Ε.: Μητρών μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας
ΜΗΚ, Α': Α. Κληροδοτήματα που περιήλθαν στην Ακαδημία Αθηνών
ΜΗΚ, Β': Κληροδοτήματα υπαγόμενα εις την άμεσον διατήρησιν του Υπουργείου
ΜΗΚ, Γ': Κληροδοτήματα υπαγόμενα εις την εποπτείαν του Υπουργείου
ΝΕΜ: Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά
Π.Α.Ε.Α.: Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής
Π.Γ.Σ.: Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος
ΠΠΧ.: Παπαχριστόπουλου Αθ., (Κληροδοτήματα)
ΡΙ: Ριζάρειος Σχολή
Μ.Ι.Α.Τ.: Μορφωτικό Ίνστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας
Μ.Ι.Ε.Τ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
Ν.Ε.Λ.Ε.: Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης
Ο.Α.Ε.Δ: Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού
ΟΕΣΒ Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων
Ο.Μ.Ε.Δ.: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού
ΣΔΓ: Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων
Σ.Ε.Α.Γ.Σ.: Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων
Σ.Ω.Β.: Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων
Υ.Γ: Υπουργείο Γεωργίας
Υ.Δ.: Υπουργείο Δικαιοσύνης
ΥΕΔΕ., Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως
Υ.ΟΙ.: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας
ΥΠΕΕ: Υπουργείο Εξωτερικών
ΦΕΑ: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (Ζερβός)

Προλογικό Σημείωμα

Για τη συγγραφή αυτής της εργασίας οφείλω πολλά στον καθηγητή του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και υπεύθυνο για την έρευνά μου, κ. Στέφανο Παπαγεωργίου, ο οποίος με παρότρυνε να ασχοληθώ με το θέμα αυτό και παρακολούθησε άσκνα και με ευαισθησία ως επιβλέπων καθηγητής την πορεία της συγγραφής της. Οι συμβουλές του και οι υποδείξεις του υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την ολοκλήρωση της διατριβής μου. Τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες εκφράζω επίσης από τη θέση αυτή και στα άλλα μέλη που συγκροτούν την τριμελή επιτροπή επίβλεψης, δηλαδή, την καθηγήτρια του τμήματος Πολιτικής Ιστορίας και Επιστήμης, την κ. Ρένα Πατρικίου, για τις κριτικές της παρατηρήσεις και την πάντοτε καλή της διάθεση απέναντί μου, όπως και την επίκουρη καθηγήτρια του τμήματος, κ Δέσποινα Παπαδημητρίου, η οποία ενθάρρυνε την ερευνητική μου παρόρμηση.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναγνωρίσω και την προσφορά όλων εκείνων που συνέβαλαν ο καθένας με το δικό του γόνιμο τρόπο στη θετική έκβαση της έρευνάς μου και ευόδωση της προσπάθειάς μου. Με ευγνωμοσύνη αναφέρομαι στον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Σορβόνης και διευθυντή Ερευνών στο ΚΝΕ/ΕΙΕ, κ. Σπύρο Ασδραχά, στο διευθυντή του ιδίου ιδρύματος κ. Σκλαβενίτη Τριαντάφυλλο, στον ιστορικό της Εκπαίδευσης, κ Δαυίδ Αντωνίου, τον αναπληρωτή καθηγητή Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Γεώργιο Κόκκινο, το διευθυντή Ιστορικού Αρχείου Πανεπιστημίου Αθηνών και επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Παναγιώτη Κιμουρτζή, την επίκουρη καθηγήτρια του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Εύη Γεωργιτσογιάννη, τον ομότιμο διευθυντή Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών, κ. Ευθύμιο Σουλογιάννη, τον καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθήνας, κ. Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη, τον μηχανικό Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και μηχανών γραφείου, κ. Ιωάννη Ράπτη, τον κ. Ευάγγελο Καρσανίδη, ερευνητή και Σύμβουλο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και τον κ. Γεώργιο Σταματίου, Λυκειάρχη και ερευνητή.

Αισθάνομαι επίσης την ανάγκη να ευχαριστήσω τον κ. Βίκτορα Μελά, διευθυντή του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά, τον κ. Ηλία. Τουμασάτο, διευθυντή της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης Αργοστολίου, για την αμέριστη προθυμία και πολύτιμη βοήθειά τους, την κ. Μαρία Μπακαδήμα, προϊσταμένη των Γενικών Αρχείων Αιτωλοακαρνανίας, την κ. Αγγελική Ψιλοπούλου, προϊσταμένη των Γενικών Αρχείων της Σύρου, την κ. Ανίτα Πρασσά προϊσταμένη των Γενικών Αρχείων Μαγνησίας, την κ. Κατερίνα Κουτσουμπού, υπεύθυνη του Αρχείου του Αρσακείου, το διευθυντή, όπως και τους υπεύθυνους της Παπαχαραλαμπείου Βιβλιοθήκης Ναυπάκτου, των Δημοτικών Βιβλιοθηκών Ερμούπολης, Νάξου, Κερκύρας, της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων για την ευγένεια και ευαισθησία που έδειξαν να μου προσφέρουν το απαραίτητο υλικό για την ολοκλήρωση της εργασίας μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα εθνικά κληροδοτήματα και δωρεές αποτελούν την ευγενέστεραν απτήν έκφανσιν μιας διαπύρου φιλοπατρίας και άφθαστου φιλαλληλίας της ελληνικής ψυχής.

Σκεύος Ζερβός **Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί**, Αθήνα (1925), σ.7.

Βασικός στόχος της εργασίας μας είναι η ανάδειξη της ουσιαστικής συμμετοχής του φαινομένου της δωρεάς και της κληροδοσίας στη διαδικασία θεμελίωσης, οικοδόμησης και λειτουργίας των σχολικών μηχανισμών στην Ελλάδα του 19^{ου} ιστορικού αιώνα. Από τη μία πλευρά αποτελεί επιδίωξή μας η συνολική διερεύνηση και καταγραφή της συμβολής των ελλήνων ευεργετών όλων των κατηγοριών, τόσο της διασποράς, όσο και των αυτοχθόνων στη διαδικασία διαμόρφωσης ενός βασικού συντελεστή κρατικής και εθνικής λειτουργίας που ήταν η εκπαίδευση.

Στην εργασία μας προσπαθήσαμε να απαντήσουμε σε βασικά ερωτήματα που μπορεί να θέσει ο ιστορικός και που αναφέρονται στις συνθήκες, μέσα από τις οποίες ορθώνεται η διαδικασία της εθνικής ευεργεσίας και στους λόγους που ωθούσαν τα πρόσωπα αυτά να προχωρήσουν στην ουσιαστικότερη και πολύπλευρη ενίσχυση του ελληνικού εκπαιδευτικού σχηματισμού. Κάτω από αυτό το πρίσμα προσπαθήσαμε να επιχειρήσουμε μία πρώτη σκιαγράφηση των προσωπικοτήτων που απαρτίζουν το ανθρωπινό σύνολο που ονομάζουμε Εθνικούς Ευεργέτες.

Το ιστορικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο κινήθηκε η εργασία μας, είναι ο ιστορικός ελληνικός 19^{ος} αιώνας με τη χαρακτηριστική διμορφία που παρουσιάζει, τη συνύπαρξη δηλαδή από το ένα μέρος του ανεξάρτητου βασιλείου, της πρώτης υπό διαμόρφωση ελληνικής κρατικής οντότητας, και από το άλλο μέρος του «αλύτρωτου» ελληνισμού, ο οποίος μαζί με τον παροικιακό συγκροτούν και την πλειοψηφία των Ελλήνων.

Αναφορικά με τα χρονικά και τα γεωγραφικά όρια της εργασίας μας πρέπει να επισημάνουμε ότι επιλέξαμε τον 19^ο αιώνα- στις ιστορικές του διαστάσεις- από το 1828 έως το 1913 για διάφορους λόγους: Βασικός λόγος είναι ότι διαμορφώνεται εξελκτικά το ελληνικό κράτος σε όλες τις παραμέτρους που το αποτελούν - εκπαίδευση, διοίκηση, στρατός - και παράλληλα αναδεικνύεται στην καινούργια αυτή πραγματικότητα ο ρόλος του παροικιακού ελληνισμού στο χώρο της ευεργεσίας εντονότερα από κάθε άλλη εποχή. Το χρονολογικό πλαίσιο της εργασίας μας 1828 - 1913 ορίζεται από την ενότητα, η οποία περικλείεται από την άφιξη του Καποδίστρια στην Ελλάδα και την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως το τέλος των βαλκανικών πολέμων το 1913. Αντίστοιχα, το γεωγραφικό πλαίσιο περιλαμβάνει μέσα σ' αυτή τη χρονική περίοδο και όλες τις εδαφικές προσθήκες στον ελληνικό κορμό.

Η ίδρυση στα νοτιότερα της ελληνικής χερσονήσου ενός ανεξάρτητου κράτους δεν ήταν εύκολο να θέσει σε περιθωριακό επίπεδο και δεύτερη μοίρα τον «υπόδουλο» ή απόδημο ελληνισμό. Η δημιουργία του εθνικού κέντρου- της Αθήνας - αποτέλεσε σταδιακά την απαρχή της μεταστροφής της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, η οποία άρχισε να κατευθύνεται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα προς την αρχή της αποκλειστικότητας ενός νέου ευρωπαϊκού έθνους-κράτους.

Το βάρος και η διαδικασία της πολιτικής και πολιτισμικής ενοποίησης του ελληνισμού, τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό του νέου κράτους, το οποίο κάπως ρομαντικά αναλαμβάνει το εθνικό κέντρο, στηρίζεται ουσιαστικά στη δύναμη και την ενίσχυση του παροικιακού ελληνισμού. Οι μεγάλοι πάροικοι ήταν η ισχυρότερη οικονομική δύναμη στην αθηναϊκή κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, με σημαντικές επιρροές και εκπροσώπους στον πολιτικό χώρο. Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Δερτιλής, κυριαρχικός φορέας ιδεολογίας- η οποία και αποτελεί το κύριο στοιχείο της πολιτικής δύναμης - είναι και παραμένει η διασπορά. Είναι οι ομογενείς της Οδησού, του Βουκουρεστίου, της Βιέννης, της Τεργέστης, του Λιβόρνου, της Αλεξάνδρειας και Καΐρου, του Λονδίνου, της Μασσαλίας, της Πετρούπολης, της Μόσχας, του Κισνοβίου και άλλων πόλεων που διατήρησαν την ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό, αφενός λόγω της ατελούς ενσωμάτωσής τους στην ξένη κοινωνία, όπου ζούσαν, αφετέρου, γιατί προσέβλεπαν στην πιθανότητα επιστροφής στην ελεύθερη πατρίδα.

Η οικονομική και πολιτική εν μέρει κυριαρχία των ομογενών στον ελληνικό χώρο ιδίως μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα τους επιτρέπει μέσω πολλαπλών δραστηριοτήτων, μεταξύ των οποίων η φιλανθρωπία και ιδίως η μεγάλη ευεργεσία, να ισχυροποιούν καθημερινά τη θέση τους και να παρεμβαίνουν ουσιαστικά στη ζωή και τους μηχανισμούς που οικοδόμησαν, τους θεσμούς του ελληνικού κράτους.

Ιδιαίτερα το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο θεμελιώθηκε νομοθετικά, αλλά και θεσμικά μέσα στα έτη 1833-1837 αποτέλεσε για πολλούς λόγους, έναν από τους κυριότερους τομείς, στους οποίους στράφηκε το ενδιαφέρον του παροικιακού ελληνισμού με τη μορφή της ευεργεσίας. Η οικονομική καχεξία και η δημοσιονομική δυσπραγία του ελληνικού κράτους των πρώτων δεκαετιών μετά την απελευθέρωση, το οποίο αδυνατούσε να εξασφαλίσει τις υλικές προϋποθέσεις αξιοπρεπούς λειτουργίας ενός εξελιγμένου σχολικού δικτύου, άνοιξαν ένα ευρύ πεδίο οικονομικής, αλλά και οργανωτικής συμμετοχής της ελληνικής αστικής τάξης του εξωτερικού στη διαμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης.

Η ανάπτυξη τελικά με ταχύτερους ρυθμούς από ό,τι αυτό ήταν δυνατό να γίνει του ελληνικού δημόσιου μηχανισμού πραγματοποιήθηκε χάρη στη συμμετοχή της εθνικής ευεργεσίας τόσο στον τομέα της παροχής επαγγελματικών διεξόδων, όσο και στη χρηματοδότηση της λειτουργίας του εκπαιδευτικού οικοδομήματος.

Η ακτινοβολία της ελεύθερης Ελλάδας λειτούργησε ως βασικό κίνητρο για πολλούς λιγότερο ή περισσότερο ευκατάστατους Έλληνες για να διαθέσουν τμήμα ή το σύνολο των περιουσιών τους σε κρατικές δωρεές και να στραφούν ιδιαίτερα στην ενίσχυση των διαφόρων νεοπαγών κρατικών λειτουργιών μέσω της πρακτικής του ευεργετισμού. Οι έλληνες πλούσιοι ομογενείς επηρεασμένοι από το ρεύμα του

ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού γίνονται οι κύριοι φορείς των διαδικασιών εθνικής αφύπνισης των Ελλήνων και οικονομικής υποστήριξης των πρωταρχικών θεσμικών λειτουργιών προσπαθώντας να αμβλύνουν, αν όχι να εξαλείψουν, την καθυστέρηση της πατρίδας τους. Η συμμετοχή τους, όσο και αρκετών Ελλήνων του εσωτερικού, στη χρηματοδότηση των εκπαιδευτικών υποδομών και διαδικασιών αποτέλεσε πρότυπο προς μίμηση για χιλιάδες έλληνες πολίτες του ελληνικού βασιλείου.

Εγκατεστημένοι τόσο στον οθωμανικό χώρο που περιβάλλει το ελληνικό κράτος, όσο και στα ευρωπαϊκά κράτη, οι έλληνες ομογενείς ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα αποτέλεσαν τους κυριότερους φορείς του ελληνικού εθνισμού.

Φαίνεται εντυπωσιακή η διάθεση μεγάλων κεφαλαίων στην εκπαίδευση μιας χώρας νεοσύστατης που η οικονομική της ένδεια και η δημοσιονομική της δυσπραγία είναι απαγορευτική τέτοιας ενίσχυσης. Η συνήθης ερμηνεία όμως που βασίζεται στην πατροπαράδοτη «προγονική διάθεση» των Ελλήνων για τη μόρφωση και την εκπαίδευση, είναι ανεπαρκής. Το εκπαιδευτικό δίκτυο που θα λειτουργήσει ως μηχανισμός πολιτισμικής ομογενοποίησης οργανώθηκε και επεκτάθηκε σταδιακά επιδιώκοντας να προσδώσει στα άτομα κοινή εθνική ταυτότητα μέσα από την προβολή του κλέους των προγόνων. Η εθνικιστική ιδεολογία ουσιαστικά καθίσταται η «πολιτική θρησκεία» του νέου ελληνικού κράτους. Στη συνείδηση των δωρητών η παιδεία αποτελεί μοχλό ανασυγκρότησης και προόδου και μεταβάλλεται στο ισχυρότερο όπλο του ελληνισμού.

Σε μια πρόσφορη σε πατριωτικούς οραματισμούς εποχή ο «εκπαιδευτικός και πολιτιστικός» πατριωτισμός που εκφράζεται στην οικοδόμηση του σχολικού δικτύου φαίνεται άρρηκτα συνδεδεμένος με τη συνείδηση εθνικής και πολιτιστικής υπεροχής που αναπαράγεται στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, αλλά και σε όλες τις χώρες του ελληνισμού της διασποράς.

Οι λόγοι αυτής της γενναιοδωρίας και της συμμετοχής στην ίδρυση και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού δικτύου κατά πρώτον οφείλονται στην επικρατούσα άποψη για τη σημασία της μόρφωσης για την προκοπή του ανθρώπου και στη θεσμοθετημένη πεποίθηση ότι μέσω αυτών το ελληνικό έθνος όχι μόνο θα ενωθεί αλλά και θα πραγματώσει τους εθνικούς στόχους και τις φιλοδοξίες τους. Κατά την άποψή μας είναι αδιανόητη η υλοποίηση των «αλυτρωτικών» οραμάτων και της πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας έξω από την οργάνωση, τη λειτουργία και τη στελέχωση του ελληνικού σχολικού, αλλά και γενικότερου εκπαιδευτικού συστήματος. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και το διαμορφούμενο σχολικό δίκτυο μεταβάλλονται σε ενοποιητική δύναμη του ελληνισμού, σε κιβωτός όχι μόνο γνώσης και προόδου, αλλά και ενσάρκωσης των εθνικών οραμάτων παίρνοντας διαστάσεις εθνοσωτήριες.

Δώσαμε βαρύτητα στη συμμετοχή στη διαδικασία της ευεργεσίας των αποδήμων ομογενών του εξωτερικού ή περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτό όμως δε σημαίνει πως πρέπει να αφήσουμε έξω από την έρευνά μας και τους αυτόχθονες ευεργέτες που δραστηριοποιούνται ατομικά ή συλλογικά στα πλαίσια φιλελευθεριστικών φορέων και άλλων οργανισμών. Ακολουθώντας το παράδειγμα των ετερόχθονων ευεργετών προσπάθησαν να τους μιμηθούν στην προικοδότηση

του εκπαιδευτικού χώρου, έστω και με χειρονομίες ανάλογες με εκείνες των πλούσιων ομογενών, στην πλειονότητά τους πενιχρότερες, εφόσον η οικονομική τους δυνατότητα δεν το επέτρεπε.

Ιδιαίτερα η ενίσχυση πολλές φορές με μικροποσά του σχολικού δικτύου, κυρίως της επαρχίας, αποτελεί μια πτυχή αρκετά σημαντική και ενδιαφέρουσα του ελληνικού ευεργετισμού. Στη λογική της ίδιας πρακτικής εντάσσεται το φαινόμενο των αμέτρητων μικρών δωρεών, της συνεισφοράς των χιλιάδων άσημων μικροδωρητών που όχι μόνο από όλο τον κόσμο, αλλά και από όλες τις περιοχές της κυρίως Ελλάδας συνέκλιναν στη χρηματοδότηση της εκπαίδευσης. Η σπουδαιότητα του φαινομένου των μικρότερων αυτών χειρονομιών δε στηρίζεται στην αθροιστική τους οικονομική σημασία που είναι ανυπολόγιστη ουσιαστικά, αλλά στη γενικότερη στάση και ιδεολογία που εκφράζουν.

Η αποσπασματική εξέταση και παρουσίαση επώνυμων περιπτώσεων, που μέχρι τώρα έχουν απασχολήσει την ιστοριογραφία μας ώθησε να διευρύνουμε την έρευνά μας και στην περίπτωση του εσωτερικού ευεργετισμού λιγότερο γνωστού και με ορισμένες ιδιομορφίες, ο οποίος όμως αποτελεί και αυτός σημαντική παράμετρο τόσο της ελληνικής κοινωνικής και πολιτιστικής πραγματικότητας, όσο και του ίδιου του ευεργετικού «κινήματος», ιδίως από το β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Η μέχρι τώρα άνιση αυτή παρουσίαση από ιστορικούς, την οποία ενίσχυε η μονομερής προβολή της έννοιας του εθνικού ευεργέτη, δεν παρείχε τη δυνατότητα να φωτιστεί το εύρος του φαινομένου και οι κοινωνικοί και ιδεολογικοί παράγοντες που στήριζαν και προωθούσαν αυτή την πρακτική.³

Η διάθεση γενναιοδωρίας μιας μεγάλης μερίδας των ευεργετών που δραστηριοποιείται στο χώρο της παιδείας περιλαμβάνει σχολικές υποδομές, βιβλιοθήκες, ενίσχυση διδακτικού προσωπικού, υποτροφίες και βραβεία προς το μαθητικό πληθυσμό και σε ορισμένες περιπτώσεις τα προγράμματα και την εκπαιδευτική κατεύθυνση του σχολείου. Πρόκειται για ένα μοναδικό πραγματικά φαινόμενο που συγκεντρώνει αμέτρητες μικρές και μεγάλες δωρεές από Έλληνες διεσπαρμένους σε χώρες διαφόρων ηπείρων, αλλά και απλούς ανθρώπους του εσωτερικού.

Η σπουδαιότητα του φαινομένου δεν έγκειται μόνο στην οικονομική του σημασία, αλλά και στη νοοτροπία που εκφράζει. Ποιά είναι πραγματικά η κινητήρια δύναμη και οι βαθύτερες αιτίες αυτής της προσπάθειας; Πρόκειται για ένα ερώτημα που κατέχει, όπως είναι φυσικό κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη της έρευνάς μας και μας απασχόλησε ιδιαίτερα.

Η περηφάνια πολλών ευεργετών για την ελληνική καταγωγή τους, συναίσθημα που ενισχύεται από το μακρύ χρόνο απουσίας τους από την πατρίδα, - ιδιαίτερα αν έχουν γεννηθεί σ' αυτήν-, αποτυπώνεται σε πράξεις ευεργεσίας προς αυτήν, όχι μόνο ως προερχόμενη από μία νοσταλγική διάθεση, αλλά και από μία επιθυμία ανασυγκρότησης και «εκσυγχρονισμού» των υποδομών του ελληνικού

³ Η ανακήρυξη ενός ευεργέτη σε «εθνικό» είναι ένα αδιερεύνητο θέμα που άπτεται πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών και πολιτιστικών παραμέτρων (νοοτροπιών).

κράτους. Ας μη λησμονούμε τη διάσταση του έθνους - κράτους, η οποία διαποτίζει τη νοοτροπία της εποχής.

Μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, η αναγνώριση της γενναιοδωρίας παίρνει ένα χαρακτήρα περισσότερο θεσμικό, μέσω διαφόρων καναλιών. Η προσωπική αμοιβή των ευεργετών βρίσκεται το αντίκριμά της στην τιμητική αναφορά της πολιτείας στην πράξη τους, σε ονοματοθεσίες σε ιδρύματα που συστήνουν, σε ανέγερση επιτάφίων μνημείων τους και λειτουργεί ως εναγώνιος μεταφυσικός καθησυχασμός, ως εσωτερική ανάγκη «νοερής επιστροφής τους». Επιστροφής ανέφικτης ή για ποικίλες αιτίες ανεπίτευκτης που πραγματωνόταν μέσα από το χώρο των διαθηκών, ως ενοποιητικό στοιχείο της αρχής με το κλείσιμο του κύκλου της ζωής τους. Ο χώρος, η πατρίδα εξισορροπητικά ενώνει την έναρξη με τη λήξη της ζωής τους καλύπτοντας τη χρονική απόσταση από τα χρόνια της φτώχειας, του διωγμού, της αναζήτησης, της αθωότητας με αυτά του πλούτου, της κοινωνικής καταξίωσης σε μια ξένη χώρα, της ωρίμανσης και της γνώσης. Η κάλυψη αυτή του «χαμένου» χρόνου στην ξενιτιά τελείται μέσα από μία σειρά συναισθηματικών, οικονομικών ή και κοινωνικών αναπληρώσεων που διατυπώνουν οι ίδιοι στα κείμενα των διαθηκών τους, όπου η αποτύπωση των τελευταίων επιθυμιών τους σκιαγραφεί τόσο τις αναζητήσεις τους, όσο και τα χαρακτηριστικά τους ως ευεργέτες της «μακρινής» τους πατρίδας. Παράλληλα, μέσα από τα κείμενα αυτά αναδεικνύονται οι κυριότερες τάσεις του φαινομένου του ευεργετισμού, όπως και η παραγωγική σύνδεση και δυναμική του στο χώρο της παιδείας.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στη συνιστώσα «εκπαίδευση», περιορίσαμε την έρευνά μας στον τομέα της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, πρώτον, γιατί η ευεργεσία σ' αυτήν ως αντικείμενο έχει σχετικά λιγότερο ερευνηθεί, τόσο ποιοτικά, όσο και ποσοτικά από ό, τι στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Εδώ υπάρχουν εμπειριστατωμένες και ενδιαφέρουσες έρευνες και βέβαια ο χώρος του πανεπιστημίου για την περίοδο που εξετάζουμε αποτελεί μία ξεχωριστή πνευματική, ιδεολογική και κοινωνικοπολιτική οντότητα, διαθέτοντας χαρακτηριστικά που το κάνουν να διαφέρει από το υπόλοιπο εκπαιδευτικό σύστημα.

Η διερεύνηση των διαφορετικών πτυχών του φαινομένου της ευεργεσίας στην εκπαίδευση σε συνάρτηση με τα χαρακτηριστικά στοιχεία των εκπροσώπων της, όπως η προέλευση και η καταγωγή τους, το μορφωτικό τους επίπεδο, η επαγγελματική ιδιότητα, η οικογενειακή και οικονομική κατάσταση, η κοινωνική τους θέση και δραστηριότητα μας οδήγησε στην αναγκαία τακτική να προχωρούμε σε σειρές κατηγοριοποιήσεων που μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε και να αιτιολογήσουμε το φαινόμενο του ευεργετισμού τόσο στο χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης, όσο και της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα.

Ό,τι προαναφέρθηκε καθιστά ορατές τις διαστάσεις που παίρνει το φαινόμενο του ευεργετισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, όπως και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει.

Από την εξέταση της επιβίωσης και της εξέλιξης του φαινομένου, όσο και των κοινωνικών και ιδεολογικών προεκτάσεών του, μέσα από τις διαχρονικές προτιμήσεις των ευεργετών ποικίλα ερωτήματα αναφύονται σχετικά με τα κίνητρα,

την κατεύθυνση (γενική εκπαίδευση –πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια- τεχνική και επαγγελματική), το ύψος της γενναιοδωρίας, μικρής ή μεγάλης, την αναλογική σχέση της με την υπάρχουσα περιουσία του ευεργέτη, την επίδραση του κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος και των διαφορετικών συγκυριών και συνθηκών μέσα στις οποίες πραγματοποιείται. Ένα από τα πρώτα ερωτήματα που η περιήγηση στις πηγές δημιουργεί είναι κατά πόσο ο τρόπος διάθεσης της περιουσίας και η στενότερη ή χαλαρότερη σύνδεση με την ευεργεσία εγγράφονται σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτισμικών συμπεριφορών. Τα οικονομικά κίνητρα ή η πραγματικότητα μιας ατομικής θυσίας, που βρίσκονται πίσω από πράξεις καλής θέλησης, αποτελούν σημείο ιδιαίτερου προβληματισμού για τον ερευνητή. Αν και παράγοντες, όπως η φιλανθρωπία, η θρησκευτικότητα, η εθνική ευθύνη, η υστεροφημία, η τάση μιμητισμού, η κοινωνική καταξίωση, η ποικιλία επιρροών, το μορφωτικό επίπεδο αποτελούν βασικές συνιστώσες αιτιολόγησης του φαινομένου, δεν καλύπτουν εν τούτοις όλες τις απαντήσεις.

Η προσέγγιση και ανάδειξη πλευρών του φαινομένου του ευεργετισμού μέσα από τη διασταύρωση διαφόρων προβληματικών επιδέχεται ποικιλία αντίστοιχων προσεγγίσεων από διαφορετικές επιστήμες. Η μελέτη της δοσοληψίας ανάμεσα στο ελληνικό κέντρο και τον ελληνισμό της διασποράς θα εμπλούτιζε εξ ίσου την προσέγγιση οικονομικών, δημογραφικών, κοινωνιολογικών παραμέτρων.

Για την ερμηνεία του φαινομένου πέρα από μια επεξεργασία σε ποικίλες παραμέτρους του δείγματος 1982 ευεργετών, και 2351 πράξεων ευεργεσίας είναι απαραίτητη η θεώρηση διαφορετικών περιπτώσεων και κατηγοριών κάτω από το πρίσμα, οικονομικών, κοινωνικών, ψυχολογικών παραμέτρων της πρακτικής αυτής. Ανάλογα με το χρόνο, την προέλευση, τα κίνητρα, το σκοπό της ευεργεσίας, την καταγωγή, την επαγγελματική ιδιότητα του ευεργέτη διαμορφώθηκαν σειρές κατηγοριοποιήσεων, οι οποίες μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε και να φωτίσουμε το φαινόμενο του ευεργετισμού στα χρονικά και γεωγραφικά μας όρια.

Τα αποτελέσματα μετρήσεων πράξεων ευεργεσίας θα μπορούσαν να αποτελέσουν εύχρηστο ερμηνευτικό εργαλείο για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την προέλευση, την οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο μόρφωσης, τη γεωγραφική κατεύθυνση της ευεργεσίας, το μέγεθος της προσφερόμενης περιουσίας, το φύλο, τόσο όσον αφορά στο χώρο γενικά της εκπαίδευσης, όσο και στον ιδιαίτερο εκπαιδευτικό τομέα, στον οποίο στράφηκαν οι ευεργέτες.

Σύμφωνα με διάφορους υπολογισμούς και έρευνες που έγιναν παλαιότερα, φαίνεται πως ένα μέρος μόνο των δωρεών των μεγάλων ευεργετών προς τον εκπαιδευτικό τομέα ξεπερνούσε κατά πολύ τον κρατικό προϋπολογισμό του υπουργείου Παιδείας. Παράλληλα, μέχρι το 1907 οι ιδιωτικές χορηγίες κάλυπταν το 1/3 περίπου των τρεχουσών αναγκών των γυμνασίων της χώρας.⁴

Η καταμέτρηση και ο ακριβής υπολογισμός της οικονομικής προσφοράς των ευεργετών δεν αποτελούν εύκολη διαδικασία, τόσο λόγω της πληθώρας των ποσών

⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σσ.488-489.

που προσφέρθηκαν, όσο και λόγω των ελλείψεων ή των κενών που παρουσιάζει το πραγματολογικό υλικό και η βιβλιογραφία για τις επιμέρους πλευρές του ζητήματος. Η ποικιλία των νομισματικών μονάδων με την κατά καιρούς διαφοροποίηση της αξίας τους δυσχεραίνει την επακριβή απόδοση των οικονομικών μεγεθών.

Η συστηματική αξιοποίηση των πληροφοριών για τον τρόπο ζωής των διαθετών, μας οδήγησε σε μία πρώτη προσέγγιση της εικόνας των δωρητών και μας επέτρεψε να προχωρήσουμε στη διατύπωση μιας πρώτης τυπολογίας, στο σχεδιασμό διαφόρων κατηγοριών πορτραίτων ευεργετών.

Ποιοτικές ατομικές μαρτυρίες, παρουσιάστηκαν ξεχωριστά μέσα από μία περιπτωσιολογική παρουσίαση, αλλά και κωδικοποιημένες ως σύνολο. Επιδιώχθηκε ο γόνιμος συγκερασμός των ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων, των ατομικών με τις συλλογικές διαδρομές των διαφορετικών παραγόντων της ευεργεσίας που αποτελούν κώδικες προσέγγισης στην έρευνά μας. Η όλη προσπάθεια επιτρέπει ευκολότερα την απόκτηση μιας ασφαλέστερης πολύπλευρης γνώσης. Η απαραίτητη διερεύνηση του προφίλ των ευεργετών επιδιώχθηκε με βάση ένα επιλεγμένο δείγμα για να σκιαγραφηθούν σε πρώτο πλάνο η επαγγελματική τους σταδιοδρομία, η οικονομική τους συμπεριφορά – οι οικονομικές του επιλογές, οι επενδύσεις σε ακίνητα και χρεώγραφα, η σύνθεση της περιουσίας τους, οι σχέσεις του με όσους συναλλάσσονταν -, η οικογενειακή τους κατάσταση και η στάση τους απέναντί της, το μορφωτικό τους επίπεδο - σπουδές, πνευματικό έργο -, η κοινωνική δραστηριότητα και καταξίωσή τους σε σχέση με το κοινωνικό πλαίσιο, όπου ήταν ενταγμένοι.

Η δυνατότητα χαρακτηρισμού μιας χειρονομίας ως γενναιοδωρης ή συμβατικής διενεργείται μέσα από ένα πολύπτυχο συμπεριφορών, στάσεων ζωής και αξιών από το οικογενειακό, επαγγελματικό και κοινωνικό γενικότερα περιβάλλον του ευεργέτη. Λαμβάνουμε υπόψη σ' αυτό και τον καθοριστικό πολλές φορές ρόλο της γεωγραφικής καταγωγής, του μορφωτικού επιπέδου, του πολιτιστικού περιβάλλοντος, του οικογενειακού κύκλου, καθώς και της δυνατότητας και ικανότητας ενσωμάτωσης των απόδημων στις χώρες υποδοχής. Ίσως τότε να έχουμε προσεγγίσει ένα από τα κλειδιά για την ερμηνεία του φαινομένου του ευεργετισμού, δεδομένου ότι η δόμηση ενός υποδειγματικού πλαισίου ερμηνείας παραμένει ανέφικτη.

Για την κριτική αποδελτίωση των σχέσεων των ευεργετών με φορείς της εκπαίδευσης, της εξουσίας, της τέχνης ή του οικονομικού και επιχειρηματικού κόσμου είναι αναγκαία η συγκριτική προσέγγιση και η αντιπαράθεση των πηγών.

Η τεκμηρίωση της εργασίας αυτής στηρίχτηκε στη χρησιμοποίηση ανέκδοτου υλικού και στη διερεύνηση πηγών της εποχής. Πιο συγκεκριμένα: Τα κατά τόπους Γενικά Αρχεία του Κράτους, το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, Ιστορικό Αρχείο Πειραιά, Υπουργείο Οικονομικών, Παλαιάς Βουλής, Αρχεία διαφόρων Σχολών, Οργανισμών, Εταιρειών, Συλλόγων. Η μακροχρόνια έρευνα στις παραπάνω πηγές αποκάλυψε ένα τεράστιο υλικό ανεπεξέργαστο, που όμως γεννούσε νέα προβλήματα, όπως δυσχέρειες στην ταξινόμησή του ή φόβο εξαγωγής αυθαίρετων συμπερασμάτων, λόγω της άγνοιας που κάλυπτε τις καινοφανείς πλευρές του φαινομένου του ευεργετισμού. Αυτά,

καθώς και η συγκριτική, παραθετική ή συμπληρωματική ένταξή τους στο περιβάλλον του κειμένου, ώστε να αποκτήσουν τον ενεργό τους ρόλο, αποτέλεσαν τη βάση για τους σημαντικότερους προβληματισμούς μας.

Η πορεία που ακολουθήσαμε για την επεξεργασία των δεδομένων μας ήταν αρχικά η συγκέντρωση και ταξινόμηση του υλικού σε θεματικές ενότητες και η παραπέρα κριτική τους ανάλυση με στόχο την παρουσίασή τους σε πίνακες, από όπου μπορούμε να εξάγουμε τις διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα για την έρευνά μας.

Το πραγματολογικό υλικό συνίσταται σε δωρητήριες πράξεις, διαθήκες, προσωπική επιστολογραφία των ευεργετών ή έμμεσες μαρτυρίες μέσα από αλληλογραφία προξένων, πρακτικά σχολών, βιογραφικά σημειώματα ή ειδησεογραφικό υλικό από εφημερίδες, αλμανάκ, ημερολόγια, επιφυλλίδες περιοδικά, εγκυκλοπαίδειες, επικήδειους, επιμνημόσυνους λόγους ή επαίνους, αλλά και τοπικές ιστορίες. Η εικόνα αυτού του άνισου πραγματολογικού υλικού, τόσο από την άποψη της επάρκειας και αξιοπιστίας κάποιων πηγών (βιογραφικά σημειώματα, επιμνημόσυνους λόγους, ημερολόγια κλπ.), όσο και της ανισομερούς χρονικά και γεωγραφικά συναγωγής του υλικού υπήρξε ένας από τους προβληματισμούς μας. Η θετική χρήση όμως της ποικιλομορφίας αυτής των πηγών μας οδηγεί στη διασταύρωση και επαλήθευση πληροφοριών, την ανακάλυψη ενδεχόμενων υπερβολών και ανακρίβειών, αλλά και πολύπλευρων εκφάνσεων της ζωής και της δράσης των προσώπων, παρά την εκ διαμέτρου διαφορετική πολλές φορές ποιοτική διαχείριση των πηγών αυτών.

Με αφετηρία την προσπάθεια, εκτός των ανωτέρω, της αποτύπωσης του εύρους των περιπτώσεων ευεργεσίας και συμπεριφορών στην ελληνική εκπαίδευση, αντιμετωπίσαμε την πιθανή έλλειψη ομοιογένειας στο επιλεγμένο δείγμα επεξεργασίας. Η σύνθεση του προφίλ των «μεσαίων» και «μικρών» δωρητών δεν είναι εύκολη μέσα από ένα σχεδόν τυπικό πληροφοριακό υλικό. Το δείγμα τείνει να γίνει ετεροβαρές με τη συλλογή περισσότερου ή λιγότερου υλικού τόσο σχετικά με τις γεωγραφικές, όσο και με τις θεματικές ενότητες (εκπαιδευτικά και πνευματικά ιδρύματα). Αυτό οφείλεται, εκτός των άλλων, τόσο σε χρονικούς και υλικούς περιορισμούς από πλευράς μας, όσο και σε δυσχέρειες πρόσβασης στο αντίστοιχο πρωτογενές υλικό, όπου αυτό υπήρχε και αν υπήρχε (περίπτωση ιδιωτικών φορέων).

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετώπισε αυτή η εργασία ήταν η ελλειπτικότητα των διαθηκών, από τις οποίες δεν έχει διατηρηθεί παρά ένα κομμάτι του κειμένου, αυτό με το έργο των ευεργετών, κάτι που συνήθως συμβαίνει με τα κρατικά αρχεία, όπου πολλές φορές διατηρούνται όσες πληροφορίες είναι χρήσιμες στην υπηρεσία.⁵

⁵ Μας προβλημάτισε η ελάχιστη παρουσία των αντιγράφων διαθηκών ή δωρητηρίων εγγράφων στους φακέλους του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών ή των Γενικών Αρχείων του Κράτους και γενικότερα η αποσπασματική παράθεση των κειμένων που αφορούν την οικονομική περιγραφή του κληροδοτήματος ή της δωρεάς.

Αν και υπήρχε συχνά κρατικό ενδιαφέρον για τις επιχορηγήσεις των δωρητών, η συστηματική συναγωγή και δημοσίευση του συνόλου των διαθηκών και των σχετικών με τις δωρεές συμβολαιογραφικών ή άλλων πράξεων δεν επιχειρήθηκε ακόμα από τις κρατικές υπηρεσίες. Οι κατά καιρούς προσπάθειες που αναλήφθηκαν για τη συγκέντρωση αυτού του υλικού έκαναν να φανούν αποσπασματικά τα συλλεχθέντα στοιχεία. Το εγχείρημα μιας σχολαστικής συγκέντρωσης των πράξεων είναι μάταιο, γιατί, εν τω μεταξύ, το απαραίτητο υλικό για τη συγκρότηση των σειρών έχει υποστεί τις καταστροφικές συνέπειες του χρόνου και των συνθηκών μιας γραφειοκρατικής πραγματικότητας. Η απόπειρα να συγκροτηθεί ένα corpus με τη συγκέντρωση του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού διαθηκών και πράξεων δωρεών αποδεικνύεται μακρά και επίπονη περιπέτεια. Θέλουμε να πιστεύουμε ότι, εκτός από τη μεγάλη ομάδα του πληθυσμού σχετική με τις μικρές δωρεές που παρέμεινε στην ανωνυμία, προσεγγίσαμε παρά τα αναπόφευκτα κενά, το αντικείμενό μας, ώστε να προβάλει μια όσο το δυνατό αντιπροσωπευτική εικόνα των ομάδων που υποστήριζαν την πρακτική της ευεργεσίας στην εκπαίδευση.

Η ασυνέχεια των πηγών, η ετερογένεια των δεδομένων και οι σημαντικές αρκετές φορές ελλείψεις στα δωρητήρια συμβόλαια, ή τις δωρητήριες επιστολές δεν επιτρέπουν την κατεύθυνση της έρευνας στο κοινωνικό προφίλ των δωρητών, ούτε και σ' εκείνη των συλλογικών στάσεων, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τα κείμενα των διαθηκών που συνήθως συντάσσονται προς το τέλος περίπου της ζωής του διαθέτη. Ο σκεπτικισμός και η έκφραση των ευαισθησιών που τα χαρακτηρίζουν, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ιδιόγραφες και μυστικές διαθήκες, δεν αφήνει μόνο την πληροφορία της οικονομικής συμβολής σε κάποιο ίδρυμα ή θεσμό, αλλά του πλαισίου ζωής και της νοοτροπίας των δωρητών, των σχεδιασμών και των προθέσεων τους. Η προσέγγιση συλλογικών στάσεων είναι το τελικό όφελος που εξάγεται από αυτά μέσα από ένα ευρύ φάσμα επιλογών και στάσεων.

Η εξαγωγή απόλυτων συμπερασμάτων αναιρείται από παραμέτρους, όπως την πολυπλοκότητα των παραγόντων που επιδρούν στις αποφάσεις των ευεργετών. Η σφαιρική σύλληψη του φαινομένου του ευεργετισμού και η σε βάθος διερεύνησή του είναι πραγματικά δυσχερές για μία μόνο ερευνητική προσπάθεια.

Η εξέταση της βάσης δεδομένων για τη διερεύνηση του φαινομένου δε στηρίχθηκε στα πρόσωπα των ευεργετών, αλλά στον αριθμό των πράξεων ευεργεσίας. Τις 1982 πράξεις ευεργεσίας που επιλέξαμε να εξετάσουμε τις ξεχωρίζουμε από ένα σύνολο 2351 πράξεων, από τις οποίες οι 890 είναι δωρεές, οι 702 διαθήκες (100 είναι ιδιόχειρες). Οι υπόλοιπες 759 είναι ένα σύνολο συνεισφορών που συνίστανται σε συνδρομές, σε εράνους, σε μικρές γενικά δωρεές. Ένας αριθμός συνδρομητών όλων των κοινωνικών στρωμάτων έχει επιλεγεί με κριτήριο τη συγκέντρωση από ετήσιες συνδρομές ενός ποσού που έχει καταβάλει πολλές φορές όχι ευκαταφρόνητου. Τελικά, ένα σύνολο από 2351 δωρεές επιμερίζεται στους διάφορους τομείς της εκπαίδευσης.

Η αναγκαιότητα προσέλκυσης κεφαλαίων από οποιαδήποτε κατεύθυνση οδήγησε το ελληνικό Κράτος στην πρακτική της μείωσης των οικονομικών

απαιτήσεων- που ήταν σχεδόν συμβολικές - για την απονομή του τίτλου του ευεργέτη σε κάποιο άτομο. Κατ' αυτό τον τρόπο μικρές σχετικά εισφορές αρκούν για να χαρακτηρίσουν τον χορηγό τους ευεργέτη. Η πραγματικότητα αυτή μας οδήγησε στην αναγκαστική προσαρμογή της έρευνάς μας στα μεγέθη της εποχής.

Η καταμέτρηση όλων αυτών των πράξεων έγινε βάσει ενός συγκεντρωτικού πίνακα, όπου καταγράφηκαν ο χρόνος, το είδος, η μορφή, η γεωγραφική και ειδολογική κατεύθυνση (τομέας, είδος και μορφή εκπαίδευσης) και το προσφερόμενο ποσό παράλληλα με βιογραφικά και οικονομικά στοιχεία του ευεργέτη. Διπλή αναφορά στον ίδιο ευεργέτη γίνεται, όταν έχει επαναλάβει πράξη ή πράξεις ευεργεσίας σε άλλη δεκαετία.

Η μελέτη μας κινείται σε δύο βασικούς άξονες, του χώρου (περιοχές κατεύθυνσης ευεργεσίας) και του χρόνου (δεκαετίες). Η επεξεργασία παράλληλα μιας σειράς μεταβλητών αντανakλά τις διαφοροποιήσεις αφενός των δωρητών σε επίπεδο προέλευσης των ατόμων, καταγωγής, τόπου δραστηριοποίησης, οικογενειακού, μορφωτικού, επαγγελματικού περιβάλλοντος, αφετέρου των ευεργετημάτων σε επίπεδο είδους, μορφής και κατεύθυνσής τους.

Η κατανομή των δωρεών σχετικά με την κατεύθυνσή τους σε τομείς εκπαίδευσης μας οδήγησε στην υιοθέτηση 13 κατηγοριών ευεργεσίας. Σύμφωνα με τη σειρά σπουδαιότητας αυτών των κατηγοριών στην πρώτη θέση βρίσκεται η γυναικεία εκπαίδευση με 36% του συνόλου των δωρεών. Στη δεύτερη θέση έρχονται οι δωρεές σε ορφανοτροφεία, σχολές απόρων παιδιών, στην τρίτη θέση εκείνες που αφορούν στη Γενική εκπαίδευση με προεξάρχουσα την πρωτοβάθμια (ακολουθούν Ελληνικά και τέλος τα γυμνάσια). Τέταρτη στη σειρά έρχεται η Ιερατική εκπαίδευση και ακολουθούν οι υπόλοιπες.⁶ Το μικρότερο ποσοστό της ευεργεσίας το συναντάμε στα Διδασκαλεία, στην Εμπορική και τη Ναυτική εκπαίδευση.

Η εργασία μας χωρίζεται σε τρία μέρη: Στο πρώτο μέρος, αφενός περιγράφεται η πορεία, η δομή και η εξέλιξη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στα όρια της εξεταζόμενης περιόδου, αφετέρου δίνεται η οικονομική διάσταση του εκπαιδευτικού δικτύου. Στο δεύτερο μέρος ορίζονται οι μορφές και η έννοια της ευεργεσίας, η νομική και κοινωνική της διάσταση και καθορίζονται οι τυπικές ή ιδιαίτερες τάσεις της πρακτικής της. Καταβλήθηκε προσπάθεια να εκτεθούν σφαιρικά οι διάφορες πτυχές του φαινομένου του ευεργετισμού στις ανιχνεύσιμες διαστάσεις του, ενώ σκιαγραφήθηκε η δυναμική του σε αναφορά με σειρά μεταβλητών. Ακολουθεί το εγχείρημα να προβληθούν τα κίνητρα της ευεργεσίας και με μεγαλύτερη κατά το δυνατό έμφαση εκείνα που συνδέονται με τον χώρο της παιδείας, στην ιδιαιτερότητα της οποίας εστιάζουμε στο τρίτο κεφάλαιο του μέρους αυτού.

Στο τρίτο μέρος περιγράφεται και προβάλλεται η σύνδεση των ιδιωτικών πρωτοβουλιών με την κατεύθυνση της ευεργεσίας σε συγκεκριμένους επιμέρους τομείς του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος μέσα από μια ιστορική αναφορά στην ιδιαίτερη πορεία του, τις συνέχειες και τις ασυνέχειες που εμφανίζει. Πρόκειται

⁶ Βλ. Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1

για ένα πεδίο μέσα στον εκπαιδευτικό χώρο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού αγγίζει τις πλευρές της τεχνικής, επαγγελματικής, γυναικείας, ιερατικής, γεωργικής εκπαίδευσης που ουσιαστικά αποτελούν το δίαυλο ενσωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας στον ανεπτυγμένο και εκσυγχρονισμένο δυτικό κόσμο. Η συνεισφορά της ευεργεσίας σ' αυτόν τον τομέα, άγνωστη εν πολλοίς μέχρι σήμερα, υπήρξε κατά την άποψή μας κάτι περισσότερο από κεφαλαιώδης.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι μας απασχολεί αυστηρά η διάθεση του ευεργέτη, η σκέψη, στάση και όχι η πορεία και η τύχη του κληροδοτήματός του. Η μελέτη της διαδικασίας ολοκλήρωσης της υλοποίησης της δωρεάς ή διαθήκης, πολλές φορές αποδεικνύει ότι νομικά προσκώμματα, κληρονομικές ατασθαλίες, κρατικές αβελτηρίες και γενικότερα οι περιπέτειες βραχύβιες ή μη του ευεργετήματος στην πορεία του χρόνου, ακυρώνουν, μπλοκάρουν και καθυστερούν την υλοποίησή του ή την αφήνουν να εκκρεμεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, χωρίς να αναφέρουμε εδώ και ένα μεγάλο αριθμό δωρεών και κληροδοτημάτων που τελικά δεν εκτελέστηκαν ποτέ. Η τύχη ή η κατάληξη που είχαν πολλά κληροδοτήματα θα αποτελούσε μελλοντικά μία ενδιαφέρουσα μελέτη.

Παρά τον όγκο και το μεγάλο αριθμό κληροδοτημάτων, δεν εξαντλείται πλήρως το όλο ζήτημα, αφού δεν συμπεριλαμβάνονται σ' αυτό «*πάντα ανεξαιρέτως τά τε γνωστά και τα αγνοούμενα και πάντα τα καθεύδοντα και τα εις χείρας των ποικίλων εκμεταλλευτών ευρισκόμενα κληροδοτήματα*».

Α' ΜΕΡΟΣ

I.

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

«..Προσγίγνεται τοις ανθρώποις ωφέλειαν έκ τε της σπουδής των εγκυκλίων μαθημάτων και της επιγνώσεως των επιστημών. Και γαρ δι' αυτών τα ήθη βελτιούνται, και ο ανθρώπινος νους ως υπό φωτός τη επιστήμη οδηγούμενος, δεξιώτερός τε και ανυσιμώτερος καθίσταται προς πάντα τα οϊανδήποτε πολιτικήν κοινωνίαν συνέχοντα και συγκρατούντα..».

Διαθήκη Κωνσταντίνου Φλέβα του Μαΐου του 1825. ΜΗΚ, σ.11.

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα θεμελιώθηκε κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης ουσιαστικά και μορφοποιήθηκε στη διαδρομή του 19ου αιώνα. Ακολούθησε, όπως είναι φυσικό, όλες τις διαδικασίες συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας, από την οποία θα διαμορφωθεί και με τη σειρά του θα τη διαμορφώσει. Προσπαθώντας να σκιαγραφήσουμε την εξέλιξη και τη σύγκριση της ελληνικής εκπαίδευσης κατά τον 19^ο αιώνα στηριχθήκαμε στην προσέγγιση ως επί το πλείστον του Αλέξη Δημαρά, σύμφωνα με την οποία, όλος αυτός ο σχηματισμός μπορεί να χωριστεί συμβατικά σε τρεις φάσεις βάσει των σημαντικότερων μεταβολών – σταθμών που δημιούργησαν τομή και προετοίμασαν τα χαρακτηριστικά της επόμενης περιόδου. Η πρώτη περίοδος, 1828-1854, χαρακτηρίζεται από τις πρώτες προσπάθειες στήριξης του εκπαιδευτικού συστήματος στη στοιχειώδη εκπαίδευση από τον Καποδίστρια, καθώς και θεμελίωσης ενός θεσμοθετημένου εκπαιδευτικού συστήματος πάνω στα δυτικά πρότυπα, τόσο από την Αντιβασιλεία, όσο και από τον Όθωνα, που αποβλέπει βασικά στη συγκρότηση των τριών βαθμίδων εκπαίδευσης μέσα από την κάθετη δομή της, αλλά και την αναγκαστική αδιαπερατότητα ανάμεσα στις βαθμίδες. Ως έναρξη της δεύτερης περιόδου 1856-1894 θεωρούμε την τομή που δημιουργήθηκε με την επισήμανση για πρώτη φορά των προβλημάτων της Εκπαίδευσης, τα οποία με μεγάλη ενάργεια παρουσιάζει στην Έκθεσή του ο τότε Υπουργός Παιδείας, Χαράλαμπος Χριστόπουλος. Παρά τη διατήρηση αρχικά των ίδιων περίπου χαρακτηριστικών της προηγούμενης περιόδου, διακρίνεται προσπάθεια επανατοποθέτησης και ανανέωσης των βασικών αξόνων του εκπαιδευτικού συστήματος. Διατυπώνονται και επιχειρούνται προτάσεις βασισμένες σε μια «νέα φιλοσοφία» του εκσυγχρονισμού και ενός εντονότερου εκδυτικισμού» της ελληνικής κοινωνίας, λόγω βεβαίως και των ταχύτερων διαδικασιών ενσωμάτωσης της Ελλάδος στη διεθνή τάξη της εποχής. Το ειδικό βάρος ανθρώπων και ομάδων, εκφραστών νέου πνεύματος, ειδικών στα εκπαιδευτικά ζητήματα, αρχίζει να επηρεάζει ουσιαστικά τα νεοελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα. Με την ψήφιση του νομοσχεδίου για τη στοιχειώδη εκπαίδευση το 1895, που οφείλεται στο Δημήτριο Πετρίδη, Υπουργό Παιδείας, σηματοδοτείται η έναρξη της τρίτης περιόδου, 1895-1916, κατά την οποία αυξάνονται προοδευτικές τάσεις, και γίνεται προσπάθεια να μεταστραφεί το εκπαιδευτικό σύστημα σε προσανατολισμούς ουσιαστικής εξέλιξης προσαρμοσμένους στα σύγχρονα με την εποχή πρότυπα. Η προετοιμασία σημαντικών μεταρρυθμίσεων κυφορείται και αρχίζει

να καρποφορεί ήδη από τότε - νομοσχέδια του Ι. Τσιριμώκου, το 1913 - για να ολοκληρωθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1920 με τη γνωστή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση επί πρωθυπουργίας Ελευθερίου Βενιζέλου.

Αναδρομή: Η Επαναστατική περίοδος. «Οραματισμοί και προσπάθειες»

Πριν από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας του 1821 δεν υπήρχε οργανωμένη εκπαίδευση και ουσιαστικά τη φροντίδα της παιδείας την είχε αναλάβει η Εκκλησία.⁷ Γνώση θεολογική, σχολαστική διδασκαλία, μέσω της οποίας ο δάσκαλος δίδασκε ξεχωριστά κάθε μαθητή, ήταν βασικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής διαδικασίας.⁸

Ο δρόμος για τη δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους προλειάνθηκε από το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού 1750-1830, το οποίο, εκτός των άλλων, υπήρξε και ως κίνημα παιδείας. Βασικός στόχος των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού υπήρξε η μόρφωση και πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων μέσα από τη δημιουργία μιας αναγκαίας εκπαιδευτικής υποδομής.⁹ Οι ιδεολογικές ζυμώσεις που δημιουργήθηκαν στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα είχαν την αντανάκλασή τους στην πνευματική κινητοποίηση και εθνική αφύπνιση των Ελλήνων.¹⁰ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σκοπός της παιδείας, σύμφωνα

⁷ Οργανωμένη εκπαίδευση παρέχεται είτε από το ίδιο το Κράτος, είτε υπό την εποπτεία του. Σημείο έναρξης συνεπώς της εξετάσεως του θέματος θα ληφθεί η σύσταση του νέου ελληνικού κράτους το 1830 και θα περιληφθούν σ' αυτήν οι περιοχές εκείνες, οι οποίες μέσω των διεθνών συνθηκών προσετέθησαν στην επικράτεια του. Η Ελλάδα μέσα από τέσσερις συνθήκες, επτά πρωτόκολλα και ένα σχέδιο πορεύθηκε στην πολιτική της ανεξαρτησίας της την 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1830, την κατοχύρωση της συνοριακής γραμμής Αμβρακικού-Παγασητικού και την επιδίκαση Κυκλάδων, Σποράδων και Ευβοίας. Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, [Πολύπτυχο], Αθήνα 1988, σ.21. Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.105. Η έκταση το νεοπαγούς ελληνικού κράτους ανερχόταν σε 47.516 τετρ. χιλ., όπου ζούσαν 712.608 κάτοικοι, από τους οποίους το 14% ήταν αστικός πληθυσμός και το 56,53% του συνόλου γυναίκες. Ελ. Μπελιά, *Στατιστικά του Ελληνικού κράτους κατά το 1830*, *Μνημοσύνη* τεύχος 7 (1979), σ.296.

⁸ Άννα Κόντονη, *Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, *Επιστημονική Βιβλιοθήκη*, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.93.

⁹ Περισσότερα για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, [Ερμής], 4η έκδοση, Αθήνα 1985 και Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, Αθήνα 1988.

¹⁰ Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εισαγωγικό σημείωμα Μ.Γ. Μερακλής, [Πορεία], Αθήνα 2001, σσ.9,98,188. Λόγιοι και διανοούμενοι μετέφεραν στον ελληνικό χώρο το όραμα μιας εθνικής παιδείας με την ενίσχυση της ελληνικής γλώσσας, ιερωμένοι με στόχο την αποτροπή της απειλής του εξισλαμισμού ενίσχυσαν την ορθόδοξη θρησκευτική πίστη και την κλασική παράδοση. Δάσκαλοι, όπως ο Νεόφυτος Βάμβας, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, ο Άνθιμος Γαζής, ο Θεόφιλος Καϊρης, ο Γεώργιος Γεννάδιος, εγκατέλειψαν τις έδρες τους και συμμετείχαν ενεργά στον αγώνα. Αντ. Ισηγόνης, *Ιστορία της Παιδείας*, β' έκδοση, Αθήνα 1964, σ.222. Η «μετακένωσις», η μεταφορά επιστημονικών και πολιτιστικών επιτευγμάτων από την Ευρώπη στον ελλαδικό χώρο, που γνώρισε την οπισθοδρόμηση κατά την οθωμανική κυριαρχία, αποτελούσε βασική επιδίωξη των διαφωτιστών και μάλιστα του Αδαμαντίου Κοραή. Στέριος Φασουλάκης, *Ο Κοραής, η μετακένωσις» και η γαλλική επανάσταση*, περ. *Τα Ιστορικά*, Ε', τεύχος 10 (1999), σ.23. Για τον Κοραή η

με την άποψη της πνευματικής ελίτ επηρεασμένης από τις διάφορες τάσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ήταν η ηθικοπνευματική διάπλαση του ανθρώπου και η εθνική ανεξαρτησία.¹¹ Αυτό εξηγεί την προσπάθεια των δασκάλων και διαφόρων λογίων να ενισχύσουν την εθνική συνείδηση των Ελλήνων και να τους προετοιμάσουν για τον αγώνα της ανεξαρτησίας πνευματικά, ηθικά και κοινωνικά.¹² Λόγιοι, όπως οι Ευγένιος Βούλγαρης, Ιώσηπος Μοισιόδακας, Αδαμάντιος Κοραής, Δημήτριος Καταρτζής, Άθανάσιος Ψαλίδας, Γρηγόριος Κωνσταντάς, εκπροσωπώντας τις ιδέες του Διαφωτισμού προσπάθησαν να τις μεταδώσουν στην Ελλάδα για να μειώσουν την αμάθεια και να προάγουν την επιστήμη και τη δημιουργική σκέψη. Κατά τον Αγώνα οι εκπαιδευτικές λειτουργίες επιβραδύνθηκαν προσωρινά, λόγω δυσχερειών που προκαλούσαν οι ένοπλες συγκρούσεις στο σχολικό συντονισμό. Κάποια εκπαιδευτική ανασυγκρότηση όμως άρχιζε να φαίνεται από το 1824 και μετά.¹³

Οι επαναστατικές κυβερνήσεις, εκτός των άλλων, μερίμνησαν και για το θέμα της εκπαίδευσης.¹⁴ Στις πρώτες διακηρύξεις των πρώτων επαναστατικών τοπικών οργανισμών, θα συναντήσουμε τις εκπαιδευτικές αντιλήψεις των εκπροσώπων του Ελληνικού Διαφωτισμού,¹⁵ εμπλουτισμένες όμως με τη διάσταση που εμφανίζει η άμεση σύνδεση της

δυτική παιδεία αποτελούσε το δραστικότερο μέσο για να αποκτήσει η Ελλάδα την αρχαία της δόξα. Επιστολή του Κοραή της 4 Νοεμβρίου 1811. **Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή** [Ομιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού (Ο.Μ.Ε.Δ.)], τόμος Γ', Αθήνα 1979, σ.156 και Μαλαφάντης, ό.π., σ.23.

¹¹ Ο.π., σσ.151,181,188.

¹² Η ίδρυση ελληνικών σχολείων στις υπόδουλες περιοχές, η μετάφραση και αποστολή βιβλίων στον υπόδουλο ελληνισμό, η μεταφορά και διάδοση των ευρωπαϊκών γραμμάτων με ενδιαφέρον επίσης στις θετικές επιστήμες ήταν οι πρόσφοροι τότε τρόποι για την εθνική αφύπνιση. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, **Κεφάλαια Νεοελληνικής Ιστορίας (1204-1833)-Τουρκοκρατία**, [Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη], Θεσσαλονίκη 1987, σ.97.

¹³ Δαυίδ Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), **Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827**, τεκμηριωτικά κείμενα, τόμος Α' 1821-1825, τεκμήριο 148, [Βουλή των Ελλήνων], Αθήνα 2002, σ.184, Χ. Μπαμπούνης, **Η Εκπαίδευση...ό.π.**, σ.72. «Δέκα χρόνια πολέμων αποδιάρθρωσαν τα εμβρυακά σχολικά δίκτυα που λειτουργούσαν στους σημαντικότερους οικισμούς των περιοχών πριν από την Επανάσταση». Τσουκαλάς, **Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922**, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σ.391, Ισηγόνης, ό.π., σ.222.

¹⁴ Πολιτειακού χαρακτήρα ρυθμίσεις για την εκπαίδευση υπάρχουν στη Νομική Διάταξη της Χέρσου Ελλάδος (15 Νοεμβρίου 1821), στις δύο προκηρύξεις της Πελοποννησιακής Γερουσίας (16 Μαρτίου και 27 Απριλίου 1822), στο Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την Α' Εθνική Συνέλευση στην Επίδαυρο (1 Ιανουαρίου 1822), στον Οργανισμό της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος (27 Φεβρουαρίου 1822), το «Νόμο της Επίδαυρου» τον Απρίλιο του 1823, στις αποφάσεις της α' φάσης της Εθνοσυνέλευσης της Επίδαυρου 1826, στο «Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος» της Γ' Εθνοσυνέλευσης στην Τροιζήνα το 1827. **Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ)**, Υπουργείον Εσωτερικών, φάκελος 25, έγγραφο 2370 της 24 Οκτωβρίου 1823 και Δημήτριος Μαυροσκούφης, **Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832**, [Ενυάλιο Κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.14-50.

¹⁵ Βλ. *Διακήρυξεις της Πελοποννησιακής Γερουσίας, 27 Απριλίου 1822*: «[...] και ήδη απολαύομεν οπωσούν της φιλάτης ελευθερίας και της γλυκείας ελπίδος του να την αποκτήσωμεν παντελώς, διά να ευδαιμονήσωμεν. Αλλά πόσον δυσκολώτερον είναι, αγαπητοί αδελφοί, το να φυλάξωμεν την ανεξαρτησίαν μας! Πόσον εργωδέστερον είναι το να διοικηθώμεν νουνεχώς διά να φανώμεν άξιοι των προγόνων μας εις τα όμματα της πεφωτισμένης Ευρώπης! [...] Η διοίκησις απαιτεί προ πάντων καλήν νομοθεσίαν' ο νομοθέτης διά να είναι καλός οφείλει να γνωρίζη την φύσιν και την καρδίαν του άνθρωπου, διά να γνωρίζη δε τον άνθρωπον οφείλει να είναι φιλόσοφος, διά να γένη φιλόσοφος οφείλει να διδαχθή όσα μαθήματα συνιστώσι την φιλοσοφίαν, διά να διδαχθή χρειάζεται σχολείον, διδασκάλους, βιβλία, εκ τούτων δε πηγάζουν τα φώτα και απολαμβάνοντες τα φώτα ημπορούμεν να ευδοκιμήσωμεν, και να

εκπαίδευσης με το πολιτικό πρόβλημα του έθνους. Ο χώρος της εκπαίδευσης αναδεικνύεται σε όργανο εκσυγχρονισμού και ενοποίησης της χώρας.¹⁶ Από τη στιγμή που η εκπαίδευση άρχισε να υπηρετεί το έθνος, άρχισε ταυτόχρονα να γίνεται και αντικείμενο κρατικής διαχείρισης.¹⁷ Το 1823 η Β' Εθνική Συνέλευση του Άστρους αποφάσισε τη συστηματική οργάνωση της εκπαίδευσης και την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία.¹⁸ Συνολικά κατά την περίοδο 1823-1827 λειτούργησαν 20 ιδιοσυντήρητα σχολεία με 600 μαθητές. Στα τέλη του 1826 λειτούργησε το ιδιωτικό, όπου δίδαξαν οι Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεώργιος Κλεόβουλος, και Φίλιππος Ιωάννου.¹⁹

Κινούμενο στο πνεύμα συντονισμένης δράσης στον τομέα της εκπαίδευσης το 1824, ένα από τα πιο δύσκολα χρόνια του πολέμου, το Βουλευτικό Σώμα υιοθέτησε ένα πλήρες σχέδιο εθνικής παιδείας - «σχέδιον περί της Κοινής Παιδείας του έθνους» -, για την κατάρτιση του οποίου είχε διορίσει ειδική επιτροπή, με πρόεδρο τον Άνθιμο Γαζή.²⁰ Σε ανώνυμο χειρόγραφο, που πιστεύεται ότι ανήκει στην επιτροπή Γαζή, συναντά κανείς προτάσεις για τη σύσταση τριών ειδών σχολείων. Θεωρήθηκε πρακτικότερη όμως η εφαρμογή του πρώτου είδους, της αλληλοδιδασκαλίας, γιατί θεωρήθηκε ως «αναγκαιότατον και κοινωφελέστατον

διατηρήσωμεν την ανεξαρτησίαν της ελληνικής επικρατείας μας». Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας*, Αθήνα 1968, τόμος Α', Αθήνα 1968, τεκμήριο αρ. 5, σ.30.

¹⁶ Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης 1821-1929, Από τις προδιαγραφές στον Προγραμματισμό*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1988, σ.34.

¹⁷ Στο «Σχέδιον Γενικού Μηχανισμού Οργανισμού της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος», που εκδόθηκε την 27 Φεβρουαρίου 1822, ορίζει ότι ο «Μίνιστρος των Εσωτερικών» μεταξύ άλλων: «ενασχολείται μετ' επιμελείας εις την είσαξιν και διάδοσιν των Φώτων[...], προβάλλων εις την Διοίκησιν την μέθοδον και τους τρόπους διά την ανέγερσιν πανεπιστημίων, λυκείων, σχολείων, και λοιπών διδασκαστηρίων, και ιδιαιτέρως σχολείων του μεν Ναυτικού, του δε Πολεμικού». Γενικότερα μεριμνά, ώστε να διδάσκονται «οι νέοι πάσης τάξεως τα κοινά γράμματα και τα πρώτα εις τον βίον αναγκαία μαθήματα διά της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου». Ο.π.

¹⁸ Αλέξης Δημαράς (επιμέλεια), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια Ιστορίας)* τόμος Β' 1821-1894, [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, σ.304. Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1823 η δημόσια εκπαίδευση τίθεται «υπό την προστασίαν του Βουλευτικού Σώματος», η οποία προστασία προσδιοριζόταν ως εξής: «Συστηματικώς να οργανισθή η εκπαίδευσις της νεολαίας, και να εισαχθή καθ' όλην την Επικράτειαν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος από την Διοίκησιν». Άρθρο πζ' κεφάλαιο Γ' του Συντάγματος του 1823. *Η ελληνική επανάσταση*, Ελένη Κούκου, *Η Παιδεία από το 1821 έως το 1832. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, τόμος ΙΒ', σ.588.

¹⁹ Κ.Θ. Σπεράντσας, *Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς ως Εφορος της Παιδείας ανά τας Κυκλάδας, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, (ΕΕΚΜ) 1 (1961), σσ.32-140 και του ίδιου, Κωνσταντάς Γρηγόριος, Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, τόμος 7 (1965), σ.1235.

²⁰ Ν.Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, [Ερμής], Αθήνα 1973, σσ.162-163 και Δ.Αντωνίου, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, τόμος Α', σ.184, Τα μέλη της επιτροπής ήταν εκτός από τον Άνθιμο Γαζή, ο Πανούτζος Νοταράς, ο Μ.Καββάς, ο Σπ.Τρικούπης και ο Κ.Λιβέριος. Έφορος παιδείας διορίστηκε ο Γρηγόριος Κωνσταντάς. Ο.π., σσ.208-209. Σύντομη περίληψη της πρότασης της Επιτροπής, η οποία δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ο φίλος του Νόμου* της 14 Ιουλίου 1824 και αφορούσε ένα ενιαίο και δημοκρατικό εκπαιδευτικό σύστημα με τρεις βαθμίδες: α. Τα πρωτοβάθμια σχολεία «δια την προκαταρκτικών και δημώδη αγωγήν». β. Τα λύκεια, τα οποία ιδρύονται στις πρωτεύουσες των επαρχιών γ. Ένα τουλάχιστον πανεπιστήμιο, με τέσσερις επιστημονικούς κλάδους:θεολογία, φιλοσοφία, νομική και ιατρική. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τεκμήριο αρ.5, σσ.10-11 και τεκμήριο αρ.18, σ.47.

εις την Ελλάδα, και εν ταυτώ ολιγοδάπανον διά την επικράτειαν και ανέξοδον διά τον μαθητήν».²¹

Μετά την κατάργηση των τοπικών κυβερνήσεων από το Σύνταγμα του 1823, οι οποίες είχαν την αρμοδιότητα της προώθησης της εκπαίδευσης κατά τα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης, ο Έφορος της παιδείας,²² είναι το νέο όργανο διοικητικού συντονισμού της εκπαίδευσης, στο οποίο αναφερόταν λεπτομερώς διάταγμα του 1825.²³ Το διάταγμα μαρτυρούσε την πρόθεση της Κυβέρνησης για αποτελεσματική και οργανωμένη δράση στον τομέα της εκπαίδευσης.²⁴

Αντίθετα από τις υπάρχουσες προθέσεις για τη δόμηση ενός ολοκληρωμένου σχολικού χάρτη, στην πράξη αυτός περιορίζεται μόνο στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, για την οποία ακόμη η Επανάσταση δε διέθετε καν το χρόνο και το χρήμα για την υλοποίηση της πολιτικής της.²⁵ Όμως τη σημασία αυτής της περιόδου στην ιστορία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν την εντοπίζουμε στην έκταση του τότε σχολικού δικτύου, αλλά στην τάση να μετασηματιστεί το σχολείο «σε χώρο εθνικής ολοκλήρωσης, και με αυτόν τον τρόπο τομέα κρατικής παρέμβασης».²⁶

Με βάση την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της εποχής το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μέχρι την κήρυξη της Ανεξαρτησίας - λαμβάνοντας βέβαια υπόψη τα ασαφή όρια και τις συγκυρίες της εποχής - είχε διαμορφωθεί με βάση τα κοινά σχολεία, τα αλληλοδιδασκτικά και τα Ελληνικά σχολεία ή «σχολεία των ελληνικών μαθημάτων». Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και μέχρι το 1832 στον ελλαδικό χώρο λειτούργησαν τα «κοινά» σχολεία ή «σχολεία των κοινών γραμμάτων». Οι ρίζες των σχολείων αυτών ανάγονταν στο Βυζάντιο και η συνέχειά τους βρίσκεται στα λεγόμενα «γραμματοδιδασκαλεία» στη διάρκεια του 19^{ου}

²¹ «Εις την Ελληνικήν Επικράτειαν διά την ευτυχή πρόοδον του φωτισμού και την εκείθεν ευδαιμονίαν του γένους [...] Αλλ' επειδή τοιοῦτον σχέδιον δεν είναι του παρόντος καιρού να βαλθῆ εις πράξιν καθ' ὅλην την έκτασίν του, η επιτροπή περιορίζεται εις μόνον το πρώτον εἶδος το οποίον κοινῶς ονομαζόμενον αλληλοδιδασκαλία είναι αναγκαιότατον και κοινωφελέστατον εις την Ελλάδα, και... ανέξοδον διά τον μαθητήν». Προτείνεται στη συνέχεια της επιστολής η σύσταση πρότυπου διδασκαλείου στο Άργος, το οποίο να χρησιμεύσει «ως μεγάλη πηγή, ὅθεν θέλουν εκρεῦσεινάματα της αλληλοδιδασκαλίας». *Οπ.*, τόμος Α', τεκμήριο αρ.5, σσ.10-11 και σ.κε'. Ανώνυμο και αχρονολόγητο σχέδιο, τιτλοφορημένο «Πίναξ παραστήνων τον διοργανισμόν της κοινῆς Εκπαιδύσεως κατά τους τρεις βαθμούς της Παιδείας, περιέχοντος εκάστου βαθμοῦ μέρος εκ των τριπλῶν γνώσεων ανάλογον εις την τάξιν, την οποίαν οι μαθητευόμενοι μέλλουν να λάβωσιν εις τον βίον», λόγω περιεχομένου της πρότασης χρησιμοποιούμενης ορολογίας ταυτίζεται από τον Δασκαλάκη ως το πλήρες κείμενο της Επιτροπῆς Γαζή. Δασκαλάκης, *Κείμενα.ό.π.*, τόμος Α', τεκμήριο αρ.19, σσ.47-53.

²² Το Βουλευτικό Σώμα την 5 Ιουλίου 1823 διόρισε τον Θεόκλητο Φαρμακίδη «Έφορον της παιδείας και ηθικής ανατροφῆς των παιδων» με εισήγηση του Μαυροκορδάτου. Ακολούθησε στη θέση αυτή ο Γρηγόριος Κωνσταντάς. Μαυροσκοῦφης, *ό.π.*, τεκμήριο αρ.11, σ.38.

²³ Η ενημέρωση της Διοίκησης, η πληροφόρησή του για την ηθικοπνευματική κατάρτιση του δασκάλου, τα διδασκόμενα μαθήματα, η μέθοδος διδασκαλίας, οι χρηματικοί πόροι του κάθε σχολείου και η διαχείρισή τους από τους τοπικούς εφόρους, τους υπεύθυνους των σχολείων, οι προτάσεις για βελτιώσεις της παιδαγωγικής οργάνωσης των υπάρχόντων σχολείων και για τρόπους ίδρυσης νέων αποτελούσαν βασικά καθήκοντά του. Διάταγμα του Υπουργού των Εσωτερικών, 10 Φεβρουαρίου 1825. Δασκαλάκης, *Κείμενα.ό.π.*, τόμος Α', τεκμήριο αρ.38, σσ.68-70.

²⁴ Ελ.Καλαφάτη, *ό.π.*, 1988, σ.36.

²⁵ Σύμφωνα με την έκθεση του 1825 του εφόρου Παιδείας Γρηγορίου Κωνσταντά είχαν ιδρυθεί πάνω από δέκα αλληλοδιδασκτικά σχολεία στο Άργος, το Ναύπλιο, την Αθήνα, την Τρίπολη, το Μεσολόγγι και αλλού. Ελ. Κούκου, *Η παιδεία.ό.π.*, ΙΕΕ, σσ.588-589.

²⁶ Ελ. Καλαφάτη, *ό.π.*, 1988, σ.39.

αιώνα.²⁷ Σε αυτά τα σχολεία ο ιερέας του χωριού ή ένας δάσκαλος με στοιχειώδεις συνήθως γνώσεις δίδασκε τα πρώτα γράμματα στους μαθητές, ανάγνωση και γραφή από θρησκευτικά βιβλία και αργότερα από Αλφαβητάρια.²⁸ Οικονομικά στηρίζονταν στις συνεισφορές των κατοίκων και τα έσοδα των μοναστηριών.²⁹ Κατά το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα την ανάγκη αναμόρφωσης των κοινών σχολείων, ως εκπαιδευτικών χώρων, «όπου μάλιστα έχει χώραν η παιδική ανατροφή», επεσήμαινε ο Αδαμάντιος Κοραής.³⁰ Η πορεία τους στο γεωγραφικό χώρο ποικίλει ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες. Αλλού, όπως στη Σίφνο ή την Τρίπολη, βρίσκονται σε αποδομή, και αλλού η παράταση της λειτουργίας τους επιβράδυνε την ενιαιοποίηση της παιδείας.³¹

Όσον αφορά στη διδακτική μέθοδο, ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια εφαρμοζόταν, με περιορισμένη βέβαια διάδοση, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος,³² η οποία

²⁷ Μέχρι το 1892 στα κοινά δημοτικά σχολεία, γνωστά και ως «γραμματεία» που λειτουργούσαν στους επαρχιακούς οικισμούς δίδασκαν οι «γραμματοδιδάσκαλοι». Η μόρφωσή τους ήταν ατελής. Το 1888 υπήρχαν 1141 σε 5669 κοινότητες. Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, **Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914**, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992, σ.108.

²⁸ Ο διαχωρισμός αυτός των σχολείων επιχειρείται από τον Δ.Αντωνίου στο: Δαυίδ Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες Εκπαιδευτικοί του 19^{ου} αιώνα*, [Καΐρειος βιβλιοθήκη], **Ανδριακά Χρονικά** 35, Άνδρος 2005, σ.21-23. Το πρώτο, ονομαζόμενο «Μέγα Αλφαβητάριο» κυκλοφόρησε το 1771 και το δεύτερο ως «Μικρό Αλφαβητάριο» το 1783, έργα και τα δύο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, λογίου από τη Σιάτιστα, μαθητή του Ευγένιου Βούλγαρη. Βλ. Ευγενία Κεφαλληνίου, **Νεοελληνικά Αλφαβητάρια 1771-1981**, [Παρασκήνιο] Αθήνα 1995, σ.24., Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου, **Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου**, [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], εν Αθήναις 1936, τόμος Α', σ.ΛXXXII.

²⁹ ΓΑΚ, Εκτελεστικόν, φάκελος 105, **Αρχείον Εθνικής Παλλιγενεσίας, (Α.Ε.Π.)**, τόμος Η', σ.280, Δασκαλάκης, **Κείμενα..ό.π.**, τόμος Α', σσ.89-90 Δ. Αντωνίου, **Η Εκπαίδευση..ό.π.**, τόμος Α', σ.547., **Εφημερίς Αθηνών**, αρ.61 της 5 Μαΐου 1825, σ.4, ΓΑΚ, Μικραί Συλλογαί, Κ47, φάκελος10. Βλ. κεφ. *Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης*, σσ.79-80.

³⁰ Αδαμάντιος Κοραής, **Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του**, τόμος Α' (Πρόλογος Κ.Ι.Δημαρά), φωτογραφική αναπαράσταση της έκδοσης του 1833, [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 1986, σ.402. «Αι επιστήμαι», έγραφε «ήρχισαν να εμβαίνωσιν εις την Ελλάδα, αλλά δια να ωφεληθώσιν απ αυτάς οι νέοι και απ' αυτούς όλον το γένος, χρεία είναι να έρχονται εις αυτάς προετοιμασμένοι με ορθήν παιδική ανατροφήν». **Ο.π.**, σ.39 και **Εφημερίς Αθηνών**, αρ.63 της 12 Μαΐου 1825, σσ.3-4.

³¹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 25, της 19 Μαρτίου 1830, Δασκαλάκης, **Κείμενα..ό.π.**, τόμος Β', σσ.853-854.

³² Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, γνωστή και ως μέθοδος Lancaster, ήταν διαδεδομένη στην Ευρώπη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Εφευρέθηκε στα μέσα του 17^{ου} αιώνα στη Γαλλία και διαδόθηκε στην Αγγλία. Τη συστηματική οργάνωσή της την οφείλει στο Σκώτο αγγλικανό κληρικό Andrew Bell, διευθυντή από το 1787 του Στρατιωτικού Ασύλου για ορφανά στο στρατόπεδο Έγκμορ στο Μανδράς Ινδιών. Παράλληλα βελτιώθηκε από τον Joseph Lancaster, ο οποίος υιοθέτησε το σύστημα στο σχολείο που ίδρυσε το 1796 στο Borough Road του Λονδίνου. Για την ευρύτερη διάδοση της αλληλοδιδασκτικής ιδρύθηκαν το 1808 το «Βασιλικό Λαγκαστεριανό Ίδρυμα» και το 1811 η «Εθνική Εταιρεία Διάδοσης της Εκπαίδευσης των Φτωχών στις Αρχές της Καθεστηκυίας Εκκλησίας στην Αγγλία και την Ουαλία», η οποία υποστήριζε το σύστημα Bell. Λυδία Παπαδάκη, **Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα**, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, [Δωδώνη], Αθήνα –Γιάννινα 1992, σσ.25-45. Η μέθοδος επέστρεψε στη Γαλλία, όπου τελειοποιήθηκε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα από τον Sarazin, διευθυντή στο διδασκαλείο αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στο Παρίσι. Το όνομά της το οφείλει στον τρόπο διδασκαλίας. Ένας δάσκαλος με τη βοήθεια των ικανότερων, των «πρωτόσχολων», χωρισμένων σε διάφορες κατηγορίες και χρησιμοποιούντων κωδικοποιημένο σύστημα μηχανικών εντολών

καθιερώθηκε επίσημα και επεκτάθηκε κατά την καποδιστριακή περίοδο στο δίκτυο της στοιχειώδους εκπαίδευσης με τον «Οδηγό της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου».³³ Παράλληλα λειτουργούσαν τα Ελληνικά ή «σχολεία των ελληνικών μαθημάτων»,³⁴ τα «ελληνομουσειά»: Πρόκειται για σχολεία μέσης εκπαίδευσης, για τα οποία δεν υπήρχε νομοθετική ρύθμιση μέχρι το 1836.³⁵ Την ονομασία τους την όφειλαν στην ιδιαίτερη μέριμνα που δινόταν για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας από κείμενα της αρχαίας γραμματείας.³⁶ Πριν από την έκδοση του κανονισμού ίδρυσης και λειτουργίας τους, ήδη είχαν ιδρυθεί δέκα ελληνικά σχολεία σε διάφορες πόλεις, καθώς και Γυμνάσιο στην Ερμούπολη, στο Ναύπλιο (21 Νοεμβρίου 1833) και στην Αθήνα (29 Μαρτίου 1835).³⁷ Κατά την περίοδο αυτή συστάθηκαν σε

μετέδιδε τις στοιχειώδεις γνώσεις σε μεγάλο αριθμό μαθητών στον ελάχιστο δυνατό χρόνο και με ελάχιστο κόστος. Την «αλληλοπαράδοτον διδασκαλίαν», όπως ονόμαζε την αλληλοδιδασκτική ο Αδ. Κοραής σε επιστολή του της 9 Μαΐου 1830 προς τον Καποδίστρια, (βλ. Αδ.Κοραή, **Αλληλογραφία, ό.π.,** τόμος ΣΤ', σ.182) την εισήγαγε στην Ελλάδα ο Γεώργιος Κλεόβουλος. Χριστόδουλος Λέφας, **Ιστορία της Εκπαιδευσεως, [ΟΕΣΒ],** εν Αθήναις 1942, σσ.128-129. Η μέθοδος αυτή, παρά την παιδαγωγική της αξία και την οικονομική της διάσταση, που ήταν ο αποφασιστικότερος παράγοντας διάδοσής της, «εν τούτοις καθιέρωσε τον διδακτισμό, αλλά και τον αυταρχισμό, την αυθεντία, τη στείρα και βασανιστική ηθικολογία», χαρακτηριστικά γνωρίσματα και των σχολικών βιβλίων. Μαλαφάντης, **ό.π.,** σ.189.

³³ Ο «Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου» αποτελεί μετάφραση του γαλλικού εγχειριδίου του Ch.L.Sarazin και προσαρμογή του στα ελληνικά δεδομένα από τον Ι.Π.Κοκκώνη. Δ. Αντωνίου, **Οι Ανδριώτες, ό.π.,** σ.2. Με τον τίτλο «Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία» ή «Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου» που εκδόθηκε το 1830 από τον Ι.Κοκκώνη εισήχθη η αλληλοδιδασκτική μέθοδος σε όλα τα σχολεία της χώρας με το διάταγμα αρ.1032 της 12 Ιουλίου 1830. Χρ.Λέφας, **ό.π.,** σ.135, Ιω. Κανάκης, **Εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου, [Γρηγόρης],** Αθήνα 1995, σ.22. Χαρακτηριστική διατύπωση του Ιωάννη Κοκκώνη για την αλληλοδιδασκτική ήταν: «πολλοί παίδες υπό την επιστάσιαν ενός διδασκάλου, διδάσκουσιν αλλήλους, όσα ο εις μανθάνει κάλλιον των άλλων». Εισήχθη στα σχολεία το 1819. Συγκεκριμένα ο Χρ. Περαιβός ανέθεσε σε μαθητή του Κλεόβουλου να διδάξει αλληλοδιδασκτικά στους Δολούς της Μάνης. Ένα χρόνο μετά ο Κλεόβουλος ίδρυσε στο Ιάσιο αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Γ.Ν.Λεοντσίνης, **Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης, Αθήνα 1995, σ.233.**

³⁴ Αποκαλούνταν και φροντιστήρια ή γυμνάσια. Ονομάστηκαν «ελληνικά», γιατί σ' αυτά άρχιζε η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. «Ελληνικήν» ονόμαζαν την αρχαία ελληνική, ενώ «Γραικικήν» την τότε καθομιλουμένην (βλ. Ανώνυμου, **Σημερινή κατάσταση των Σχολείων των εν Τεργέστη Γραικών, Ερμής ο Λόγιος, φύλλο 15, 1817, σσ.340-342**) και διδάσκονταν κείμενα από την αρχαία ελληνική γραμματεία. Σποραδικά λειτούργησαν και ιδιαίτερα ελληνικά σχολεία, όπου ο ελληνοδιδάσκαλος δίδασκε τα κοινά γράμματα. Ελένη Μπελιά, **Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακή Περίοδον (1828-1832),** (διατριβή επί διδακτορία), "Αθηνά" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, -σειρά διατριβών και μελετών 10, εν Αθήναις 1970. Ο θεσμός υπήρχε υποτυπωδώς την καποδιστριακή περίοδο, για τη βελτίωση του οποίου μερίμνησε η Κυβέρνηση. ΓΑΚ, Κλάδος Β' Εκπαίδευση, φάκελος 32, έγγραφο της 5 Οκτωβρίου 1830.

³⁵ Έτσι, την πρωτοβουλία, όσον αφορά στο χωρισμό σε τάξεις ή μάλλον περιόδους, την είχε ο δάσκαλος. Οργανώθηκαν βάσει του διατάγματος της 31 Δεκεμβρίου 1836, «περί Κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

³⁶ Ελένη Κούκου, **Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832, Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σ.53** και Α.Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, **Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήναι 1993, σ.349.**

³⁷ Ο Pecchio, περιηγητής του 19^{ου} αιώνα, στα πλαίσια της ταξιδιωτικής του αφήγησης του 1825 δημοσίευσε λεπτομερή έκθεση για τη δημόσια εκπαίδευση του Γρ. Κωνσταντά, ο οποίος ήταν τότε Έφορος της Παιδείας. Σύμφωνα με αυτήν την έκθεση, στις ελεύθερες περιοχές της Πελοποννήσου και

διάφορα μέρη της Ελλάδας δημοτικά σχολεία, νέα ή ενισχύθηκαν ήδη ευάριθμα προϋπάρχοντα και συντηρούμενα κάποια με πρωτοβουλία ιερομονάχων, της Εκκλησίας ή του Ορθοδόξου Πατριαρχείου των Ιεροσολύμων ή πνευματικών, «φωτισμένων» ατόμων.³⁸

*Α' Περίοδος: 1828-1856.*³⁹

Βασικό χαρακτηριστικό του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν η προσπάθεια οργάνωσης και προσαρμογής στην ελληνική πραγματικότητα των αρχών και μεθόδων που επικρατούσαν στη Δύση.⁴⁰

Ι). 1828-1832: Ιωάννης Καποδίστριας: «Τα πρώτα Θεμέλια».

της Στερεάς Ελλάδας, καθώς και στα νησιά Άνδρος, Σίφνος και Πάτμος, λειτουργούσαν το 1825 τουλάχιστον 10 αλληλοδιδασκτικά σχολεία, 12 «Ελληνικά». Λειτουργούσαν όμως στα νησιά και σχολεία, τα οποία που δεν αναφέρει η έκθεση Κωνσταντά. Σύμφωνα με τον Η. Dutrône στο τέλος του 1827 τα σχολεία αυτά ανέρχονταν σε 70, με 1400 περίπου μαθητές, ενώ 13 από αυτά λειτουργούσαν ήδη προεπαναστατικά. Έκθεση επιθεώρησης, που ο Η. Α. Dutrône πραγματοποίησε το Μάιο του 1828 στα νησιά του Αιγαίου (Αίγινα, Κίμωλος, Μήλος, Νάξος, Πάρος, Πόρος, Σαντορίνη, Σκόπελος, Σέριφος, Σίφνος, Σίκινο, Σκιάθος, Σκύρος, Σπέτσες, Θερμιά και Κέα). Γενική Εφημερίς, αρ.91 της 5 Δεκεμβρίου 1828, σ.374, και αρ.93 της 12 Δεκεμβρίου 1828, σ.384. Ένα Κεντρικό αλληλοδιδασκτικό σχολείο υπήρχε επίσης στο Άργος, το πρότυπο Διδασκαλείο, όπου εκπαιδεύονταν αλληλοδιδάσκαλοι. Είχε δημιουργηθεί το 1824 με πρόταση της επιτροπής με πρόεδρο τον Ανθιμο Γαζή για την εκπαίδευση δασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσης. Αποφοίτησε από αυτό σημαντικός αριθμός δασκάλων. Θεόδφ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, [Παπαδήμας], Αθήνα 1988, σ.42. Σύμφωνα με την απόφαση της ίδιας επιτροπής, το υπουργείο Εσωτερικών της Προσωρινής Κυβερνήσεως υπό τον Γρηγόριο Δίκαιο ανέθεσε στον Κωνσταντά τη σύσταση σχολείων. Λεωνίδας Σ.Μπίστης, *Η οργάνωση του Κράτους εις τας Κυκλάδας από τον 1821-1845. Κυκλαδικά θέματα* έτος Γ, τεύχος 16-17, σσ.647-669. Από το 1825 λειτουργούσαν στην Αθήνα πέντε σχολεία, τα οποία συντηρούσε ο στρατηγός Γκούρας: Το «Σχολείο της νέας Παιδαγωγείας», αλληλοδιδασκτικό, ιδιωτικό, όπου δίδασκε ο Ν. Νικητόπουλος, ο οποίος διηύθυνε το «Σχολείο Κορασίδων», παρθεναγωγείο που ίδρυσε η Φιλόμουσος Εταιρεία, το «Σχολείο της Ελληνικής Γλώσσας», όπου δίδασκε ο Διονύσιος Σουρμελής, το «Σχολείο υψηλοτέρων μαθημάτων της Ελληνικής γλώσσας», με δάσκαλο τον Ιωάννη Ειρηναίο και το «Σχολείο ιστορίας των φιλοσοφικών επιστημών» με δάσκαλο τον Γεννάδιο. Λειτουργούσαν παράλληλα πάνω από δέκα αλληλοδιδασκτικά σχολεία σε Άργος, Ναύπλιο, Τρίπολη, Μεσολόγγι. Από τη συνοπτική Έκθεση του Γ.Κωνσταντά του 1825. ΕΛ.Κούκου, *Η παιδεία..ό.π., ΙΕΕ*, σσ.588-589.

³⁸ Με πρωτοβουλίες λόγου χάρη της Εκκλησίας ή πνευματικών «φωτισμένων» ατόμων, όπως του ιεροκήρυκα, αρχιμανδρίτη Σαμουήλ Πλασίμη ή Σκάζη λειτουργούσε σχολείο στο Κόρθι της Άνδρου, του ναού της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο, του Ορθοδόξου Πατριαρχείου των Ιεροσολύμων στη Σίφνο, του Ευστράτιου Πέτρου από τις Κυδωνίες, θεμελιωτή του Ελληνικού σχολείου στην Τήνο. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία..ό.π.*, τόμος Α', σ.72, Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Ο ελληνοδιδάσκαλος και Σχολάρχης Τήνου (1824-1841) Ευστράτιος Πέτρου ο Κυδωνιεύς. Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών (ΕΕΚΜ), 1991-1993, Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991*), σσ.71-115.

³⁹ Η διαίρεση των επί μέρους περιόδων της εκπαίδευσης είναι εκείνη που ακολουθεί ο Αλ. Δημαράς. Βλ. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση..ό.π.*, τόμος Α' 1821-1894 και τόμος Β' 1895-1967, ό.π.

⁴⁰ Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός-* δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834, (μετάφραση Όλγας Ρομπάκη), εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ.Βουρνά, [αφοί Τολίδη], Αθήνα 1976, σσ.525-526.

Σε μια Ελλάδα με έντονα ίχνη της ερήμωσης και της καταστροφής συνεπεία του δεκάχρονου Απελευθερωτικού Αγώνα⁴¹ η κρατική παρέμβαση για την ανασυγκρότηση ήταν άμεση. Ο στόχος για μία εκπαιδευτική αναγέννηση αποτέλεσε πρωταρχική φροντίδα και του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος επιχείρησε να θέσει τις εκπαιδευτικές βάσεις του νεοσύστατου κράτους⁴² δίνοντας βαρύτητα στη στοιχειώδη βαθμίδα,⁴³ καθώς και στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση.⁴⁴ Σε γράμμα του προς τον Ελβετό τραπεζίτη φιλέλληνα Εϋνάρδο επισήμαινε: «είμαι αποφασισμένος να στηρίξω την επανόρθωσιν της Ελλάδος εις δύο μεγάλας βάσεις, την εργασίαν και την στοιχειώδη εκπαίδευσιν».⁴⁵

Ο Καποδίστριας απόλυτη προτεραιότητα έδωσε στη δημιουργία ενός πρωτοβάθμιου σχολικού δικτύου:⁴⁶ «Αφού συστήσωμεν εις όλας τας Επαρχίας Αλληλοδιδασκτικά σχολεία και καταστήσωμεν Δημόσιον την θεμελιώδη εκπαίδευσιν, θέλομεν φροντίσει και περί Σχολείων ανωτέρας τάξεως και προς τούτον τον σκοπόν ευσστήσαμεν το Κεντρικόν Σχολείον, εις το οποίον προπαρασκευάζονται ήδη οι μέλλοντες να διευθύνωσι τα Ελληνικά Σχολεία».⁴⁷ Με τη στοιχειώδη σε πρώτο στάδιο παιδεία θα μπορούσε ο λαός να συμβάλει στην κοινωνική αναμόρφωση της χώρας, στην ολοκλήρωση της οποίας θα οδηγούσε η διανομή της εθνικής γης, με τρόπο σύμμετρο στις κοινότητες. Η επέκταση ενός εκπαιδευτικού δικτύου που θα άγγιζε ευρέως τα λαϊκά στρώματα και η ταυτόχρονη ενίσχυση του κοινοτικού θεσμού θα συρρίκνωνε την πολιτική δύναμη των προκρίτων.⁴⁸

Τα οικονομικά μέσα, η διοικητική οργάνωση και η ασφάλεια, απαραίτητες προϋποθέσεις για την επιτέλεση των προσπαθειών του όμως, έλειπαν κυρίως κατά το πρώτο

⁴¹ Η κατάσταση της εκπαίδευσης ήταν απελπιστική. Χαρακτηριστικές ήταν οι περιγραφές των Γ.Γενναδίου και Γρ. Κωνσταντά: «...τα ολίγα διδασκτικά σχολεία όσα είδα εις την Ελλάδα είναι μόνο σκιά σχολείων εκτός του των Αθηνών», «Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία στερούνται παντός ό,τι είναι αναγκαίον δι αυτήν την μέθοδον. Ελλείπουν πλάκες, γραφίδες, μολυβδοκόνδυλα και υποδείγματα γραφής» ή «...και οι διδάσκαλοι τόσοι αμαθείς...». Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Α', Αθήνα 1968, σσ.80,73.

⁴² Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, 1976, [Θεμέλιο], σσ.72-73.

⁴³ Ελ.Κούκου, *Η Παιδεία...ό.π.*, ΙΕΕ, σ.589.

⁴⁴ Ανδρέα Μουστοξύδη, *Εκθεσις περί παιδείας, «Αιγιναία»*, Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική, [εκδιδόμενη υπό Γ. Αποστολίδου κοσμητού], Παράρτημα, αρ.1, Αίγινα 31 Δεκεμβρίου 1830, αρ.584, σσ.34,36. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.701-702.

⁴⁵ Ελ.Κούκου, *Η Παιδεία...ό.π.*, ΙΕΕ, σ.589.

⁴⁶ Στην κριτική που δέχθηκε από εκείνους που απέδιδαν σε εκδήλωση της απολυταρχικής πολιτικής του μια τέτοια επιλογή, ο ίδιος την αιτιολογούσε ως επείγουσα επιλογή στην κρίσιμη κατάσταση της χώρας και την έλλειψη μέσων Επιστολή στον Κοραή της 4 Οκτωβρίου 1829, στο Ι.Α.Καποδίστρια, *Επιστολαί* (μετάφρασης Μιχ. Γ.Σχινά), *Επιστολαί διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσει των αδελφών αυτού, (Ε.Α. Βετάν)*. Ελληνιστί δε εκδίδονται παρά Στεφανίτση, τόμοι 1-4, Αθήνησι, [τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη], 1841-1843; τόμος ΗΓ', σ.330.

⁴⁷ Ο Καποδίστριας στον Έκτακτο Επίτροπο της Ανατολικής Ελλάδος στις 2 Μαρτίου 1830. Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τεκμήριο αρ.375, σ.830.

⁴⁸ Βασ. Σφυρόερας, *Οι στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια. Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. (Δημοσιεύματα Ιστορίας, Πολιτικού Βίου και Πολιτικών Θεσμών (Νομική Σχολή Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) ΔΙΠΒΠΘ 2, [University Studio Press], Θεσσαλονίκη 1983, σσ.76-77 και Επίσης Χάρης Μπαμπούνης, *Η παιδεία στην Κίμωλο 1823-1832, Κυκλαδικά θέματα, έτος Γ'*, τεύχος 16-17, Αθήνα 1987, σσ.230-236.*

έτος της διακυβέρνησής του Καποδίστρια, κατά το οποίο οι εχθροπραξίες συνεχίζονταν και οι Έλληνες διεξήγαν αγώνα πολιτικής επιβίωσης.⁴⁹

Ανάμεσα στα γενικά μέτρα υπέρ της ανόρθωσης παιδείας, εκτός από την οργάνωση της «Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως»,⁵⁰ ήταν η ίδρυση Ορφανοτροφείου,⁵¹ του Κεντρικού και Πρότυπου Σχολείου στην Αίγινα,⁵² η οργάνωση των σχολείων,⁵³ η εκπαίδευση των δασκάλων⁵⁴ και οι υποτροφίες μαθητών.⁵⁵ Λόγω όμως «εγγενών δυσκολιών»,⁵⁶ η οργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης δεν πορεύθηκε όσο ταχύρρυθμα απαιτούσαν οι περιστάσεις.⁵⁷ Αναγκαστικά λοιπόν δόθηκε προτεραιότητα, εκτός από το δημόσια σχολεία της χώρας, στην πρόνοια των ορφανοτροφείων και στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση.⁵⁸

Μεταξύ των έξι υπουργείων που ιδρύθηκαν το 1829 συγκαταλεγόταν και εκείνο των «Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείας» με πρώτο υπουργό τον Νικόλαο Χρυσόγελο το 1829.⁵⁹ Με το ΙΑ΄ ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνελεύσεως (1829) τέθηκαν οι βάσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής της Κυβέρνησης.⁶⁰ Την περίοδο αυτή εντοπίζεται η απαρχή της γενικής εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες και σχεδόν όλους τους τομείς της με ιδρύματα στοιχειώδους και μέσης. Έχουμε όμως και τις απαρχές τεχνικής εκπαίδευσης στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας, τη Γεωργική σχολή Τίρυνθας, τη Στρατιωτική Σχολή στο

⁴⁹ Βλ. κεφ. Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.73-74.

⁵⁰ Γενική Εφημερίς, αρ. 63 του 1829, σ.256.

⁵¹ Γενική Εφημερίς, αρ.40 του 1829, σσ.155-156, και κεφ. Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.74-77,83.

⁵² Τον Απρίλιο του 1830 σε όλα τα σχολεία της Αίγινας φοιτούσαν πάνω από 1000 μαθητές. Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας...ό.π.*, σσ.70-71. Συγκεκριμένα επισκεπτόμενος τα σχολεία ο Καποδίστριας διαπίστωσε ότι φοιτούσαν συνολικά 1082 μαθητές, στο Ορφανοτροφείο 460, στο Πρότυπο 160, στο Κεντρικό 210, στο «σχολείο των Κορασίδων» 32, στο αλληλοδιδασκτικό των Ψαριανών 80 και σε δύο άλλα Ελληνικά σχολεία 140. Η Αίγινα είχε μεταβληθεί σε αληθινή «σχολειούπολη». Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ.47.

⁵³ Μετά τη σύσταση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων, φρόντισε την οργάνωση πρότυπων ή τυπικών σχολείων. Ελ.Κούκου, *Η Παιδεία...ό.π.*, ΙΕΕ, σ.591.

⁵⁴ Υπόμνημα του Μουστοξύδη προς την «επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Γραμματεία» της 20 Αυγούστου 1830 για την οργάνωση των «προκαταρκτικών» σχολείων (αντί των Ελληνικών), σχολείων μέσης εκπαιδύσεως που έπρεπε να προετοιμάζουν τους πρωτοβάθμιους δασκάλους της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Με συμπληρώσεις της Επιτροπής Προπαιδείας ο Κυβερνήτης το ενέκρινε, αλλά δεν προχώρησε η εκπόνηση του σχεδίου αυτού. *Ο.π.* Την κατάρτιση των δασκάλων φρόντισε να την προετοιμάσει στο Κεντρικό σχολείο. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.394.

⁵⁵ Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...ό.π.*, σσ.17-21.

⁵⁶ Η ανεπάρκεια της υλικοτεχνικής υποδομής, οι ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό, η δημογραφική αναστάτωση, το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης αποτελούσαν κάποιες από τις δυσκολίες αυτές.

⁵⁷ J. Capodistrias, *Correspondance* contenant les lettres diplomatiques, administratives et particylières depuis le 20 Avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831, [publiées par E.A. Bétant], vol. 1-4, Geneve – Paris 1839. Ι.Α.Καποδίστρια, *Επιστολαί...ό.π.*; τόμος Γ', σ.247.

⁵⁸ Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.171.

⁵⁹ Το υπουργείο «Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείας» συστήθηκε στις 3 Οκτωβρίου 1829 με γραμματέα το Νικόλαο Χρυσόγελο, που ήταν λόγιος από τη Σίφνο, μαθητής της σχολής Πάτμου και του Αθανασίου του Παρίου. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ.47.

⁶⁰ Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος Larousse Britannica», [Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος], τόμος 6, Αθήνα 1981, σσ.376-380 και Γενική Εφημερίς, φύλλο 63 του 1829, σ.256.

Ναύπλιο, την Εκκλησιαστική στον Πόρο και προγραμματισμό για την κατάρτιση των δασκάλων.⁶¹

Για την ομοιογενή οργάνωση των σχολείων στη βάση μιας «ορθής» μεθόδου ένα πρώτο μέτρο, τον Οκτώβριο του 1829, ήταν η κατάρτιση τριών επιτροπών επιφορτισμένων με τη μετάφραση ή τη σύνταξη των διαφόρων σχολικών εγχειριδίων και συγγραμμάτων για τα αλληλοδιδασκτικά και τα τυπικά σχολεία.⁶² Από αυτές την τρίτη επιτροπή, την «Επί της Προπαιδείας», συγκρότησαν ο Η.Α. Dutrone,⁶³ ο Ν. Νικητόπουλος,⁶⁴ και ο Ι. Π. Κοκκώνης.⁶⁵ Σημαντικό μέρος της ευθύνης για την οργάνωση της παιδείας εναποτέθηκε στον Ανδρέα Μουστοξύδη, ο οποίος διορίστηκε πρόεδρος της επιτροπής του Ορφανοτροφείου Αίγινας.⁶⁶

Βασικό εκπαιδευτικό ίδρυμα το Ορφανοτροφείο της Αίγινας, το οποίο αποτέλεσε και τη βάση της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια, διατηρούσε τη δύναμη ενός καθοδηγητικού οργανισμού. Σ' αυτό λειτουργούσε και αλληλοδιδασκτικό σχολείο και τα δύο ανώτερα από αυτό, το «Πρότυπον» ή «Πρωτότυπον», όπου θα φοιτούσαν μαθητές του

⁶¹ Κόντονη, ό.π., σ.23.

⁶² Ψήφισμα Α' και διάταγμα της 18 Οκτωβρίου 1829, στο ίδιο, τεκμήριο αρ.195, σ.331. Την πρώτη Επιτροπή συγκροτούσαν οι Αρχιερείς της Αίγινας, Γεράσιμος Ταλαντίου Νεόφυτος, Ρεθύμνης Ιωαννίκιος και Κυρήνης Παρθένιος. Την δεύτερη Επιτροπή ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Γεώργιος Γεννάδιος και ο Ιωάννης Βενθύλος, μετέπειτα καθηγητής του Πανεπιστημίου. Ελ.Κούκου, **Ο Καποδίστριας...ό.π.**, σσ.22-23.

⁶³ Ο Η.Α. Dutrone (1796-1867), νομικός και λοχαγός του γαλλικού επιτελείου, ήρθε στην Ελλάδα στις αρχές του 1828 και επέστρεψε στη Γαλλία το 1830. Όπως οι περισσότεροι Γάλλοι αξιωματικοί, χρησιμοποιήθηκε από τον Καποδίστρια σε διάφορες αποστολές. Επιδίωξε να διδάξει δωρεάν τη γαλλική γλώσσα στα Ελληνόπουλα για να μελετήσουν τις διάφορες επιστήμες, οι οποίες αναπτύσσονταν στην Ευρώπη, αλλά συνάντησε δυσκολίες στο έργο του. Η δυσπιστία που αντιμετώπισε και η διαφοροποίησή του από την εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια -διαφωνούσε με τη θεωρητική κατεύθυνση που δόθηκε στη δημόσια εκπαίδευση στην Ελλάδα - τον ώθησαν να εγκαταλείψει την Ελλάδα το 1830. Αλ. Δημαράς, **Η μεταρρύθμιση...ό.π.**, τόμος Α', σ.ικη'. Βλ. σχετικά (Η. Dutrone), **Extraits de la correspondance de H. Dutrone avec M. le Président Capodistria, pour éclairer la polémique élevée à l'occasion des derniers événements de Grèce**, Παρίσι 1831, σσ.23-24.

⁶⁴ Ο Ν. Νικητόπουλος (1795-1846), παρακολούθησε τη διδασκαλία του Κλεόβουλου στο Ιάσιο το διάστημα 1819-1821. Το 1822 δίδαξε στο αλληλοδιδασκτικό της Τρίπολης. Από το 1824 ως το 1826 διηύθυνε το αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων στην Αθήνα και τα έτη 1829 και 1830 δίδαξε στο σχολείο του 'Ορφανοτροφείου στην Αίγινα. Περισσότερα περί αυτού βλ. Δαυίδ Αντωνίου, **Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), Πορεία ζωής ενός Δημητσανίτη δασκάλου ανάμεσα στην ελπίδα και την πραγματικότητα**, Αθήνα 1998 και Αλ. Δημαράς, **Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846). Για ένα αλλοιώτικο ελληνικό σχολείο**, **Ερασιστής**, 11 (1974), Αθήνα 1980, σσ.323-332.

⁶⁵ Ο Ι.Π. Κοκκώνης (1796-1864) παρακολούθησε τα μαθήματα του Gh. Sarazin στο Παρίσι. Πρωταγωνίστησε στο χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης κατά την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο. Από το 1836 έως το 1852 διετέλεσε διευθυντής του Διδασκαλείου και Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων. Δημοσίευσε παιδαγωγικές πραγματείες, αλλά και σχολικά εγχειρίδια που αφορούσαν σχεδόν σε όλα τα διδασκόμενα μαθήματα. Δαυίδ Αντωνίου, **Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος. Το σχέδιο της επιτροπής του 1833**, [Πατάκης], Πηγές Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 1992, σσ.27-28. Περισσότερα για τον Κοκκώνη βλ. Μ. Αμαριώτου, **Ι.Π. Κοκκώνης, Ο πρώτος μας παιδαγωγός**, Αθήνα 1937.

⁶⁶ Ο Μουστοξύδης διορίστηκε στη θέση του Βιάρχου Καποδίστρια με το ψήφισμα Β' της 21 Οκτωβρίου 1829. Παράλληλα, ήταν διευθυντής του Εθνικού Μουσείου, της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της ελληνικής και γαλλικής Τυπογραφίας στην Αίγινα. Γενική Εφημερίς, αρ.77, 1829, σ.310 και Δασκαλάκη, **Κείμενα...ό.π.**, σ.338.

Ορφανοτροφείου ικανοί για ανώτερη μόρφωση⁶⁷ και το «Κεντρικόν σχολείον», όπου θα φοιτούσαν όσοι είχαν «έφεσιν να αναδεχθώσιν το διδασκαλικόν επάγγελμα» και το οποίο λειτούργησε «ως πρώτον διδασκαλείον προς ομοίωμορφον παρασκευήν διδασκάλων και τελειότερον καταρτισμόν των προϋπαρξάντων, των ζητούντων να διορισθώσιν εν τοις ιδρυθείσιν αλληλοδιδασκτικοίς και είτα δημοτικοίς σχολείοις».⁶⁸ Λειτουργούσαν επίσης στο Ορφανοτροφείο, τρία αλληλοδιδασκτικά, «τρεις κλάσεις ελληνικών μαθημάτων», όπως και πολλά «χειροτεχνεία», πρακτικά εργαστήρια διαφόρων τεχνών, ώστε ανάλογα με τις ιδιαίτερες κλίσεις και ικανότητές τους οι μαθητές εξερχόμενοι από το σχολείο να ασκήσουν ένα βιοποριστικό επάγγελμα.⁶⁹ Υπήρχε επίσης η δυνατότητα σημαντικός αριθμός παιδιών να κατευθύνεται στην εκμάθηση της «ναυτικής τέχνης» μετά τη συμπλήρωση της εκπαίδευσής του.⁷⁰ Ο Ανδρέας Μουστοξύδης,⁷¹ ο ιδύνων νους της οργάνωσης του ιδρύματος επισημαίνοντας σε έκθεσή του τη δυνατότητα εκμάθησης τεχνών «συμπερωτάτων», όπως είναι η Γεωργική ή η Ναυτική εκφράζει τις υπάρχουσες προθέσεις.⁷²

Στην εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια διακρίνονται επιρροές από το παιδαγωγικό σύστημα του Emanuel von Fellenberg, ιδρυτή των εκπαιδευτηρίων στη Hofwyl της Βέρνης, βασισμένο στις παιδαγωγικές αρχές του Pestalozzi.⁷³ Στην πρακτική του

⁶⁷ Γενική Εφημερίς, αρ.7 του 1830, σ.25. Το Πρότυπο διατηρούσε το ρόλο του αλληλοδιδασκτικού Διδασκαλείου και σχετιζόταν με τη μετεγύκλεια εκπαίδευση. Σ' αυτό θα φοιτούσαν οι απόφοιτοι του Ορφανοτροφείου Αίγινας, οι άριστοι μαθητές όλων των αλληλοδιδασκτικών σχολείων του Κράτους και οι επιθυμούντες να διδάξουν δυνάμει της υπ.αρ.11637 της 25 Απριλίου 1829 εγκυκλίου του Καποδίστρια. Ελ. Κούκου, **Ο Καποδίστριας...ό.π.**, σσ.111-119.

⁶⁸ Ιδρύθηκε την 1 Νοεμβρίου 1828 με στόχο να αποτελέσει πρότυπο ανώτερης σχολής. Δόθηκε βαρύτητα στην επιστημονική κατάρτιση των διδασκόντων σ' αυτό, καθότι έμελλε «να χρησιμεύση ως τύπος ηθικού και καλώς οργανισμένου σχολείου» με τριετή διάρκεια. Ελ. Κούκου, **Ο Καποδίστριας...ό.π.**, σσ.120-131. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σσ.294-395.

⁶⁹ Δημιουργήθηκαν τμήματα τυπογραφικής και λιθογραφικής τέχνης, λεπτουργικής, ωρολογοποιίας, υποδηματοποιίας, ξυλουργικής τορνευτικής, σιδηρουργικής, οικοδόμων, βιβλιοδετικής, και ραπτικής. Ό.π., σ.75. Επί διευθύνσεως Μουστοξύδη υπήρχαν έξι τεχνικά εργαστήρια. Χ. Μπαμπούνης, **Η Εκπαίδευση...ό.π.**, σ.154.

⁷⁰ Ελ. Κούκου, **Η παιδεία...ό.π.**, ΙΕΕ, τόμος ΙΒ', σ.589 και Α. Μουστοξύδη, **Εκθεσεις...Η Αιγιναία, ό.π.**, σσ.34-35.

⁷¹ Ό.π. Ο Μουστοξύδης διαδέχθηκε τον Βιάρο Καποδίστρια στη διευθυντική θέση της Διοικούσας Επιτροπής του Ορφανοτροφείου, για την οποία μάλλον προοριζόταν από τον Καποδίστρια. Ακολούθησε φιλοκαποδιστριακή πολιτική και ως «πρόθυμος συμπράκτωρ» του κυβερνήτη επιλήφθηκε της αποστολής του που είχε εκπαιδευτικό, οργανωτικό και παιδαγωγικό χαρακτήρα. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 21, Σχολικά, έγγραφο της 6 Νοεμβρίου 1829. Γνωστός για την ευρυμάθεια και αρχαιογνωσία του διορίστηκε Έφορος του Εθνικού Μουσείου και διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου. Χ. Μπαμπούνης, **Η Εκπαίδευση...ό.π.**, σ.153.

⁷² Το 1830 μετά την επιστροφή κάποιων παιδιών στις εστίες τους, την αποπομπή κάποιων και το θάνατο 33, από τα 407 παιδιά, τα 45 προσανατολίστηκαν στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και 50 στη ναυτική ύστερα από έγκριση του Καποδίστρια και συνεννοήσεις μεταξύ Γραμματείας, Διεύθυνσης του ιδρύματος του Γραμματέα των Ναυτικών και της Ναυτικής Υπηρεσίας Πόρου. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 24, Σχολικά, έγγραφο της 11 Φεβρουαρίου 1830 και φάκελος 28, Σχολικά, έγγραφο της 19 Ιουνίου 1830.

⁷³ Και οι δύο παιδαγωγοί αντλούσαν στοιχεία από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και επηρεάστηκαν από τις αρχές του «σχολείου εργασίας», οι οποίες στηρίζονται στην παιδαγωγική αξία της χειρωνακτικής απασχόλησης στο σχολείο. Χ. Μπαμπούνης, **Η Εκπαίδευση...ό.π.**, σ.407. Ο Ι.Καποδίστριας είχε επισκεφθεί τα εκπαιδευτήρια αυτά το 1814. Γεώργιος Πυργιωτάκης, **Προβλήματα στην ιστορία της εκπαίδευσής των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)**,

Ορφανοτροφείου αναγνωρίζονται στοιχεία μεταφύτευσης του παιδαγωγικού συστήματος των Ελβετών.⁷⁴ Θεμελιώδης αρχή του συστήματος αυτού ήταν η ανάγκη της κοινής φοίτησης των παιδιών ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, ώστε να γίνεται αντιληπτή η εξάρτηση της μιας κοινωνικής τάξης από την άλλη. Βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος επίσης, το οποίο ενθουσίασε τον Καποδίστρια, ήταν ο συνδυασμός πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, ο οποίος προωθούσε την επαγγελματική εκπαίδευση των μαθητών από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ενίσχυσε λοιπόν ο Καποδίστριας τη στοιχειώδη εκπαίδευση με επαγγελματική προοπτική για κάλυψη επειγουσών αναγκών και για την ανάπτυξη των μεσαίων στρωμάτων.⁷⁵

Αναφορικά με το περιεχόμενο της διδασκαλίας των μαθημάτων, υπήρχε σαφής προσανατολισμός προς την ελληνοχριστιανική παράδοση, ενώ δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην εθνική διαπαιδαγώγηση και κατ' επέκταση στη δημιουργία πολιτών, μελών εθνικού κράτους.⁷⁶ Ο εθνικός χαρακτήρας συνιστούσε βασική αξιολογική παράμετρο της εκπαίδευσης,⁷⁷ επιβεβαιώνοντας έτσι την συνύπαρξη εθνικής συνείδησης και εκπαίδευσης ως βασικά στοιχεία για τη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.⁷⁸ Η παρουσία της θρησκείας γινόταν έντονη σ' όλα τα στάδια της παιδαγωγικής διαδικασίας οδηγώντας αναπόφευκτα στη σύζευξη θρησκείας και παιδείας, βασικό διαχρονικό χαρακτηριστικό της ελληνικής εκπαίδευσης.⁷⁹ Οι επιλογές της καποδιστριακής πολιτικής ήταν στραμμένες στη γενίκευση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και την εδραίωση του δημόσιου σχολικού δικτύου απηχώντας έτσι την ευρωπαϊκή πραγματικότητα της εποχής.⁸⁰

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πρώτου εκπαιδευτικού χάρτη του νεοπαγούς ελληνικού κράτους ήταν η ανομοιομορφία της εφαρμογής των κυβερνητικών μέτρων στις διάφορες περιοχές, λόγω της διαφορετικότητας των οικονομικών πηγών στήριξής του. Δεδομένου ότι οι επιτόπιοι πόροι αποτέλεσαν την κύρια οικονομική βάση για την ίδρυση και

[Χριστινάκης], Αθήνα 1981, σσ.43,129. Η επαφή του Κυβερνήτη με τον Fellenberg, η οποία είχε ξεκινήσει από το 1810, οδήγησε στην αποστολή υποτρόφων Επτανήσιων με χορηγίες του ίδιου του Καποδίστρια στο εκπαιδευτήριο του Fellenberg. G.N.Leontsinis, *The island of Kythera a social history (1700-1863)*, [S.Saripolos Library], Athens 1987, σ.309 και Αλεξάνδρα Λαμπράκη Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν.Σαριπόλου], Αθήνα 1988, σσ.19,182.

⁷⁴ Ι.Α.Καποδίστρια, *Επιστολαί, ό.π.*, τόμος Β', σ.174.

⁷⁵ Κόντωνα, *ό.π.*, σσ.22-23. Βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.701-703.

⁷⁶ Η ηθικοθρησκευτική αγωγή, στην οποία ο Fellenberg στήριζε την πολιτική και εθνική αγωγή συνδυαζόμενη με την εθνική διαπαιδαγώγηση, που ήταν στόχος της ελληνικής εκπαίδευσης, συγκροτούσε την έννοια της «πολιτικής θρησκείας». E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism, since 1780, Programme, Myth.Reality*, [Cambridge University Press], Cambridge 1990, σσ.84-85 και Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σ.130.

⁷⁷ Η «εθνική αγωγή» και η ενότητα της εθνικής σκέψης με βάση στοιχεία της ελληνικής παράδοσης αποτελούσε πρωταρχική επιδίωξη του Καποδίστρια. Επιστολή του Καποδίστρια προς τον Εϋνάρδο από Μεθώνη της 30 Μαρτίου 1829. Ι.Α. Καποδίστριας, *Επιστολαί...ό.π.*, τόμος Γ', σ.76, Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας...ό.π.*, σσ.105,107,111. Βλ. επίσης Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σσ.116-117.

⁷⁸ Βλ. σχετικά Αμαριώτου, *ό.π.*

⁷⁹ Αν. Πρασά, *Εκπαιδευτική πολιτική, κατεύθυνση και προοπτικές, περ. Ιστορικά*, «Ι.Καποδίστριας, ο δεσποτικός οραματιστής», τεύχος 12, Αθήνα, [Φωτοεκπαιδευτική Α.Ε.], 2000, σσ.44-45.

⁸⁰ Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.121.

τη συντήρηση σχολείων,⁸¹ διαφορετική ήταν και η εικόνα της εκπαίδευσης σε κάθε μία από τις τρεις μεγάλες περιφέρειες που συγκροτούσαν την ελληνική επικράτεια, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου, στα οποία σημειώθηκε, σε αντίθεση με τις ηπειρωτικές περιοχές του Κράτους, μία σημαντική άνοδος της οργάνωσης και λειτουργίας της εκπαίδευσης.⁸² Κατά την περιοδεία του στις Κυκλάδες με τη συνοδεία του Γεώργιου Κλεόβουλου ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο τότε Έφορος της παιδείας, διέκρινε αυτή τη διαφορά.⁸³ Στο χώρο του Αιγαίου η λειτουργία των σχολείων άρχισε νωρίτερα να αποκαθίσταται,⁸⁴ λόγω περιορισμένης έκτασης των ναυτικών επιχειρήσεων ήδη από το 1826 και της απαλλαγής των κεντρικών νησιών από τον τουρκικό κίνδυνο παρά την πτώση του Μεσολογγίου, ενώ παράλληλα δεν έπαψε η επαφή με τη Δύση, στοιχείο που υποβοήθησε τη διακίνηση ιδεών και νοουτροπίας «ανοικτής» σε προοδευτικές, ανακαινιστικές πρωτοβουλίες. Αντίθετα, η μικρή παρουσία αλληλοδιδασκτικών σχολείων στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα μπορεί να αναχθεί στις επαγγελματικές επιλογές των κατοίκων, τη δύναμη της παράδοσης του χώρου και τις μεταπτώσεις των πολεμικών γεγονότων.⁸⁵

Από την επίσημη Έκθεση του Χρυσόγελου, του πρώτου Γραμματέα της "επί της Παιδείας Γραμματείας, προς τον Καποδίστρια στις αρχές του 1831 πληροφορούμαστε ότι στην Ελλάδα λειτουργούσαν 121 επίσημα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της πρωτοβάθμιας και μέσης εκπαίδευσης με 9.246 μαθητές. Άλλοι 5.000 μαθητές διδάσκονταν από ελεύθερους δασκάλους, γιατί δεν υπήρχαν οικήματα σχολείων.⁸⁶ Αναφέρεται στην ίδια έκθεση στο μεγάλο ενδιαφέρον που έδειχναν οι γονείς για τη μόρφωση των παιδιών τους, «προκρίνουν να πεινούν μάλλον ή να εγκαταλείψουν τα τέκνα των εις αισχράν αμάθειαν».⁸⁷

Σύμφωνα με αυτή την έκθεση αυτή τα κατά την Επικράτεια σχολεία ήταν:

⁸¹ Άλλοι λόγοι ανιχνεύονται στην ύπαρξη σχολείων κατά την Τουρκοκρατία, στη διατήρηση ή την αναστολή λειτουργίας τους κατά τον Αγώνα και στην οικονομική δυνατότητα και τον ζήλο των κατοίκων. Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...ό.π.*, σσ.10-11.

⁸² Η οικτρή οικονομική κατάσταση περιοχών της Πελοποννήσου, από όπου πέρασε ο Ιμπραήμ – Μεσσηνία, Λακωνία-, ή περιοχών άγονων, όπως η Μάνη, αποτυπώνεται στα Κατάστιχα Μοναστηρίων της Πελοποννήσου. Ελένη Μπελιά, *Μοναστήρια Λακωνίας, Λακωνικά*, τεύχος 9, (1965), σσ.75-76. Σε αναφορά του επιτρόπου Λακωνίας Ι.Γενοβέλη της 10 Οκτωβρίου 1828, προς τον Κυβερνήτη γράφει «η Μάστιγξ της πείνας ήρχισεν ήδη εις την Μάνην. Οι πεινώντες είναι τόσοι πένητες, ώστε μόνον η φιλόανθρωπος χείρ της Κυβερνήσεως δύναται να τους απαλλάξη και διασώση». *Ο.π.*, σ.30.

⁸³ Λεοντίνης, *Ζητήματα...ό.π.*, σ.245. Σύμφωνα με την έκθεση του Κωνσταντά προς τον Pecchio, υπήρχε ένα ελεύθερο δίκτυο σχολείων σε λειτουργία. βλ. παραπάνω, υψσμ.37.

⁸⁴ Απ.Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, τόμος Στ' (1982), σσ.405-406.

⁸⁵ Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.83.

⁸⁶ Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ.47.

⁸⁷ Ελ.Κούκου, *Η παιδεία...ό.π.*, ΙΕΕ, σ.592.

<i>Η δημόσια Εκπαίδευση στις αρχές του 1831</i>			
<i>Περιοχές</i>	<i>Σχολεία</i>	<i>Αριθμός Σχολείων</i>	<i>Αριθμός Μαθητών</i>
<i>Πελοποννήσου</i>	<i>Ελληνικά</i>	19	678
	<i>Αλληλοδιδασκτικά</i>	36	2970
<i>Νησιών</i>	<i>Ελληνικά</i>	15	1073
	<i>Αλληλοδιδασκτικά</i>	33	2930
<i>Δυτικής Ελλάδας</i>	<i>Ελληνικά</i>	1	40
	<i>Αλληλοδιδασκτικά</i>	4	329
<i>Ανατολικής Ελλάδας</i>	<i>Ελληνικά</i>	1	40
	<i>Αλληλοδιδασκτικά</i>	3	407
<i>Καταστήματα Κυβερνήσεως</i>	<i>άλλα</i>	7	883
	<i>Αλληλοδιδασκτικά</i>	4	387
	<i>Σύνολο</i>	123	9.717

Πίνακας 1.⁸⁸

<i>Εικόνα του εκπαιδευτικού δικτύου κατά το 1830-1831</i>				
<i>Περιοχές</i>	<i>Αριθμός Αλληλοδιδασκτικών σχολείων</i>	<i>Αριθμός μαθητών Αλληλοδιδασκτικών σχολείων</i>	<i>Αριθμός Ελληνικών σχολείων</i>	<i>Αριθμός μαθητών Ελληνικών σχολείων</i>
<i>Πελοπόννησος</i>	31	2664	19	765
<i>Νησιά</i>	37	3318	18	1073
<i>Δυτική Στερεά</i>	4	329	1	40
<i>Ανατολική Στερεά</i>	3	407	1	40
<i>Σύνολο</i>	75	6.709	39	1.916

Πίνακας 2.⁸⁹

<i>Αλληλοδιδασκτικά σχολεία στις αρχές του 1831</i>			
<i>Περιοχές</i>	<i>Αριθμός σχολείων</i>	<i>Αριθμός μαθητών</i>	<i>Ποσοστό αλληλοδιδασκτικών σχολείων</i>
<i>Πελοπόννησος</i>	31 σχολεία	2664	43,66%
<i>Στερεά Ελλάδα</i>	7	736	9,85%
<i>Νησιά</i>	33	2931	46,48%
<i>Σύνολο</i>	71	5631	

Πίνακας 3.⁹⁰

⁸⁸ Πηγή: Ελ. Καλαφάτη, ό.π. 1988, σ.52, Ν. Χρυσόγελος, Έκθεσις, αρ.1810 της 25 Ιανουαρίου 1831, Η Αιγιναία, ό.π., σ.49 και Μαυροσκούφης, ό.π., σ.683.

⁸⁹ Χ.Χριστόπουλου, Περιληπτική Έκθεσις...ό.π.' Σύμφωνα με την έρευνα του Χ. Μπαμπούνη, τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία στην Πελοπόννησο στο τέλος του 1830 έφταναν τα 34 και οι μαθητές τους 2698, στα νησιά 33 με μαθητές 2.931 (Ιανουάριος του 1831). Χ Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση..ό.π., σ.229.

Ελληνικά σχολεία στις αρχές του 1831			
Περιοχές	Αριθμός σχολείων	Αριθμός μαθητών	Ποσοστό επί του συνόλου των Ελληνικών σχολείων
Πελοπόννησος	19	678	52,78%
Στερεά Ελλάδα	2	80	5,55%
Νησιά	15	1.073	41,67%
Σύνολο	36	1.831	

Πίνακας 4.⁹¹

Η σύγκριση των παραπάνω στοιχείων με εκείνα που μας παραθέτει η Έκθεση του Dutrone για την παιδεία στα τέλη του 1827⁹² οδηγεί στο συμπέρασμα πως σημαντική πρόοδος είχε συντελεστεί αναφορικά με την υποδομή, αλλά και τη δημιουργία νέων σχολικών μονάδων μέσα σε δύο χρόνια.⁹³

Η εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια συχνά συναντούσε ως εμπόδιο τη νοοτροπία των Ελλήνων κυρίως της υπαίθρου, οι οποίοι δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο ή τηρούσαν την παραδοσιακή μορφή μιας άτυπης εκπαίδευσης, ενώ η Εκκλησία συνέχισε να ενεργεί παράλληλα και ανταγωνιστικά συνήθως με το Κράτος.⁹⁴

Με τη δολοφονία του Κυβερνήτη η σοβαρή κρίση που διήλθε το αρτιούστατο σχολικό δίκτυο, αφού διακόπηκε οριστικά η μισθοδοσία των δασκάλων και σταμάτησε η λειτουργία των περισσότερων σχολείων, οδήγησε στην αποδιοργάνωση και τη συρρίκνωση του σχολικού μηχανισμού, ο οποίος υπολειτούργησε μέχρι την άφιξη του Όθωνα.⁹⁵

B' 1833-1856: «Κατά τα ξένα πρότυπα»

Η ανασυγκρότηση της εκπαίδευσης συνεχίστηκε κατά την οθωνική περίοδο μετά το 1835. Τα σχολεία τόσο της πρωτοβάθμιας, όσο και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, παρά τη συνέχιση της ταχύρυθμης επέκτασής τους, παρέμεναν ουσιαστικά ανοργάνωτα χωρίς επαρκές προσωπικό με εκπαιδευτικά προσόντα και με ένα πρόγραμμα διδασκαλίας, το

⁹⁰ Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φύλλο 13 της 18 Φεβρουαρίου 1831, παράρτημα, σσ.66-68. Ν. Χρυσόγελος, Έκθεσις, αρ.1810 της 25 Ιανουαρίου 1831, Εφ. Η Αιγιναιία, ό.π., Α', 15 Μαρτίου 1831, σ.49 και Χ. Μπαμπούνης, Η Εκπαίδευση...ό.π., σ.228.

⁹¹ Ο.π.

⁹² Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, Γ', 1828, αρ.92, σ.375 και Δασκαλάκης, Κείμενα ό.π., τόμος Α', σ.179.

⁹³ Σύμφωνα με την οποία, στο τέλος του 1827 τα αλληλοδιδασκτικά και τα σχολεία των «κοινών γραμμάτων» ανέρχονταν συνολικά σε 70, με 1400 μαθητές. Βλ. Καλαφάτη, ό.π., σ.39.

⁹⁴ Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.82.

⁹⁵ Παράλληλα με την παύση της χρηματοδότησης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων υπήρχε το πρόβλημα της διατροφής των παιδιών του Ορφανοτροφείου και των υποτρόφων του Κράτους. ΓΑΚ, Κλάδος Β' Εκπαίδευση, έγγραφο 3319, 10 Οκτωβρίου 1831. Η Διοικητική Επιτροπή αποτελούμενη από τον Αυγουστίνο Καποδίστρια, τον Θ. Κολοκοτρώνη και του Κ. Κωλέτη, όρισε να δίνονται κατά μήνα 12.000 φοίνικες στα ιδρύματα της Αίγινας, τα οποία έκλεισαν το 1834, ενώ το Ορφανοτροφείο λόγω έλλειψης «αρχιτεχνιτών» στην Αίγινα μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο, όπου υπήρχαν δυνατότητες απασχόλησης των παιδιών σε μια τέχνη. Μάουρερ, ό.π., σ.165.

οποίο, λόγω ιδιαιτέρων οικονομικών και τοπικών δυσχερειών, δεν ήταν ταυτόσημο για όλες τις εκπαιδευτικές μονάδες της περιόδου.⁹⁶

Τα θεμέλια της δημόσιας Εκπαίδευσης τέθηκαν την περίοδο της Αντιβασιλείας. Δεύτερο σταθμό της πρώτης εκπαιδευτικής περιόδου (1828-1856) αποτέλεσε το νομοθετικό έργο των ετών 1833-1836, με το οποίο οργανώθηκε η επταετής δημόσια και υποχρεωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Με βάση τους παραπάνω νόμους σχεδιάστηκε και θεμελιώθηκε το εκπαιδευτικό οικοδόμημα της οθωνικής, αλλά και των μετέπειτα περιόδων, μέχρι τη μεταρρύθμιση του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1929.⁹⁷ Το έργο αυτό απέβλεπε στην οργάνωση, αφενός της «*επί των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιου Εκπαιδύσεως Γραμματείας*» και αφετέρου στην οργάνωση και λειτουργία της στοιχειώδους εκπαίδευσης, σύμφωνα με τον νόμο Guizot,⁹⁸ και της μέσης, σύμφωνα με τη βαυαρική νομοθεσία.⁹⁹ Η Αντιβασιλεία βρίσκοντας τη χώρα σε πλήρη αναρχία και αξιοθρήνητη οικονομική κατάσταση¹⁰⁰ προχώρησε στη συγκρότηση της δημόσιας εκπαίδευσης με την ίδρυση δημοτικών σχολείων, Ελληνικών σχολείων, γυμνασίων, τη χορήγηση υποτροφιών, καθώς και την ίδρυση ελληνικού Πανεπιστημίου.¹⁰¹

Ο προσανατολισμός της κύριας δραστηριότητας των κατοίκων στο εμπόριο, τη ναυτιλία και τη γεωργία προκαθόρισε ως ένα βαθμό και το επίπεδο της εκπαίδευσης. Σε αγροτικές περιοχές, όπου η ανάγκη εργατικών χεριών στερούσε από πολλά παιδιά τη φοίτηση στο σχολείο ήταν ευνόητο ο αριθμός των μαθητών να είναι μικρότερος από εκείνον των νησιωτικών περιοχών.¹⁰² Έτσι, το 1832 λειτουργούσαν μόνο 60 αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τα περισσότερα των οποίων στα νησιά του Αιγαίου.¹⁰³ Ιδιαίτερα στα νησιά των Κυκλάδων

⁹⁶ ΓΑΚ, ό.π. φάκελος 36, έγγραφο 5750 της 11 Σεπτεμβρίου 1834 (υπουργείο Παιδείας προς τη βασιλική Κυβέρνηση του Όθωνα). Ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, Ρίζος σε έγγραφο προς τον Όθωνα αναφέρεται στο πλήθος οικονομικών δυσκολιών που αποτελούσαν ανυπέρβλητο εμπόδιο στον πολλαπλασιασμό των σχολείων αναλογικά με τις ανάγκες. ΓΑΚ, ό.π. φάκελος 37, έγγραφο 202/2428 της 22 Σεπτεμβρίου 1836. Επίσης, Χρ. Λέφας, ό.π., σ.10 και Χρ. Ρέππας, *Εκπαιδευτικά της Ναυπακτίας 1833-1847, Ναυπακτικά*, τόμος 6, σσ.584-594.

⁹⁷ Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885*, [Gutenberg] Αθήνα 1986, σ.37, Θ. Χαραλαμπίδης, *Οι κυριότεροι σταθμοί της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδας (1821-1971)*, Αθήνα 1971, σ.8 και Αλ. Δημαράς, *Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά*. Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα στο *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμέλεια Θ. Βερμέτη - Οδ. Δημητρακόπουλου, [Φιλιππότη], Αθήνα 1980, σσ.42-43.

⁹⁸ Ο οργανωτικός νόμος της 18 Φεβρουαρίου 1834 «*Περί δημοτικών σχολείων*» ήταν έργο του Βαυαρού Υπουργού, μέλους της Αντιβασιλείας Mauger, και στηριζόταν στο γαλλικό εκπαιδευτικό νόμο της 28 Ιουλίου 1833 του F.Guizot, που είχε άμεση πηγή του τα Πρωσικά πρότυπα, καθώς και τους βαυαρικούς νόμους. Η διάρθρωση της γενικής εκπαίδευσης συμπληρώθηκε με το διάταγμα της 31 Δεκεμβρίου 1836 «*περί του κανονισμού Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων*» και το διάταγμα της 14 Απριλίου 1837 για την ίδρυση Πανεπιστημίου. Μπουζάκης, ό.π., σσ.39-40.

⁹⁹ Βλ. παρακάτω, σσ.43-44, υπσμ.120.

¹⁰⁰ Οι υπάλληλοι απλήρωτοι, νησιά και αγωνιστές χωρίς αποζημίωση, τόκοι δανείων και χρεολύσια ανεξόφλητα. Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, [Βάνιας] ιβ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1996, σ.21.

¹⁰¹ Ό.π., σσ.219-221 και Σβορώνος, ό.π., σ.78.

¹⁰² Τσουκαλάς, ό.π., σ.427.

¹⁰³ Κανάκης, ό.π., σ.54. Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σσ.298-299. Οι δεινές περιστάσεις του 1831-1832 διέκοψαν την πορεία τη δημοτικής εκπαίδευσης. Χ. Χριστόπουλου, *Γενική Έκθεση προς τη Α.Μ. Βασίλισσα. Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικό έτος 1855-1856*, Αθήνα 1857.

παρατηρήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, πρώιμη εκπαιδευτική δραστηριότητα σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.¹⁰⁴ Συγκριτικά με άλλες περιοχές του ελληνικού κράτους τα νησιά διατηρούσαν ανώτερο πνευματικό, πολιτιστικό επίπεδο των κατοίκων, συνέπεια του οποίου ήταν και η μεγαλύτερη συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση.¹⁰⁵ Από την εποχή του Αγώνα αλληλοδιδασκτικά σχολεία είχαν ιδρυθεί στα περισσότερα νησιά, θεσμός όμως που πολλαπλασιάστηκε μετά την δημιουργία του ελληνικού κράτους. Έτσι, με την έλευση του Όθωνα λειτουργούσε σ' αυτά ένα δίκτυο σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης.¹⁰⁶

Με διάταγμα της 25 Μαρτίου 1835 ιδρύθηκαν δέκα Ελληνικά σχολεία, εκτός από εκείνα που λειτουργούσαν κιόλας στην Αθήνα, στο Ναύπλιο και τη Σύρο.¹⁰⁷ Στο Ναύπλιο είχε συσταθεί Ελληνικό και Γυμνάσιο το Νοέμβριο του 1833.¹⁰⁸ Το 1835 συστάθηκε Γυμνάσιο στο Μεσολόγγι, το οποίο όμως δε λειτούργησε.¹⁰⁹ Στην Πάτρα αντίστοιχα ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο το 1835 και το 1838 Γυμνάσιο.¹¹⁰ Στα νησιά της επαρχίας Μήλου¹¹¹ διαπιστώνεται μάλιστα αυξημένη συμμετοχή των θηλέων στην εκπαίδευση, της οποίας το ποσοστό για τη δημοτική ανέρχεται στο 20,32%, ενώ για τη μέση στο 6,18%.¹¹² Σε κάποια νησιά, όπως σε Πάρο – Αντίπαρο δε μαρτυρείται η παρουσία δασκάλου, προφανώς, είτε από ανυπαρξία του, είτε από ταύτισή του πιθανόν με ιερέα, του οποίου η ιδιότητα υπερίσχυσε κατά την καταγραφή.¹¹³

¹⁰⁴ Χρ.Λέφας, *ό.π.*, σ.7. Η εκπαιδευτική κίνηση σηματοδοτείται με τη σύσταση και λειτουργία των πρώτων σχολείων στη Μήλο, Σίφνο, Κίμωλο, Σίκινο Φολέγανδρο που απάρτιζαν την επαρχία της Μήλου. Λεων. Μπίστης, *Η οργάνωση του Κράτους...ό.π.*, σ.651, Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σσ. 240-245.

¹⁰⁵ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4^α, Καταστατικόν Παρθεναγωγείου Ερμουπόλεως και έγγραφο (άνευ αριθμού) της 17 Δεκεμβρίου 1869. Στα νησιά επίσης της επαρχίας Μήλου, η οποία περιελάμβανε εκτός από τη Μήλο, τη Σίφνο, Κίμωλο, Σίκινο, Φολέγανδρο, διαπιστώνεται αυξημένη συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση που για τη δημοτική ανέρχεται τα 20,32%, ενώ για τη μέση στο 6,18%. Δ.Α Σακκής, *Η Εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου κατά τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών*, τόμος ΙΔ' [Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.190-203. Κατά την Λαμπράκη-Παγανού η φοίτηση κοριτσιών σε μικτά σχολεία ήταν μικρή με εξαίρεση το σχολείο της Τήνου, όπου αποτελούσαν 34,52% του μαθητικού δυναμικού. Λαμπράκη-Παγανού, *ό.π.*, σσ.64,67,73,75.

¹⁰⁶ Σ' αυτά με Β.Δ. του 1834 τοποθετήθηκαν αρκετοί δάσκαλοι Λεων. Μπίστης, *Η οργάνωση του Κράτους...ό.π.*, σ.651.

¹⁰⁷ Με το Β.Δ. της 25 Μαρτίου 1835 «περί συστάσεως 10 Ελληνικών Σχολείων» ιδρύθηκαν δέκα Ελληνικά σχολεία, εκτός από εκείνα που λειτουργούσαν ήδη στην Αθήνα, στο Ναύπλιο και τη Σύρο- στις πόλεις Τρίπολη, Σπάρτη, Καλαμάτα, Πάτρα, Μεσολόγγι, Αμφισσα, Λαμία, Χαλκίδα, Ύδρα και Τήνο, ενώ βάσει του ίδιου διατάγματος εξομοιώθηκε με το Γυμνάσιο Ναυπλίου και εκείνο που λειτουργούσε ήδη από το 1833 στη Σύρο. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), φάκελος (1836), έγγραφο 22855. Αντωνίου Δαυίδ, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, τόμος Α', σ.12.

¹⁰⁸ Β.Δ. της 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1833, «περί συστάσεως Γυμνασίου εις Ναύπλιον». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 41 της 16 Δεκεμβρίου 1833. Για το Γυμνάσιο Ναυπλίου. Βλ. Ιωάννης Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, Αθήνα 1939.

¹⁰⁹ Με διάταγμα της 19 Αυγούστου 1835, ενώ με διάταγμα της 1 Σεπτεμβρίου 1835 ιδρύθηκε και Ελληνικό σχολείο στη Δημητσάνα. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.12.

¹¹⁰ Μογγολιά Ευθ. Ανδρέα, *Το Β' Γυμνάσιον εν Πάτραις', Ιστορική και εκπαιδευτική διαδρομή Πάτρα 1999*, σ. xvii.

¹¹¹ Την επαρχία της Μήλου απάρτιζαν εκτός από τη Μήλο και τα νησιά Σίφνος, Κίμωλος, Σίκινος, Φολέγανδρος. Δ. Α Σακκής, *Η Εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου...ό.π.*, σσ.190-203.

¹¹² *Ο.π.*

¹¹³ Δε μαρτυρείται βέβαια ούτε ένδειξη λειτουργίας σχολείου. Ανάμεσα στα διάφορα επαγγέλματα σημαντικός ήταν ο αριθμός των ιερέων που καταγράφονταν, ο οποίος ανερχόταν σε 28 συνολικά, από

Κάποια άλλα νησιά, αντίθετα, ευμοίρησαν να έχουν συστηματική παιδεία με τη λειτουργία σχολείων κατά την περίοδο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο. Ένα από αυτά ήταν η Τήνος,¹¹⁴ όπου το 1833 σημειώνονται 11 σχολεία, από τα οποία 3 ήταν Ελληνικά, 1 Γαλλικό και 7 αλληλοδιδασκτικά. Δίδαξαν εκεί σημαντικοί άνθρωποι των γραμμάτων, όπως ο Ανθιμος Γαζής,¹¹⁵ ο Ευστράτιος Πέτρου ο Κυδωνιεύς,¹¹⁶ ο Δαβίδ Μολοχόπουλος ή Μολοχάδης.¹¹⁷

Εκτός από τα δημόσια της οθωνικής περιόδου, ιδρύθηκαν και άλλα με πόρους των δήμων και συνδρομές των πολιτών.¹¹⁸ Σημαντικότερο από αυτά ήταν το Γυμνάσιο της Σύρου.¹¹⁹ Η ίδρυση σχολείων δευτεροβάθμιας στις άλλες πόλεις στην ουσία έπονται εκείνων της πρωτεύουσας και της Σύρου.¹²⁰

Ο σχεδιασμός του εκπαιδευτικού συστήματος της οθωνικής περιόδου με τους νόμους του 1834 και 1836 βασίστηκε στη μίμηση γερμανικών και γαλλικών προτύπων,¹²¹ η οποία ήταν εμφανής και στη διάκριση της εκπαίδευσης σε τέσσερις βαθμίδες: του τετρατάξιου δημοτικού σχολείου, τριτάξιου Ελληνικού σχολείου, τετρατάξιου γυμνασίου και πανεπιστημίου με τέσσερις σχολές. Την πρόσβαση στην αμέσως επόμενη βαθμίδα την

τους οποίους οι 7 ιερείς ήταν άγαμοι. Σπύρος Δ. Λουκάτος, *Πολιτειογραφικά Πάρου –Αντιπάρου, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών*, τόμος ΙΔ', [Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.66-68.

¹¹⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 4 του Β.Δ. «Περί συστάσεως 10 Ελληνικών Σχολείων», της 25 Μαρτίου 1835 δημιουργήθηκαν τέτοια σχολεία. Λειτουργήσαν με τα εισοδήματα του ναού της Ευαγγελιστρίας. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 12, της 5/ 17 Απριλίου 1835 και Δημήτριος Σοφιανός Ζ., Η πρώτη προσπάθεια για την ίδρυση Γυμνασίου στην Τήνο. Ανέκδοτα έγγραφα Γ.Α.Κ., Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΒ', Αθήνα 1995, σσ.41-53.

¹¹⁵ Βλ. Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις, 1871-1875, τόμος Α', σσ.365-372.

¹¹⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 197, φάκελος 5, θυρίδα 48, φάκελος 5, έγγραφο 2 και έγγραφο 11γ.

¹¹⁷ Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Ο ελληνοδιδάσκαλος. ΕΕΚΜ, ό.π.*, σσ.71-115. Για την εκπαιδευτική δράση της Ευαγγελιστρίας της Τήνου κατά το δεύτερο τέταρτο κυρίως του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Ιω. Δώριζα, *Η νέα Τήνος*, μέρος Δ', Αθήναι 1981, σσ.254-255.

¹¹⁸ Δέκα Ελληνικά σχολεία συστάθηκαν σε Τρίπολη, Σπάρτη, Αμφισσα, Ύδρα, Τήνο, Λαμία, Καλαμάτα, Χαλκίδα μισθοδοτούμενα από το εκκλησιαστικό ταμείο του ναού Ευαγγελιστρίας της Τήνου. Τα διδακτήρια χρηματοδοτούνταν όμως και από τις κοινότητες. Υποδείχθηκαν να γίνουν και άλλα ελληνικά σχολεία σε Άνδρο, Νάξο, Θήρα, Σύρο, Ύπατη, Πύργο. Από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, υπάρχει τριετές διάλειμμα 1831-1833 ανεξερεύνητο, «ένεκα ελλείψεων αποχρωσών πληροφοριών». Εκτός από τα 10 Ελληνικά, «συνετάχθησαν», σύμφωνα με την Έκθεση του 1855 του Χριστόπουλου την περίοδο 1833-1835 Γυμνάσιο και Ελληνικό στο Ναύπλιο (Β.Δ. της 23 Νοεμβρίου 1833), Γυμνάσιο στο Μεσολόγγι- δεν πραγματοποιήθηκε όμως -(Β.Δ. της 1 Σεπτεμβρίου 1835), Ελληνικό σχολείο στη Δημητσάνα (Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1835) και δύο Γυμνάσια και Ελληνικό σε Αθήνα και Ερμούπολη (Β.Δ. της 25 Αυγούστου 1835). Χ. Χριστόπουλου, *Περίληπτική Έκθεσις. ό.π.*

¹¹⁹ Βλ. παρακάτω, σ.30 και κεφ. Οικονομική διάσταση της ελληνικής Εκπαίδευσης, σσ.93-95.

¹²⁰ Ό.π.

¹²¹ Όπως σημειώνει ο Αλέξης Δημαράς, «με έμμεσες η άμεσες έντονες γερμανικές επιδράσεις και μιμήσεις, χωρίς καν συνεκτιμηση της ελληνικής πραγματικότητας ή των σχετικών τάσεων που είχαν διαγραφεί κατά τον Αγώνα, νομοθετήθηκε το εκπαιδευτικό σύστημα του νέου κράτους». Τόσο τα ονόματα των σχολείων που ήταν απλές μεταφράσεις ή προσαρμογές γερμανικών όρων -«Ελληνικόν σχολείον» (Lateinische Schule), «γυμνάσιον» (Gymnasium) -, όσο και η διάρθρωση αυτής της μέσης εκπαίδευσης, δεν ήταν παρά αντιγραφή της αντίστοιχης βουαρικκής. Αλέξης Δημαράς, *Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, τεύχος 2, Αθήνα 1978, σσ.60-63.

εξασφάλιζε το απολυτήριο της προηγούμενης βαθμίδας, ενώ η υποχρεωτική εκπαίδευση διαρκούσε συνολικά επτά έτη.¹²² Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο της 6/18 Φεβρουαρίου 1834, «περί δημοτικών σχολείων»,¹²³ ο κύκλος φοίτησης στο δημοτικό ήταν επταετής. Βέβαια, με την εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας η διάκριση του χρόνου φοίτησης δε γινόταν σε τάξεις ενιαύσιες, αλλά σε «κλάσεις» διαφορετικής διάρκειας για κάθε μάθημα.¹²⁴ Στην ουσία όμως η επτάχρονη υποχρεωτική φοίτηση δεν εφαρμόστηκε και διαρκούσε τέσσερα ή τρία έτη.¹²⁵ Με το νόμο ΒΤΜΘ' της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «περί στοιχειώδους δημοτικής εκπαιδύσεως», τα δημοτικά σχολεία διαιρέθηκαν σε δύο κατηγορίες: τα κοινά, τα οποία αποτελούνταν από τέσσερις τάξεις και τα πλήρη δημοτικά σχολεία, από έξι τάξεις.¹²⁶ Η έλλειψη ικανού αριθμού δημοδιδασκάλων για την κάλυψη του σχολικού δικτύου όλων των περιοχών τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες οδήγησε στην ίδρυση των γραμματοδιδασκαλείων, ιδιωτικών δηλαδή σχολείων, όπου οι αμειβόμενοι από τους γονείς των μαθητών δάσκαλοι μετέδιδαν τις στοιχειώδεις γνώσεις χρησιμοποιώντας θρησκευτικά βιβλία.¹²⁷ Το 1880 απαιτήθηκαν από τους γραμματοδιδασκάλους περισσότερα προσόντα και επιτράπηκε στους δήμους να τους χρηματοδοτούν, ενώ αναγνωρίστηκαν από το Κράτος και αναλήφθηκε η μισθοδοσία τους από το Ταμείο Δημοτικής Εκπαιδύσεως.¹²⁸ Με το νόμο ΒΟΘ' της 6 Αυγούστου 1892 ιδρύθηκαν τα υποδιδασκαλεία¹²⁹ μονοετούς διάρκειας, όπου φοιτούσαν

¹²² Κόντονη, *ό.π.*, σ.24. Η ονομασία «Γυμνάσιον» είχε δοθεί για πρώτη φορά απ το γερμανό J.Stum, ονομαστό ανθρωπιστή στη Σχολή Κλασικών σπουδών που ίδρυσε στο Στρασβούργο το 1538. Η ονομασία *gymnase* συνεχίστηκε ως το 19^ο αιώνα να δίνεται σε πολλά ανώτερα εκπαιδευτήρια της Ευρώπης και ιδιαίτερα της Γερμανίας, παράλληλα με τις ονομασίες *Lysée*, *college*, *Academies*. Μάρκου Πελοποννήσιου, *Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας*, Αθήνα 1991, σ.8.

¹²³ Με το Β.Δ. 6/18 Φεβρουαρίου 1834, (Εφ. της Κυβερνήσεως αρ.11 του 1834), τέθηκαν οι βάσεις της δημιουργίας σχολείων της κατώτερης βαθμίδας για τα δύο φύλα. Πβ. Αλ. Δημαρά, *Νεοελληνική εκπαίδευσις Ιστορικό σχέδιασμα* (ανάτυπο), Αθήνα 1965, σσ.25-33· και του ίδιου, *Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, τόμος ΙΔ', [Εκδοτική Αθηνών] 1977, σσ.400-413. Η οργάνωση του δημοτικού σχολείου βασίστηκε μέχρι το 1895 στο νόμο του 1834 με κάποιες παραλλαγές. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.13.

¹²⁴ Ο χωρισμός σε ενιαύσιες τάξεις δημιουργήθηκε το 1880, όταν θεσπίστηκε η χρησιμοποίηση της συνδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας -ο δάσκαλος δίδασκε συγχρόνως όλους τους μαθητές- με το Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1880, «περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις». Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ. 25.

¹²⁵ Οι τέσσερις ενιαύσιες τάξεις της στοιχειώδους εκπαίδευσης καθιερώθηκαν το 1882 με το νόμο ΒΠΕ' της 12 Αυγούστου 1892, «περί του διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους δημοτικής εκπαιδύσεως», ο οποίος διατηρήθηκε μέχρι το 1895. Υπήρχαν βέβαια ανάλογα με τον αριθμό των δασκάλων σχολεία από μονοτάξια μέχρι και τετρατάξια. Δ.Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.25.

¹²⁶ Ο νόμος ΒΤΜΘ' ίσχυσε μέχρι το 1829 και ρυθμίσεις που έγιναν μετέβαλαν μόνο ορισμένες πλευρές. Π.Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.13.

¹²⁷ Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.38.

¹²⁸ Το 1890 στον ελλαδικό χώρο υπηρετούσαν 900 γραμματοδιδάσκαλοι. Η υπεραριθμία αυτή ανάγκασε την Κυβέρνηση να αυξήσει τα απαιτούμενα προσόντα τους το 1891 με το Β.Δ. της 13 Σεπτεμβρίου 1891. *Ο.π.*, σ.30.

¹²⁹ Σχέδιο νόμου για κατάρτιση «υποδιδασκάλων» είχε τεθεί το 1884 από τον υπουργό Παιδείας Βουλγιώτη, το οποίο ενώ ψηφίστηκε, δεν εφαρμόστηκε, επειδή έγινε αντιληπτό από τον ίδιο ότι «*δια των υποδιδασκαλείων εισήγετο νοθεία εις την δημοτικήν εκπαίδευσιν*». Με το νόμο ΒΟΘ' του 1892 ιδρύθηκε ένα υποδιδασκαλείο σε κάθε νομό. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σσ.108-109.

μετά από εξετάσεις κάτοχοι απολυτηρίου σχολαρχείου. Οι απόφοιτοι ονομάζονταν «γραμματιστές», ενώ με το νόμο του 1905 «υποδιδάσκαλοι».¹³⁰

Σχολεία μέσης εκπαίδευσης ιδρύθηκαν αμέσως μετά την άφιξη του Όθωνα. Με το διάταγμα «περί κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» της 31 Δεκεμβρίου του 1836 θεσπίστηκε η δευτεροβάθμια εκπαίδευση.¹³¹ Το θεσμικό αυτό υπόβαθρο, το οποίο συμπληρωνόταν από μεταγενέστερες διατάξεις, καθόρισε τη λειτουργία των σχολείων στην Ελλάδα και αργότερα στις προσαρτώμενες περιοχές για έναν περίπου αιώνα.¹³²

Κατά την περίοδο 1833-1850 τα Ελληνικά σχολεία στελεχώθηκαν από ελληνοδιδασκάλους, οι οποίοι εξετάζονταν από ειδικές επιτροπές. Είχαν συγκροτηθεί εξεταστικές επιτροπές στην Αίγινα και στο Ναύπλιο, οι οποίες χορηγούσαν στον επιτυχόντα τη «δηλοποίησιν», το επίσημο δηλαδή δίπλωμά του. Ανάλογα με τις ικανότητές τους διακρίνονταν σε πρωτοβάθμιους (κατώτερους), δευτεροβάθμιους και τριτοβάθμιους. Ο βαθμός του Σχολάρχη, του διευθυντή των Ελληνικών σχολείων, θεσπίστηκε το 1846.¹³³ Κατά την περίοδο 1851-1900 με Διάταγμα του Σεπτεμβρίου 1850 από το υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως το «Φιλολογικό Φροντιστήριο» της φιλοσοφικής Σχολής παρείχε μέσα σε δύο έτη ικανή κατάρτιση στους δασκάλους, ενώ επανακαθορίστηκαν τα προσόντα ελληνοδιδασκάλου και καθηγητού γυμνασίου με το διάταγμα της 18 Οκτωβρίου 1850.¹³⁴ Τελειοδιδάκτοι του Πανεπιστημίου, οι λεγόμενοι «προλύτες», ήταν μία άλλη κατηγορία ελληνοδιδασκάλων και σχολαρχών.¹³⁵ Σύμφωνα με τον «Κανονισμόν των ελληνικών σχολείων

¹³⁰ Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.31.

¹³¹ Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837. Αναδημοσιεύεται από την Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 87 της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837. Αν και δεν άργησαν να πυκνώνουν τα Ελληνικά σχολεία σε όλο τον Ελλαδικό χώρο, γυμνάσια κτίστηκαν στις μεγάλες πόλεις και μόνο σταδιακά έξω από αυτές. Από το 1855 είχαμε στην Ελλάδα περισσότερους από 5.000 μαθητές στη μέση εκπαίδευση για ένα συνολικό πληθυσμό που ξεπερνούσε μόλις το εκατομμύριο. Το 1878 σε σύνολο 22 γυμνασίων τα 5 βρίσκονταν στην περιοχή της πρωτεύουσας, στην οποία συνέρεαν μαθητές από την επαρχία, όπου το γυμνάσιο απείχε πολύ από το σημείο κατοικίας τους. Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος, «Η σύγχρονη Ελλάδα 1854»*, (μετάφραση Α. Σπήλιου), πρόλογος- επιμέλεια- σχολιασμός Τάσου Βουρνά, [Τολίδη], Αθήνα 1972, σ.163.

¹³² Αλέξης Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', [Εκδοτική Αθηνών] 1977, σσ.400-413. Στο νόμο του 1836 συμπληρώθηκαν κάποιες διατάξεις ως το 1857, αλλά θα παραμείνουν αμετάβλητες έως το 1929.

¹³³ Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.33.

¹³⁴ Μετά το 1850 απαραίτητο προσόν ήταν το απολυτήριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού ή άλλου ξένου Πανεπιστημίου, το οποίο τέθηκε ως προϋπόθεση και για το διορισμό σχολάρχη ή ελληνοδιδασκάλου σε θέση καθηγητή γυμνασίου το 1868. (Διάταγμα της 15 Αυγούστου 1868). Μέχρι το τέλος της περιόδου, τουλάχιστον μέχρι το 1897, διάφορες ρυθμίσεις σχετικές με τα απαιτούμενα προσόντα των καθηγητών δεν εφαρμόστηκαν. (Νόμος ΑΣΞΔ' της 26 Ιουλίου 1885, διατάγματα της 28 Ιουλίου 1887, της 26 Νοεμβρίου 1885, της 7 Μαρτίου 1892). Η έλλειψη πτυχιούχων ορισμένων ειδικοτήτων και η προσθήκη νέων γνωστικών αντικειμένων οδήγησε στο διορισμό «αναπληρωτών» φοιτητών στην αρχή και μετά πτυχιούχων Τέτοιες ειδικότητες αφορούσαν μαθήματα, όπως ξένες γλώσσες, γυμναστική, εμπορικά μαθήματα, ιχνογραφία. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.40.

¹³⁵ Μια άλλη κατηγορία διδασκόντων στα Ελληνικά σχολεία ήταν οι βοηθοί, που μπορεί να ήταν δημοδιδάσκαλοι, απόφοιτοι ιερατικών σχολείων, μαθητές γυμνασίων, αλλά και φοιτητές. Αποτέλεσμα ήταν η πτώση του επιπέδου μόρφωσης που οδήγησε σε θέσπιση εξετάσεων των υποψήφιων δασκάλων το 1863. Η δυνατότητα προαγωγής τους σε ελληνοδιδασκάλους δημιούργησε σύνθετα προβλήματα. Καταργήθηκε ο θεσμός τους το 1893, οπότε απολύθηκαν αθρόοι. Με το Νόμο ΒΣ.Ζ' του 1895 δίδασκαν στα Ελληνικά μόνο διπλωματούχοι του Πανεπιστημίου. *Ο.π.*, σ.37.

και γυμνασίων» του 1836, οι καθηγητές των γυμνασίων έπρεπε να είναι πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου, προϋπόθεση, η οποία δεν μπορούσε να εφαρμοστεί την περίοδο μέχρι το 1850 με αποτέλεσμα να διορίζονται παλαιότεροι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι είχαν αποκτήσει εκπαιδευτική εμπειρία κυρίως στα εξωελλαδικά κέντρα.¹³⁶ Έτσι, στελέχη με προοδευτικές και «ευρωπαϊκές» ιδέες, τα οποία ακούσια ή εκούσια είχαν αποσυρθεί από τη δημόσια ζωή, την καποδιστριακή περίοδο επέστρεψαν στο προσκήνιο.¹³⁷

Η Αντιβασιλεία θεμελίωσε και οργάνωσε την ελληνική εκπαίδευση πάνω στο παιδευτικό ιδεώδες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, σύμφωνα με το πρότυπο του Βαυαρικού κλασικισμού αγνοώντας την ελληνική πραγματικότητα. Σε αντίθεση με τον Καποδίστρια, έδωσε φιλολογικό και θεωρητικό χαρακτήρα στην παιδεία, όπου πλεόναζε το αρχαιοελληνικό ιδεώδες και το οποίο κυριάρχησε στη διάρκεια του 19^ο αιώνα.¹³⁸

Το βασικό του χαρακτηριστικό ήταν ότι επρόκειτο για ένα εκπαιδευτικό σύστημα ξένο προς την ελληνική πραγματικότητα.¹³⁹ Πολύ εύστοχα ο Γερμανός P.Kirper, παρατήρησε ότι το «εκπαιδευτικό σύστημα που θεμελιώθηκε από τους Βαυαρούς στην Ελλάδα, έμοιαζε με το παπούτσι του Ξενοκράτη, που αν και ήταν κατασκευασμένο από πανάκριβο δέρμα, καλορραμμένο και ομορφοκεντημένο, δεν ταίριαζε στο πόδι του.¹⁴⁰

Οι Βαυαροί ενσυνείδητα έδωσαν προτεραιότητα στη δεύτεροβάθμια εκπαίδευση με στόχο τη δημιουργία μιας δημοσιούπαλληλικής τάξης αφοσιωμένης σε αυτούς, χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα για την επαγγελματική εκπαίδευση.¹⁴¹ Ενώ στην Αθήνα, η οποία μεταβαλλόταν σε κέντρο πνευματικής ζωής ως νέα πρωτεύουσα του Κράτους, το Πανεπιστήμιο προετοίμαζε μία νέα γενιά πνευματικών ανθρώπων, εφόσον το νέο κράτος είχε ανάγκη από υπαλλήλους για τη στελέχωση των υπηρεσιών του,¹⁴² τα σχολεία την περίοδο αυτή είναι ανοργάνωτα, χωρίς προσωπικό, με εκπαιδευτικά προσόντα με διάφορο πρόγραμμα διδασκαλίας και έλλειψη εκπαιδευτικού συστήματος.¹⁴³ Τόσο η φιλοσοφία και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά, όσο και λεπτομέρειες της εσωτερικής λειτουργίας των σχολείων έμειναν για πολλά χρόνια αναλλοίωτα.¹⁴⁴

¹³⁶ Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες..ό.π.*, σσ.38-39 Δεν ήταν εύκολη η πλήρωση των θέσεων διδακτικού προσωπικού, τόσο στη στοιχειώδη, όσο και στη μέση εκπαίδευση για την ταυτόχρονη λειτουργία των σχολείων, καθότι υπήρχε άμεση εξάρτηση της μιας βαθμίδας από την άλλη, με αποτέλεσμα τη χρησιμοποίηση στις θέσεις αυτές προσώπων με ελλιπή κατάρτιση και έλλειψη ειδικών σπουδών. Η έλλειψη επίσης διδακτικού προσωπικού στο δημοτικό σχολείο οδήγησε στην επιβίωση της αλληλοδιδασκτικής ή «λαγκαστριανής» μεθόδου. Αλέξης Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881*, ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', [Εκδοτική Αθηνών], σσ.484-487.

¹³⁷ Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση. ό.π.*, τόμος Α', σ.κθ'. Μετακλήθηκαν από το εξωτερικό οι Ι.Βενθύλος, Κ.Κοκκινάκης, Ι.Κοκκώνης, Κ.Ρωσσέτος, Α.Μουστοξύδης, Ν.Χορτάκης.κ.α. Άλλοι πάλι αυτόβουλα επέστρεψαν να βοηθήσουν στη συγκρότηση της παιδείας, όπως ο Γ.Γεννάδιος, ο Σ.Κλεάνθης, ο Μ.Σχινάς και άλλοι. *Ο.π.*

¹³⁸ Μπουζάκης, *ό.π.*, σσ.39-41 και Χρ.Λέφας, *ό.π.*, σσ.10,121.

¹³⁹ *Ο.π.*, σ.121.

¹⁴⁰ Κανάκης, *ό.π.*, σ.56.

¹⁴¹ *Ο.π.*, σσ.25,128.

¹⁴² Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, *Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος 1833-1862*, ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', σ.21.

¹⁴³ Χρ. Λέφας, *ό.π.*, σ.121.

¹⁴⁴ Αλ. Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881,ό.π.*, σσ.484,486.

Πρώτο βασικό χαρακτηριστικό της δημοτικής εκπαίδευσης υπήρξε η πρώιμη και μαζική διαμόρφωσή του δικτύου της,¹⁴⁵ καθώς και ο δημόσιος χαρακτήρας της με την παροχή των βασικών γνώσεων στο λαό. Η πτώση του ποσοστού αναλφάβητων ήταν σχετικά ταχύρρυθμη και βρισκόταν σε καλύτερη θέση από τα βαλκανικά κράτη και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.¹⁴⁶ Η συρροή των παιδιών στα σχολεία ήταν και αποτέλεσμα της κρατικής και της δωρεάν παιδείας. Με τη δωρεάν παροχή του σχολικού δικτύου της δημοτικής εκπαίδευσης συνδέθηκε η μικρή παρουσία ιδιωτικής δημοτικής εκπαίδευσης.¹⁴⁷ Σημαντικό όμως μειονέκτημα ήταν η αποκοπή της επαγγελματικής από τη γενική εκπαίδευση, απόηχος φιλανθρωπικών κινήματων που ήκμαζαν στη δυτική Ευρώπη στις αρχές του αιώνα.¹⁴⁸ Η απομόνωση αυτή εκφραζόταν στους κανονισμούς ειδικών τέτοιων σχολείων (Ριζάρειος το 1843, εμπορικό τμήμα γυμνασίου Σύρου το 1856, «Σχολείον των φαρμακοποιών» το 1838, «Σχολείον των Τεχνών» το 1863), στους αποφοίτους των οποίων δεν ανοίγονταν οι πύλες του Πανεπιστημίου για ανώτερες σπουδές.¹⁴⁹

Η μέση εκπαίδευση, από την άλλη πλευρά, εστίαζε στη θεωρητική κατεύθυνση αποξενωμένη από τα προβλήματα και τις πρακτικές ανάγκες του ελληνικού λαού.¹⁵⁰ Επηρεασμένη από τα γερμανικά πρότυπα κινούνταν γύρω από έναν αρχαιολατρευτικό άξονα και τις κλασικιστικές τάσεις της εποχής. Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με τα δημοτικά, ως σκοπός της προσδιοριζόταν η προετοιμασία εισαγωγής του μαθητή από τη μια βαθμίδα στην άλλη μέχρι και την πανεπιστημιακή. Οι δύο κύκλοι στους οποίους χωρίστηκε η μέση εκπαίδευση, το Ελληνικό σχολείο με τρία χρόνια φοίτησης και το Γυμνάσιο με τέσσερα, ουσιαστικά αποτελούσαν το ένα στάδιο προετοιμασίας για το άλλο, ενώ τα δύο μαζί αντίστοιχο στάδιο για την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο.¹⁵¹ Η απόλυτη αυτή «καθετοποίηση» του εκπαιδευτικού συστήματος έδινε τη δυνατότητα, οικειοθελούς αποχώρησης των μαθητών από την εκπαιδευτική διαδικασία συνήθως όταν έφταναν στη βαθμίδα του γυμνασίου. Επρόκειτο για ένα τριτοβάθμιο εκπαιδευτικό σύστημα, του οποίου η κάθε βαθμίδα, χωρίς να αποτελεί ξεχωριστή οντότητα, προετοίμαζε μονοδιάστατα το ανθρώπινο δυναμικό για την επόμενη.¹⁵²

¹⁴⁵ Ο αριθμός των δημοτικών σχολείων από 71 το 1830 έφθανε τα 252 το 1840 και συνέχιζε αυξανόμενος σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Βλ. παρακάτω, υπσμ.185, πίνακας 6 που εμφανίζει την εξέλιξη των ποσοστών φοίτησης, σ.52.

¹⁴⁶ Βλ. Πίνακας ποσοστών αναλφάβητων (1828-1928) στο Τσουκαλάς, ό.π., σ.393, Daglas Daikin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923)*, [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 2001, σ.315 και Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, έτος Γ', [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1933, σ.418.

¹⁴⁷ Τσουκαλάς, ό.π., σ.397.

¹⁴⁸ Βλ.κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.733.

¹⁴⁹ Κόντονη, ό.π., σσ.25,48.

¹⁵⁰ Μπουζάκης, ό.π., σσ.39-41. Τα φιλολογικά μαθήματα κάλυπταν το 53,2% των μαθημάτων, ενώ τα φυσικομαθηματικά το 19,2% των συνολικών ωρών διδασκαλίας, κάτι που συνέχισε να προβλέπεται και το 1835. Β. Διάταγμα: 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837. Κανονισμός των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836. Βλ. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.84.

¹⁵¹ Άρθρο 2 και άρθρο 64 αντίστοιχα. του Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837, «περί του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Ό.π., τόμος Α', σσ.12-13.

¹⁵² Χαραλαμπίδης, ό.π., σ.8, Τσουκαλάς, ό.π., σ.507 και Μπουζάκης, ό.π., σ.44.

Το ποσοστό των παιδιών που συνέχιζαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μετά το δημοτικό ήταν χαρακτηριστικά υψηλό.¹⁵³ «Η στιγμή της μετάβασης από τη δημοτική στη μέση εκπαίδευση συνιστούσε και τη σημαντικότερη τομή στη διαδικασία της κοινωνικής επιλογής, επιλογής που αναπαρήγαγε σε μεγάλο βαθμό και άμεσα τη διαίρεση του πληθυσμού σε τάξεις».¹⁵⁴ Δεδομένου ότι η επιθυμία για κοινωνική κινητικότητα καθίσταται εκπληρώσιμη μέσα από την προσπέλαση των υψηλότερων βαθμίδων εκπαίδευσης, το σχολείο θεωρήθηκε ο σπουδαιότερος δρόμος κοινωνικής ανόδου.¹⁵⁵

Μία από τις ιδιοτυπίες της εκπαίδευσης γενικότερα ήταν η ταχύτατη επέκταση του σχολικού δικτύου στην επαρχία. Παρά το βασικό αγροτικό χαρακτήρα της χώρας και την έλλειψη σχολικής υποδομής, ο σχολικός μηχανισμός διείσδυσε χωρίς καθυστέρηση σε όλες τις περιοχές της χώρας. Τα ποσοστά φοίτησης από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αυξήθηκαν ιδιαίτερα στην κατώτερη εκπαίδευση.¹⁵⁶ Σε σύγκριση με άλλες χώρες, οι οποίες στήριζαν την οικονομία τους στην αγροτική παραγωγή, η Ελλάδα παρουσίασε σχετικά πρόωπη εξάπλωση της εκπαίδευσης και το ποσοστό φοίτησης έφτανε γρήγορα στα ευρωπαϊκά επίπεδα.¹⁵⁷ Διατηρώντας μία εσωτερική δημοκρατική δομή η εκπαίδευση, η οποία ήταν από την αρχή υποχρεωτική, παρεχόταν θεωρητικά τουλάχιστον με ισότητα δυνατοτήτων πρόσβασης σε αυτήν.¹⁵⁸ Ο ρυθμός επέκτασης του σχολικού δικτύου, ιδιαίτερα της στοιχειώδους εκπαίδευσης, ήταν σχετικά ομοιογενής το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Οι παρατηρούμενες διαφορές κατά περιοχές σε ποσοστά φοίτησης δεν ήταν μεγάλες και συνεχώς μειώνονταν.¹⁵⁹ Παρά την υποχρεωτική φοίτηση και για τα δύο φύλα, υπήρχε έντονη διαφοροποίηση ανάμεσα σε αυτά. Δεδομένων των κοινωνικών προκαταλήψεων στη διαφορετική αντιμετώπιση από τους γονείς της εκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών, των οικονομικών και των κοινωνικών συνθηκών, το ποσοστό της ανδρικής εκπαίδευσης διατηρήθηκε υψηλό για πολλές δεκαετίες, γεγονός που μεταφράζει τη λειτουργική πλευρά της εκπαίδευσης στη διαδικασία του καταμερισμού εργασίας.¹⁶⁰

Όπως θα αναφερθεί παρακάτω,¹⁶¹ η πλειονότητα των απόρων μαθητών που συνέρεε στις σχολές απόρων και τα ορφανοτροφεία ιδιαίτερα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα

¹⁵³ G.Chassiotis *L instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι 1881, σ.496 και *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ)*, [Ο Φοίνιξ], τόμος 5, Αθήνα 1968, σσ.183,272 και Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ.398-399.

¹⁵⁴ *Ο.π.*, σ.399.

¹⁵⁵ Μπουζάκης, *ό.π.*, σ.45.

¹⁵⁶ Ο αριθμός των δημοτικών από 71 το 1830 ανερχόταν σε 252 το 1840, σε 1.029 το 1869, σε 2.278 το 1889, και 3.551 το 1910. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.392. Αλλά και αυτό που περισσότερο εντυπωσιάζει είναι το γεγονός ότι το ποσοστό φοίτησης στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση είναι το μεγαλύτερο στην Ευρώπη. *Ο.π.*, σ.25.

¹⁵⁷ *Ο.π.*, σσ.395-396. Ήδη από το 1860 φοιτούσε περισσότερο από το τέταρτο των παιδιών των γεωργών, δεδομένου ότι η φοίτηση των κοριτσιών ήταν ακόμη μειωμένη (αναλογούσε στα μισά αγόρια). Το β' μισό του 19^{ου} η πρόοδος είναι ακόμη ταχύτερη. Κατά το 1909 έχουμε 3.412 σχολεία σε σύνολο 345 δήμων και κοινοτήτων. Η συνολική δαπάνη συντήρησης αυτών των σχολείων έφτανε τις 7.000.000 δραχμές. *Δελτίο Υπουργείου Οικονομικών κατά μήνα εκδιδόμενον υπό του υπουργείου των Οικονομικών, έτος Α' (1908-1909)*, τεύχος Ε' και Στ' Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου 1909 (ιδρυτής Δ. Γούναρης), εν Αθήναις [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου] 1909, σ.410.

¹⁵⁸ *Ο.π.*, σσ.382-402.

¹⁵⁹ Ήδη από το 1878, για το οποίο υπάρχουν λεπτομερή στοιχεία, η διαφορά ποσοστών κατά περιοχή είναι μικρή. *Ο.π.*, σσ.405-413.

¹⁶⁰ *Ο.π.*, σσ.411-412.

¹⁶¹ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.568,604.

προέρχονταν από την επαρχία. Πολλοί μαθητές μάλιστα χρηματοδοτούσαν τις σπουδές τους κάνοντας ευκαιριακές εργασίες.¹⁶² Η παροχή οικονομικής βοήθειας από τους γονείς αποτελούσε τυπικό φαινόμενο: «Δεν υπάρχει ελληνικό χωριό στην Ευρώπη, στην Ασία, στην Αφρική, όπου να μη βρίσκουμε πεινασμένους ραγιάδες που αποταμιεύουν με φανατισμό για να μπορέσουν κάποτε να στείλουν ένα γιο τους να σπουδάσει στην Αθήνα».¹⁶³ Στην πραγματικότητα το ένα σχολείο προετοίμαζε το μαθητή για το άλλο και κανένα για την παράγωγη.¹⁶⁴

Αλλαγές στον πολιτικό χώρο δεν επηρέασαν το εκπαιδευτικό σύστημα, ούτε και κατά τη μεταπολίτευση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843¹⁶⁵

Κατά την περίοδο 1836-1849 γυμνάσια και Ελληνικά πλήρη ιδρύθηκαν κυρίως στις πρωτεύουσες των νομών, όπου δεν υπήρχαν, αλλά και σε άλλες πόλεις. Οι δαπάνες προέρχονταν από το δημόσιο ταμείο, με το οποίο συγχωνεύθηκε και «το πρότερον χωρίς υφιστάμενον εκκλησιαστικό ταμείον». Πόλεις, όπως ο Πειραιάς με δικές τους δαπάνες «εξ ανάγκης ή φιλοτίμω» συνέβαλαν στην ίδρυση περισσότερων σχολείων.¹⁶⁶

Χαρακτηριστικό επίσης της εκπαίδευσης κατά την οθωνική περίοδο αποτελούσε ο συγκεντρωτισμός στο εκπαιδευτικό σύστημα με βασική κατεύθυνση τον παρεμβατικό και ελεγκτικό ρόλο του Κράτους.¹⁶⁷ Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης ήταν η ηγεμονική παρουσία θεωρητικών, κλασικής κατεύθυνσης μαθημάτων και η περιθωριακή αντίθετα παρουσία πρακτικών. Ο θεωρητικός-κλασικιστικός χαρακτήρας κυριαρχούσε επίσης, όσο κι αν αυτό φαίνεται περιέργο, στις περισσότερες επαγγελματικές σχολές.¹⁶⁸ Ο μονοδιάστατος αυτός χαρακτήρας της δεν άφησε περιθώρια για εναλλακτικές μορφές εκπαίδευσης, έγινε όμως δεκτός από τους πολίτες μπροστά στην επικρατούσα επιδίωξη για κοινωνική ανέλιξη μέσω της εκπαίδευσης.¹⁶⁹ Φιλοσοφία του εκπαιδευτικού συστήματος τώρα γίνεται η προσπάθεια διάπλασης του πολίτη βασισμένη στις αρχές της αρετής και του σεβασμού στους νόμους.¹⁷⁰

¹⁶² Στη Σχολή Απόρων του «Παρνασσού» 5 στους 80 μαθητές προέρχονταν από την Αθήνα. Κων. Βοβολίνης, *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951, 73.

¹⁶³ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.415. Στη Σχολή Απόρων του «Παρνασσού» 5 στους 80 μαθητές προέρχονταν από Αθήνα. Κων. Βοβολίνης, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σ.73. Το 1892 στα διάφορα σχολεία απόρων μαθητών που λειτουργούσαν στην πρωτεύουσα μόνο 146 από 1233 άπορους μαθητές προέρχονταν από την πρωτεύουσα. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ.415-416.

¹⁶⁴ *Ο.π.*, σσ.503-506. Σκοπός του Γυμνασίου: «...είναι η περαιτέρω ανάπτυξης της εις τα ελληνικά σχολεία προκαταρκτικής εκπαιδύσεως καθ' όλους τους κλάδους και κυρίως η προπαρασκευή των μαθητών, όσοι μέλλουν να σπουδάσουν ανωτέρας επιστήμας εις το Πανεπιστήμιον». ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), φάκελος 1836, (1-306), έγγραφο 089, *Κανονισμός των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Β' περί Γυμνασίων*, τμήμα VIII. βλ παραπάνω, σ.27, υψμ.150.

¹⁶⁵ Αλ. Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881*, *ό.π.* σ.484.

¹⁶⁶ Λεπτομερής στοιχεία για δαπάνες δε βρήκε ο Χριστίδης. Σε Έκθεση του 18 Ιουλίου 1841, αρ.8808, ο αριθμός των Ελληνικών σχολείων ανερχόταν σε 51 και οι μαθητές σε 4500, ενώ συντηρούνταν από τους δήμους και το Δημόσιο. Θεωρεί ελλιπή τα στοιχεία για την εποχή αυτή. Χ. Χριστόπουλου, *«Περιληπτική Έκθεσις...ό.π.*

¹⁶⁷ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σ.κθ'.

¹⁶⁸ Στέφανος Π Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], Αθήνα 2004, σ.361.

¹⁶⁹ Δ.Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.22. Π.Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σσ.13-14 και Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ.503-506.

¹⁷⁰ Κανάκης, *ό.π.*, σ.62.

Όμως, οι αδυναμίες του ελληνικού κράτους, όσον αφορά στον οικονομικό τομέα, τόσο στη στοιχειώδη, όσο και στη μέση εκπαίδευση, ήταν υπαρκτές ιδιαίτερα, όπως είναι φυσικό, στις πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού κράτους. Η αναπηρία αυτή άρχισε πολύ γρήγορα να προκαλεί τη συμμετοχή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην κάλυψη των οικονομικών κενών. Έτσι, πολλές εκδηλώσεις της ελληνικής εκπαίδευσης στηρίζονταν, έστω και με τη μορφή κρατικής επιχορήγησης, στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Χωρίς βέβαια να παραβλέπουμε και τις χιλιάδες μικρότερες ευεργεσίες, οι οποίες αγκάλιαζαν καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα όλες τις πλευρές της ελληνικής εκπαίδευσης,¹⁷¹ τα σημαντικά ιδρύματα της περιόδου, όπως το Πολυτεχνικό Σχολείο στον τομέα της τεχνικής και καλλιτεχνικής εκπαίδευσης το 1836, η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στον τομέα της γυναικείας μόρφωσης και κατάρτισης διδασκαλισσών το 1836, το Βαρβάκειο Γυμνάσιο 1843, η Ριζάρειος σχολή στον τομέα της ιερατικής εκπαίδευσης το 1843, η εκπαίδευση των ορφανών στο Αμαλίο και Χατζηκώνστα, και πολλά άλλα στηρίχθηκαν σε γενναία κληροδοτήματα ευεργετών.¹⁷² Η γενική εικόνα της εκπαίδευσης στις αρχές της οθωνικής περιόδου σκιαγραφείται ζωντανά από τον Φίλιππο Ιωάννου, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθήνας. Υπογραμμίζεται το γεγονός ότι κατά την έλευση του Όθωνα λίγες επαρχίες της Ελλάδας είχαν ελληνικά σχολεία και αυτά «ελλιπέστατα και άνευ ωρισμένης διοργανώσεως». Δίδασκε συνήθως στο καθένα ένας δάσκαλος σε όλες τις τάξεις όσα μαθήματα αυτός έκρινε χρήσιμα ή μπορούσε να διδάξει. Γυμνάσιο δεν υπήρχε κανένα πουθενά, παρά «εν σκιαγράφημα γυμνασίου», το Κεντρικό σχολείο της Αίγινας διευθυνόμενο από το Γεώργιο Γεννάδιο. «Τούτο κατά πρώτον εφρόντισε να απαρτίση τότε η νέα Κυβέρνησις στερουμένη έτι αριθμού καθηγητών ικανού εις σύστασιν άλλων. Ολίγον δ' έπειτα, ελθόντων έξωθεν και άλλων πεπαιδευμένων ομογενών επιτηδείων εις την εν γυμνασίοις καθηγεσίαν, συνέστησαν εξ αυτών και συμπληρώθησαν κατ ολίγον τρία νέα γυμνάσια. Το της Σύρου, το της Ναυπλίας και το των Πατρών, άτινα ερρυθμίσθησαν σκοπίμως κατά τον περί το τέλος του 1836 έτους εκδοθέντα περί ελληνικών και γυμνασίων νόμον...». Αργότερα ο αριθμός και των Ελληνικών σχολείων και των γυμνασίων αυξανόταν, καθόσον καταρτιζόνταν στην Ελλάδα νέοι καθηγητές. «Σήμερα», -1870- συνεχίζει «σαράντα χρόνια μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους καμία από τις 59 επαρχίες του βασιλείου δεν έμενε χωρίς ελληνικό σχολείο, αλλά πολλές είχαν δύο και τρία ή περισσότερα. Κανένας νομός δε στερείται σχολείων».¹⁷³ Σημειώνει επίσης ότι υπήρχαν, εκτός από το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο, έντεκα άλλα ιδιωτικά σχολεία «αντιστοιχούντα προς» τα Ελληνικά σχολεία αρρένων, όπου φοιτούσαν χίλιες περίπου μαθήτριες.¹⁷⁴ Στην Ερμούπολη, η οποία μέχρι το 1880 είχε καταστεί όχι μόνο η οικονομική πρωτεύουσα, αλλά και κέντρο της πνευματικής και πολιτιστικής ζωής της νεότερης

¹⁷¹ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2.

¹⁷² Το Κράτος, αν και εκδήλωνε ανησυχίες για τα ιδρύματα αυτά, περιοριζόταν σε παροδικές επιδιώξεις, λόγω οικονομικών αδυναμιών. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.451-459, κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.709-710,712,720-226,760 κ.ε. και Ορφανοτροφεία, σσ.569-571,673-578,582-587,590-602, κλπ.

¹⁷³ Σημειώνει ότι ο νομός της Αττικής είχε τρία Ελληνικά, ώστε συνολικά να συμπληρώνουν 144 σχολεία (μαζί με εκείνα της Επτανήσου) με 238 δασκάλους και 5.000 μαθητές. Ιδιωτικά υπήρχαν 11 συνολικά σε αστικά κέντρα, όπως σε Αθήνα, Πάτρα, Σύρο με 560 μαθητές. Φίλιππος Ιωάννου, Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, Διάφορα, Ν.Α. (Συλλογή Λόγων), Δημοτική Βιβλιοθήκη Σύρου, Σύρος 1885, σσ.34-35.

¹⁷⁴ Φίλιππος Ιωάννου, ό.π.

Ελλάδας, το εκπαιδευτικό δίκτυο πολλαπλασιάστηκε. Συγκεκριμένα το 1870 υπήρχαν 8 σχολεία δημοσυντήρητα, στα οποία φοιτούσαν 2.771 μαθητές.¹⁷⁵

Η οργάνωση του εκπαιδευτικού δικτύου ήταν σταδιακή παρά τα ιδιαίτερα προβλήματα και τις ελλείψεις του διδακτικού προσωπικού. Ο αριθμός, λόγω χάρη, των δημοτικών από 71 το 1830 ανήλθε σε 252 το 1840, σε 1.029 το 1866, σε 1067 το 1869, 2.278 το 1889 και 3.551 το 1910.¹⁷⁶ Αναλυτικότερα η εξέλιξη των ποσοστών φοίτησης στη στοιχειώδη εκπαίδευση στην Ελλάδα από το 1850 έως το 1908 είναι η ακόλουθη:

<i>Η εξέλιξη της φοίτησης στα δημοτικά (1830-1908)</i>		
<i>Έτος</i>	<i>Αριθμός των μαθητών</i>	<i>Ποσοστό των μαθητών στο σύνολο των παιδιών σχολικής ηλικίας</i>
<i>1830</i>	6.000	8%
<i>1855</i>	35.000	29%
<i>1860</i>	45.000	30%
<i>1866</i>	52.000	33%
<i>1878</i>	79.000	40%
<i>1895</i>	158.000	53%
<i>1901</i>	189.000	63%
<i>1908</i>	241.000	72%

Πίνακας 5.¹⁷⁷

Πιο συγκεκριμένα, η εξέλιξη των Δημοτικών σχολείων στην Ελλάδα φαίνεται καθαρά στον παρακάτω πίνακα:

¹⁷⁵ Σύμφωνα με πίνακα του Τιμολέοντα Αμπελά, στην Ερμούπολη υπήρχε Ανώτερο Σχολείο Θηλέων (αριθμός μαθητών 165), Σχολείο κοριτσιών (αρ. 178), Σχολείο κοριτσιών Ανατόμος πλευράς (αρ.143), Σχολείο κοριτσιών δυτικής πλευράς, Νηπίων Θηλέων (αρ.111), Δημοτικό αρρένων (αρ. 340), Δυτικής πλευράς αρρένων (αρ.179), Νηπίων αρρένων (αρ.84). Σ' αυτά προσθέτονται το Ιερατικό σχολείο (αρ. 15-20) και το Ορφανοτροφείο. Τιμολέων Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, σ.717.

¹⁷⁶ *Ο.π.*, σσ.58-59, Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.392 και Daglas Daikin, *ό.π.*, σ.381.

¹⁷⁷ Πηγή: Dendrinou-Antonakaki Kalliniki, *Greek Education Reorganisation of the Administrative Structure Bureau of Publications. Teachers College, Columbia University, New York 1955, σ.22.*

<i>Η εξέλιξη της φοίτησης στα Δημοτικά σχολεία (1830-1911)</i>			
<i>Έτος</i>	<i>Δημοτικά</i>	<i>Μαθητές</i>	<i>Πληθυσμός</i>
1830	71	6.721	753.400 κάτοικοι
1846	371		
1855	409	35.273	998.266
1856	450		
1860	695	45.230	1.096.810
1865	974		
1866		52.583	1.325.479
1869	1.023		
1870		63.978	
1874	1.127	74.561	
1879	1.172	79.448	1.679.775
1902	3.317	204.749	2.521.981
1911	3.550	259.854	2.631.952

Πίνακας 6.¹⁷⁸

<i>Μαθητές Δημοτικού σε αναλογία με το σύνολο του πληθυσμού:</i>	
<i>Έτος</i>	<i>Ποσοστό μαθητών</i>
1830	0,88%
1840	2,00%
1855	4,2%
1878	5,3%
1901	8,2%
1905	9,0%
1911	10,4%

Πίνακας 7.¹⁷⁹

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι σε σύγκριση με άλλες χώρες που στηρίζουν και αυτές την οικονομία τους στον αγροτικό τομέα, στην Ελλάδα, παρά τις έντονες οικονομικές δυσχέρειες, παρατηρήθηκε μια πρόωμη γενίκευση της εκπαίδευσης. Ήδη από το 1860 η σχολική φοίτηση, κυρίως των αγοριών, κάλυπτε περισσότερο από το ¼ του γεωργικού πληθυσμού, αφού η φοίτηση των κοριτσιών ήταν ακόμα περιορισμένη.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Pierre A.Moraitinis, *La Crece telle qu'elle est*, Paris, 1877, σ.91, G.Chassiotis, *ό.π.*, σ.183 και *Απογραφή 1876: ΜΕΕ, ό.π.*, τόμος Ι, σ.631.

¹⁷⁹ Πηγές: G.Chassiotis, *ό.π.*, σ.496 και *Στατιστικές Επετηρίδες, ΜΕΕ, ό.π.*, τόμος 5, σ.31.

¹⁸⁰ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.395.

Για την ίδια περίπου περίοδο (1855) καταγράφονται στις διάφορες στατιστικές περισσότεροι από 5.000 μαθητές στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση για ένα σύνολο πληθυσμού λίγο μεγαλύτερο του ενός εκατομμυρίου.¹⁸¹ Το 1870 σε 138 κατοίκους στην Ελλάδα αντιστοιχούσε ένας μαθητής γυμνασίου, ενώ στη Γαλλία ένας μαθητής αντιστοιχούσε σε 230 κατοίκους και στις Η.Π.Α ένας σε 500 κατοίκους. Στην Ελλάδα ένα αγόρι στα 14 ανάμεσα στα 10 και στα 20 του χρόνια φοιτούσε στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ στη Γαλλία ένα αγόρι στα 24. Στην ίδια χώρα έχουμε ένα εκπαιδευτικό κατάστημα δευτεροβάθμιας σε 29.621 κατοίκους, ενώ στην Ελλάδα η αντιστοιχία είναι ένα σε 8.900 κατοίκους.¹⁸² Σε γενικές γραμμές κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα το ποσοστό των παιδιών που μετείχαν στη στοιχειώδη εκπαίδευση, αλλά και που συνέχιζαν στη δευτεροβάθμια ήταν εξαιρετικά υψηλό και συνεχώς αυξανόταν. Ο ρυθμός αύξησης της φοίτησης θα μπορούσε να παραβληθεί με την εκπαίδευση των περισσότερων βιομηχανοποιημένων και αστικοποιημένων ευρωπαϊκών χωρών.¹⁸³

Το 1872 η ελληνική εκπαίδευση στηριζόταν σε 1.000 δημοτικά σχολεία, 150 Ελληνικά, 15 Γυμνάσια, 1 Πανεπιστήμιο, 3 ιερατικές σχολές, εκτός από τη Ριζάρειο, 1 Πολυτεχνείο.¹⁸⁴

Στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Ελληνικά και Γυμνάσια) έχουμε την παρακάτω εξέλιξη:

Έτος	Ελληνικά σχολεία	Μαθητές
1830	49	2406
1845	58	3500
1855	80	4224
1860	87	5739
1866	123	6675
1875	136	7945
1912	186	

Πίνακας 8.¹⁸⁵

¹⁸¹ Ο.π., σ.398.

¹⁸² Ρ. Α Moraitinis, ό.π., σ.99.

¹⁸³ Τσουκαλάς, ό.π., σ.396.

¹⁸⁴ Σκεύος Ζερβός, *Εικονογραφημένη Η Δωδεκάνησος και η Δ' Συντακτική των Ελλήνων Εθνοσυνέλευσις*, κεφ.40ο, *Συνεδριάσις της Εθνοσυνελεύσεως εβδομηκοστή ενάτη, 11 Ιουλίου 1924 (383-399)*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1930, σ.388.

¹⁸⁵ Πηγή: *Γενική Εφημερίς Ελλάδος*, αρ.21 της 12 Μαρτίου 1830, σ.81 και αρ.13 της 18 Φεβρουαρίου 1831 (παράρτημα), σσ.66-68, Ρ.Α Moraitinis, ό.π., σ.93 και *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι, σ.631. Σύμφωνα με έρευνα του Χ.Μπαμπούνη, το διάστημα 1831-1833 παρατηρήθηκε αύξηση αλληλοδιδασκικών σχολείων από 62 (1831) σε 75 (1833), ενώ αντίθετα παρατηρήθηκε μείωση των Ελληνικών σχολείων από 49 (1830) σε 28 (1833). Χ.Μπαμπούνη, *Η Εκπαίδευση..ό.π.*, σσ.318-319 και *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ 11 της 31 Μαρτίου 1833, σσ.70-72.

Όσον αφορά στην ανώτερη βαθμίδα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τα Γυμνάσια, η φοίτηση παρουσίαζε την εξής εικόνα το 1890:

<i>Μαθητές Γυμνασίων</i>		
<i>Έτος</i>	<i>Γυμνάσια</i>	<i>Μαθητές</i>
1830	1	250*
1836	5	-
1855	7	968
1865	16	-
1875	18	2.460
1888	35	4.704
1890	36	5.312
1893	41	-

Πίνακας 9 ¹⁸⁶

*Στο τέλος του β' σχολικού έτους φοιτούσαν σε όλες τις τάξεις του Κεντρικού σχολείου 430 μαθητές. Γιάννης Κόκκωνας, Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου, [Ι.Α.Ε.Ν.], αρ.31, Αθήνα 1997, σ.26.

<i>Χώρες</i>	<i>Μαθητές ανά 1.000 κατοίκους το 1890</i>
Ελλάδα	27
Γαλλία	26
Βέλγιο	25
Ιταλία	22
Ρουμανία	15
ΗΠΑ	11

Πίνακας 10 ¹⁸⁷

Το ποσοστό των παιδιών που μετά το δημοτικό συνεχίζουν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι εξαιρετικά υψηλό. Χαρακτηριστική είναι η σύγκριση του συνολικού αριθμού εκείνων που φοιτούν στη στοιχειώδη με εκείνων που φοιτούν στη μέση εκπαίδευση.

<i>Έτος</i>	<i>Αναλογία μαθητών Μέσης εκπαίδευσης μαθητές Δημοτικού*</i>
1820	1 : 2,5
1855	1 : 5,8
1866	1 : 6,2
1874	1 : 7,5
1878	1 : 7,6
1901	1 : 7,9
1911	1 : 8,6

Πίνακας 11. ¹⁸⁸

*Σε κάθε 100 μαθητές του δημοτικού αντιστοιχούσαν 15 της δευτεροβάθμιας το 1855, 16 το 1866 κλπ. Τσουκαλάς, ό.π., σ.400.

Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι η σχέση μαθητή δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης είναι εξαιρετικά υψηλή στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα μέχρι τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, αντίθετα από στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, όπου παρέμεινε χαμηλή

¹⁸⁶ Πηγή R.A.H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α'*, (Greece under King George, Λονδίνο 1893) μετάφραση- Εισαγωγή- Σχόλια Λυδία Παπαδάκη, [Ευφρός], Αθήνα 1993, σ.218 και *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι, σ.631.

¹⁸⁷ Πηγή: R.A.H. Bickford-Smith, ό.π., σ.179.

¹⁸⁸ Πηγή: Τσουκαλάς, ό.π., σ.399 και G.Chassiotis, ό.π., σσ.183,272.

και τα Γυμνάσια κυρίως λειτουργούσαν ως σχολεία προνομιούχων.¹⁸⁹ Ο Finley σημείωνε το 1877 πως το ποσοστό των εκπαιδευμένων ανθρώπων στην Ελλάδα ίσως ήταν υψηλότερο από οποιαδήποτε άλλη χριστιανική χώρα.¹⁹⁰

Περίοδος Β' 1857-1894: «Στασιμότητα, Παλινδρομήσεις, Νέα Σχέδια».¹⁹¹

A. 1854-1880:

Η περίοδος του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα διατηρούσε χαρακτηριστικά οικονομικών ανακατατάξεων, όπως ήταν η αύξηση της γεωργικής παραγωγής και των επενδύσεων. Ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1870 η αστική τάξη βιάδιζε από το εμπορευματικό της στάδιο στο βιομηχανικό. Σημειώθηκε ανάπτυξη του εμπορικού ναυτικού, δημιουργία λιμενικών έργων και γενικότερα έργων υποδομής με παράλληλη ανάπτυξη χρηματιστικού κεφαλαίου.¹⁹² Η διεύρυνση των ελληνικών συνόρων, η εισροή ξένου κεφαλαίου μαζί με την ανάπτυξη οδικών σιδηροδρομικών δικτύων, συστήματος μεταφορών με συνέπεια τη δημιουργία ενιαίας εσωτερικής αγοράς, βασικής προϋπόθεσης γεωργικής και βιομηχανικής ανάπτυξης,¹⁹³ καθώς και η δημιουργία εργατικής τάξης και μεσαίας ιδιοκτησίας είναι όψεις ενός οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού της Ελλάδας, οι οποίες αντανακλώνται όχι μόνο στις διεκδικήσεις της σωστής λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος ή της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και στη διεκδίκηση βελτίωσης του εκπαιδευτικού συστήματος. Η εμφάνιση νέων πολιτικών σχημάτων, η θεμελίωση κράτους δικαίου, η συγκρότηση θεσμικού πλαισίου και η εύρυθμη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού από την Κυβέρνηση Τρικούπη,¹⁹⁴ διευκόλυναν τη σύνδεση της μόρφωσης με τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών που προκάλεσαν τη γένεση νέων ιδεών.¹⁹⁵

Στο χώρο της παιδείας, το εκπαιδευτικό δίκτυο δεδομένου ότι ήταν υποχρεωμένο να καλύπτει συνεχώς περισσότερη γεωγραφική έκταση, αφορούσε περισσότερους εκπαιδευτές και εκπαιδευόμενους και γινόταν πολύπλοκο στη διάρθρωσή του.¹⁹⁶ Έτσι, κατέστη επιτακτική η ανάγκη διεύρυνσης, εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης της γενικής

¹⁸⁹ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.400 και Douglas Dakin, *ό.π.*, σ.315.

¹⁹⁰ George Finley, *A history of Greece*, (7 τόμοι), [H.F.Tozer], τόμος 6, London 1877, σ.16.

¹⁹¹ Κατά τον Αλ. Δημαρά, η περίοδος 1857-1894 για την εκπαίδευση χαρακτηρίζεται ως περίοδος «διαπιστώσεων και προσπαθειών» και είναι ευνόητο, γιατί κρατικοί φορείς ή μη προέβησαν σε διαπιστώσεις και διατύπωσαν προτάσεις. Αλ. Δημαράς, *Νεοελληνική Εκπαίδευσις –Ιστορικών σχεδίασμα*, Αθήναι 1965, σ.17 και Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1989, τόμος Α , σ.181.

¹⁹² Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, [Κέδρος] Αθήνα 1977, σ.17.

¹⁹³ Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, [Εξάντας] 2^η έκδοση, Αθήνα 1978, σσ.41,44.

¹⁹⁴ Σβορώνος, *ό.π.*, σσ.89-111.

¹⁹⁵ Π. Παπακωνσταντίνου- Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία*.*ό.π.*, σ.23.

¹⁹⁶ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.395.

εκπαίδευσης σε όλα τα στρώματα του ελληνικού λαού.¹⁹⁷ Οι τάσεις του εκσυγχρονισμού αυξάνονταν, καθώς πολλαπλασιαζόταν και η κριτική για τα εκπαιδευτικά πράγματα.¹⁹⁸

Η αρχή της περιόδου σηματοδοτείται με την ανάληψη του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείας επί κυβερνήσεως Δημητρίου Βούλγαρη από τον Χαράλαμπο Χριστόπουλο το 1855.¹⁹⁹ Οι προσπάθειές του στόχευαν στην απάλειψη των ελαττωμάτων της δημόσιας εκπαίδευσης, όπως ήταν ο συντηρητισμός της, η απαγόρευση της μικτής φοίτησης, και άλλα. Χαρακτηριστική ήταν η φροντίδα του για την επαγγελματική εκπαίδευση.²⁰⁰ Με την κατάρτιση του «Κανονισμού Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων», έργο του Χ.Χριστόπουλου, το οποίο συμπλήρωνε το Β.Διάταγμα της 31 Δεκεμβρίου 1836, θεμελιώδους για τη μέση εκπαίδευση,²⁰¹ εκφραζόταν ενδιαφέρον για την επαγγελματική κατάρτιση, και ανησυχίες, γιατί η μέση δεν εξυπηρετούσε τέτοιο σκοπό.²⁰² Η ανάγκη της

¹⁹⁷ Σβορώνος, ό.π., σσ.89-111.

¹⁹⁸ Π.Παπακωνσταντίνου-Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σσ.20-21,173. Οι διεκδικήσεις δεν περιορίζονταν στο αίτημα μιας «απροσωπώληπτης πολιτικής εξουσίας», σωστής λειτουργίας κοινοβουλευτικού συστήματος και οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και στο αίτημα εκπαιδευτικής και γλωσσικής μεταρρύθμισης μέσα από νέες μεθόδους και προγράμματα. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική...ό.π.*, σ.17.

¹⁹⁹ Η παρουσία του Χριστόπουλου στο χώρο της εκπαίδευσης σηματοδότησε επίσης τη μετάβαση από την α' στη β' περίοδο. Ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος, παλαιό διοικητικό στέλεχος, γνώριζε τόσο την ελληνική εκπαίδευση εξ' ιδίας πείρας-φοίτησε στο Κεντρικό σχολείο της Αίγινας-, όσο και την ευρωπαϊκή, ώστε να έχει γνώση των πραγματικών αναγκών και δυνατοτήτων της ελληνικής εκπαίδευσης. Μεταξύ των οργανωτικών μέτρων που έλαβε ήταν η έκδοση του «Εσωτερικού κανονισμού των Γυμνασίου και Ελληνικών σχολείων και συμπληρωματικοί εγκύκλιοι». Η τάση προς την αλλαγή της κατάστασης της εκπαίδευσης φαίνεται στο έργο του. Παρά τις προσπάθειές του όμως (νομοθετικό έργο, οργάνωση ανωτέρων ιδρυμάτων, σύσταση ορφανοτροφείων, ιδιωτικών σχολείων κ.α.) αυτή παρέμεινε ανοργάνωτη και προβληματική. Σπ. και Κων. Βοβολίνη, *Μέγα Βιογραφικόν...ό.π.*, σσ.241-245.

²⁰⁰ Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881, ό.π.*, σ.489.

²⁰¹ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σ.λδ'. Βλ. κεφ Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.727-728.

²⁰² Αντίθετα, διατηρούσε την ομοιομορφία στις γνώσεις, *Ο.π.*, τόμος Α', σ.λε'. Σε έκθεσή του προς το Βασιλιά το 1856 ο Υπουργός Παιδείας, Χαρ. Χριστόπουλος, σημείωνε: «Ο δε μάλλον επί του νυν απέσπασε την προσοχήν μου, άτε καταφανέστερον ενδεικνυομένης της ανάγκης, εστίν η έλλειψις ειδικών διδακτηρίων επί το τελειότερον συντεταγμένων εις παρασκευήν νέων προτιθεμένων να τραπώσι εις τέσσερα σπουδαία επαγγέλματα, εφ' ων πρέπει να βαιήν κατά μέγα μέρος η ευημερία της πατρίδος, εννώ την Γεωργίαν, το Εμπόριον, την Ναυτιλίαν και τας Τέχνας». Χαράλαμπος Χριστόπουλος, *Περιληπτική έκθεσις...ό.π.* Σε έκθεσή του προς τη Β' Εθνοσυνέλευση τον Ιανουάριο του 1863 ο Υπουργός Έπαμεινώνδας Δεληγεώργης επίσης διαπίστωνε: «Τα περί των Ελληνικών σχολείων εκτεθέντα εφαρμόζονται αναλόγως και επί των Γυμνασίων, άτινα ως γενικά σχολεία, σκοπούντα μόνον και μόνον εις την καθόλου διανοητικήν ανάπτυξιν, καθιστώσι λίαν επαισθητήν εν τη κοινωνία ημών την έλλειψιν ειδικών γυμνασίων προς τινά σκοπόν πρακτικόν...η δ' έλλειψις αύτη είναι έτι πλέον επαισθητή, διότι τινά των μάλλον αναγκαίων μαθημάτων της γυμνασιακής σπουδής παρημέληθησαν, οίον η χημεία, η φυσική και η ρητορική. [...] Πρέπει να εισαχθώσιν εις τα γυμνάσια, όσα μέχρι τούδε παρά τα νενομισμένα ήμελήθησαν μαθήματα, τινά δε των εκπαιδευτηρίων τούτων και προ πάντων το γυμνάσιον του Πειραιώς πρέπει να λάβωσιν ειδικόν προορισμόν. Τοιαύτας ειδικότητας αναγκαίας νομίζω, την προστοιχείωσιν εμπόρων παντός κλάδου, την διδασκαλίαν των γλωσσών, των φυσικομαθηματικών γνώσεων...». Έκθεσις του Υπουργού της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως προς την Εθνοσυνέλευσιν, στο Παράρτημα της Επίσημης Εφημερίδας της Συνελεύσεως. αρ. 39 τόμου Α', Αθήνα 1863, σσ.24-25.

κρατικής παρέμβασης στην «ιδεολογική συστηματοποίηση» και «ηθολογική» των Ελλήνων μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα πολλαπλασιάζονταν μετά το 1860.²⁰³

Υπεύθυνο για την ελαττωματική λειτουργία των δημοτικών σχολείων θεωρήθηκε το μοναδικό Διδασκαλείο Δημοτικής εκπαίδευσης, του οποίου η οργάνωση παρέμενε αμετάβλητη από την ίδρυσή του το 1834.²⁰⁴ Έτσι, καταργήθηκε το 1864 από τη συνεδρίαση της Βουλής την 22 Νοεμβρίου 1863²⁰⁵ και στο διάστημα 1864-1878 οι νέοι δάσκαλοι διορίζονταν μετά από επιτυχείς εξετάσεις στις κατά νομούς ειδικές επιτροπές που είχαν συσταθεί και σε μόνιμη επιτροπή της Αθήνας το διάστημα 1872-1878. Υπάρχει σύμπτωση απόψεων²⁰⁶ για το αμφίβολο έργο των επιτροπών αυτών²⁰⁷ με απώτερο αποτέλεσμα την παροχή γνώσης χαμηλού επιπέδου στους μαθητές.

Το 1866 επέστρεψε ο Χριστόπουλος στο υπουργείο Παιδείας συνεχίζοντας τις ίδιες προσπάθειες. Ο κλασικιστικός χαρακτήρας συνέχιζε όμως να αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.²⁰⁸ Η διαμόρφωση ενός μόνο σχολικού δικτύου αφήνοντας έξω την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση της περιόδου αυτής, που δεν ήταν παρά εμπορική και ναυτική, δε συνιστούσε σε καμιά περίπτωση ένα εναλλακτικό εκπαιδευτικό δίκτυο.²⁰⁹ Σε Γενική Έκθεσή του προς το Βασιλιά το 1857 ο Χριστόπουλος, ενώ επιζητούσε «*προτεχνολογικά σχολεία*», δε στόχευε στη μείωση των κλασικών μαθημάτων.²¹⁰

²⁰³ Εκθέσεις του Υπουργού Χαράλαμπου Χριστόπουλου της 1 Φεβρουαρίου 1857 και της 2 Σεπτεμβρίου 1867. περ. Πανδώρα, τόμος Ε, σ.529, περ. Φιλίστωρ, τόμος 18 (1861), σ.277 και τόμος 5 (1862).

²⁰⁴ Ο νόμος του 1834 προέβλεπε την ίδρυσή του (Schullehrerseminarium), που άρχισε να λειτουργεί την 2 Απριλίου 1834 στο Ναύπλιο πριν μεταφερθεί στην Αθήνα, όταν αυτή έγινε πρωτεύουσα. Ο μεγάλος αριθμός αποφοίτων δασκάλων, η ελλιπής τους επαγγελματική κατάρτιση, οι χαλαρές εξετάσεις εισιτήριες και απολυτήριες καθιστούσαν το Διδασκαλείο «όλως περιττόν και λίαν επιβλαβές». Επί Υπουργού Παιδείας, Ε. Δελιγιώργη, το 1863 η Βουλή πρότεινε την αναδιοργάνωσή του. Δε θα ξανανοίξει πριν το 1878. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σσ.72-74 και Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Α', σσ.177-178. Όσοι γίνονταν δάσκαλοι την περίοδο 1872-1878 εξετάζονταν από μόνιμη στην Αθήνα επιτροπή, στην οποία ανατέθηκε η μελέτη του εκπαιδευτικού προβλήματος. Ανεξέλεγκτα όμως δίνονταν πτυχία σε απαιδαγώγητους με υποτυπώδη προσόντα δασκάλους. Κόντωνα, ό.π., σ.75.

²⁰⁵ Η Βουλή αποδέχθηκε την πρόταση του βουλευτή Σουίδα, «Άρθρον μοναδικόν. Καταργείται το Διδασκαλείον ως περιττόν». Επίσημος Εφημερίς...ό.π., τόμος Δ', Νοεμβρίου 1863, σ.155.

²⁰⁶ Παρόμοια κριτική ασκεί ο Λέφας (Χρ.Λέφας, ό.π., σ.173) και ο Φ.Γεωργαντάς. Φίλιππος Γεωργαντάς, Τα διδασκαλεία αλλαχού και παρ' ημίν, περ. Εθνική Αγωγή, έτος Α', αρ.6, Αθήνα 1989, σ.82.

²⁰⁷ Ο Ρ.Κίρπερ έγραφε για το θέμα αυτό: «αι επιτροπείαι τάχιιστα απέβησαν διαβόητοι. Αμαξηλάται, υπηρέται, χειρώνακτες, απόφοιτοι Ελληνικών σχολείων υπέστησαν ευχερώς ενώπιον αυτων την δοκιμασίαν, ούτω δε ανεδείχθησαν δημοδιδάσκαλοι άνθρωποι αναξιοι και παντελώς άχρηστοι...». Ρ.Κίρπερ, Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδεύσεως, (Μετάφραση Δημ. Αυξεντιάδου), εν Αθήναις 1906, σ.58.

²⁰⁸ Αντί να μειωθεί το ποσοστό των κλασικών μαθημάτων, αυξανόταν, ανίθιστα από εκείνο των μαθημάτων θετικών επιστημών. Οι 70 ώρες φιλολογικών μαθημάτων γίνονται 97, οι 14 ιστορίας, γεωγραφίας 24, φυσικομαθηματικά από 36 σε 29. Βλ. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ. Ο δυτικοερωπαιικός κλασικισμός που ήταν εντονότερος στη μέση εκπαίδευση, δεν εννοούσε μόνο τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, αλλά γινόταν διάυλος επαφής με την Ευρώπη. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία ..ό.π., σ.20.

²⁰⁹ Ο.π., σ.14 και Τσουκαλάς, ό.π., σ.505.

²¹⁰ Σημείωνε στην Έκθεσή του ο Υπουργός Παιδείας, Χ. Χριστόπουλος: «Οθεν ανάγκη να δοθή εξ υπαρχής νέα πρακτική τάσις εις τινα των Ελληνικών σχολείων ή, κάλλιον ειπείν, να μετασχηματισθώσι τινά εξ αυτών εις προτεχνολογικά, όπως δύναται τις ίσως ν' αποκαλέση τα περι ων ο λόγος ελλείποντα παρ' ημίν σχολεία...» και διευκρίνιζε: «Επιζητών δε την σύστασιν προτεχνολογικών σχολείων, δεν εννοώ

Εντονότερες όμως δυσκολίες προέκυπταν από την εξάρτηση της μιας βαθμίδας από την άλλη, η οποία ενισχυόταν από τις ιδιαίτερες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής.²¹¹ Παράλληλα, η χρησιμοποίηση εκπαιδευτικού προσωπικού με μειωμένα προσόντα - γραμματοδιδάσκαλοι,²¹² γραμματιστές,²¹³ υποδιδάσκαλοι²¹⁴ - χωρίς ειδικές σπουδές - ή επιλεγμένο από εξεταστικές επιτροπές²¹⁵ ήταν παρεπόμενο αυτής της πραγματικότητας. Η εγκύκλιος της 15 Σεπτεμβρίου 1871 του Υπουργού Παιδείας προς τους Νομάρχες και Επάρχους αποκάλυπτε ότι τα δημοσυντήρητα σχολεία βρίσκονταν σε «παραλυσία», «ενώ η δυσπιστία των γονέων προς τη δημόσια εκπαίδευση οδηγούσε στην κατεύθυνση των καλών μαθητών προς τα ιδιωτικά σχολεία».²¹⁶ Στην εκπαιδευτική δυσπραγία και την ανεπάρκεια των δασκάλων συσσωρεύονταν η πλημμυρής υλικότεχνική υποδομή και η παντελής απουσία εσωτερικής οργάνωσης και επιστημονικής μεθόδου στην εκπαιδευτική πράξη.²¹⁷ Η κορύφωση των προβλημάτων που οδηγούσαν την εκπαίδευση σε αδιέξοδο είχε την αντανάκλασή της σε αποτυχημένες προσπάθειες. Την ίδια εποχή στην παγκόσμιο έκθεση της Βιέννης, στο Εκπαιδευτικό τμήμα η Ελλάδα «ουδέ ενός μόνον κατωτάτου βαθμού βραβείον ηξιώθη».²¹⁸

Η μεταπολίτευση του 1862-1863 και η ένωση των Επτανήσων δημιούργησαν ανάγκες για αλλαγή. Η επανάσταση του 1862 δημιούργησε νέες συνθήκες και νέες ελπίδες. Πριν από την ένωση, στα Επτάνησα, όπως και σε εξωελλαδικά κέντρα, η ιδιωτικής και κοινοτικής πρωτοβουλίας παροχή μόρφωσης συμβάδιζε με νεώτερες παιδαγωγικές μεθόδους, υπήρχε λειτουργία νηπιαγωγείων και εμπορικών σχολών, διδασκαλείων, πρότυπων σχολείων, ανώτερων παρθεναγωγείων. Η κατάργηση επίσης του Ελληνικού σχολείου και η διαίρεση των σπουδών σε εξατάξιο δημοτικό και εξατάξιο γυμνάσιο θεσπίστηκε αρκετά χρόνια πριν

να ελαττώσω το παράπαν την αξίαν των γυμνασιακών σπουδών απ' εναντίας μάλιστα νομίζω, ότι εκ της διαιρέσεως των κλάδων της παιδείας και εκ του χωρισμού των ικανοτήτων, δύναται να προκύψη σημαντική πρόοδος και εις την εν τοις Ελληνικοίς Σχολείοις και Γυμνασίοις διδασκαλίαν». Χαράλαμπος Χριστόπουλος, *Γενική Έκθεσις προς την Α. Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 8 της 3 Απριλίου 1857, σσ.56-57 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.28-30).*

²¹¹ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ.500,503.

²¹² Εξαιτίας της ανεπαρκούς κάλυψης των εκπαιδευτικών αναγκών σε δασκάλους το υπουργείο Παιδείας διέταξε τους διοικητές του Κράτους, «όπως τους διδάσκοντας κατά την ανέκαθεν συνήθειαν εις τα στερούμενα δημοδιδασκάλων σχολεία εφημερίους ή και ιδιαίτερον γραμματοδημοδιδασκάλους υποβάλουν εις τινά έλεγchon και τους νομιμοποιήσουν». Εγκύκλιος υπουργείου Παιδείας αρ.26272, Αθήναι της 24 Μαΐου 1844 στο Χρ. Λέφα, *ό.π.*, σ.171. Βλ. και κεφ. Διδασκαλεία, σ.395.

²¹³ Ήσαν απόφοιτοι υποδιδασκαλείου με μονοετείς σπουδές. Με το νόμο ΒΟΘ' της 6 Αυγούστου 1892 μπορούσαν να φοιτήσουν στα υποδιδασκαλεία μετά από εξετάσεις με το απολυτήριο του σχολαρχείου ηλικίας 16-30 ετών. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.31.

²¹⁴ Σύμφωνα με το νόμο του 1834, έπρεπε να έχουν ίδιες γνώσεις και ικανότητες με τους δασκάλους β' τάξης. Άρθρο 8, «Νόμος περί δημοτικών σχολείων». *Εφ. της Κυβερνήσεως, ό.π.*, αρ.74.

²¹⁵ Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909, Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, [Ελληνικά Γράμματα], σσ.153,155 και του ίδιου, Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881, ΙΕΕ, ό.π.*, σ.487.

²¹⁶ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σσ.210-211.

²¹⁷ Κ. Λάζαρης, *Ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου*, εν Αθήναις 1962, σ.12 και Απ. Χατζηεμμανουήλ, *Εκπαιδευτικάί αρχαί. ΜΕΕ, ό.π.*, τόμος 2, σ.402.

²¹⁸ Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, σ.μ'.

καθιερωθεί στην κυρίως Ελλάδα.²¹⁹ Αντίθετα, στο ελληνικό κράτος, όπου οι ξένες επιδράσεις έφταναν δυσκολότερα και όπου το σύστημα δεν επέτρεπε εύκολα μεταβολές, πάρθηκαν μέτρα περισσότερο εντυπωσιακά και σπασμωδικά παρά ουσιαστικά και σωστά θεμελιωμένα.²²⁰

Ωθηση σημαντική στην εξέλιξη της εκπαιδευτικής κατάστασης έδωσε ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», που ιδρύθηκε το 1868, καθώς και ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος» που ιδρύθηκε το 1873. Το 1869 ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων προκήρυξε διαγωνισμό συγγραφής μελέτης για τη θεραπεία της εκπαίδευσης. Προτάσεις της Ελλανοδίκου επιτροπής χαρακτηρίζονται από γνώση εκπαιδευτικών πραγμάτων της δυτικής Ευρώπης και πρακτικότερο προσανατολισμό των σπουδών.²²¹ Θεωρώντας την αλληλοδιδασκτική μέθοδο αναχρονιστική έστειλε ο Σύλλογος ως υποτρόφους τρεις εκπαιδευτικούς, το Σπύρο Μωραΐτη, το Χαρίσιο Παπαμάρκο²²² και τον Παναγιώτη Οικονόμου²²³ στη Γερμανία για να μελετήσουν με βάσει το σύστημα του Herbart²²⁴ τα νέα παιδαγωγικά συστήματα. Με την επάνοδό τους το 1874 έγιναν εισηγητές

²¹⁹ Με το νόμο «περί δημοτικών σχολείων» της 6 Φεβρουαρίου 1834 η υποχρεωτική φοίτηση στο δημοτικό ήταν επταετής. Με διατάγματα περιορίστηκε στα 6 χρόνια, αλλά δεν εφαρμοζόταν πάντα. Ο περιορισμός έφτανε και στα 4 χρόνια. Το 1889 τα πλήρη δημοτικά ήταν εξατάξια. Πάνος Γ.Ροντογιάννης, **Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα 1613-1950**, τόμοι 2, (1980-1982), Αθήνα 1994, σσ.290-291 και Νικόλαος Κ.Κουρκουμέλης, **Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)**, [Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων], Αθήνα 2002, σσ.344-347.

²²⁰ Το πλέον εμφαντικό παράδειγμα είναι το κλείσιμο του μοναδικού Διδασκαλείου το 1864, ενώ τα 2/3 των χωριών της Ελλάδας δεν είχαν σχολείο. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, **Τα Διδασκαλεία..ό.π.**, σ.75.

²²¹ Ιδρυτικά μέλη του Συλλόγου ήταν ο Μάρκος Ρενιέρης, ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος, ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, ο Λέων Μελάς, ο Δημ. Μαυροκορδάτος, ο Ιωάννης Σκαλτσούνης και άλλοι. Κόντονη, *ό.π.*, σ.121. Παρουσίαζε μία πλούσια πολιτιστική και εθνική δραστηριότητα ποικίλου περιεχομένου. Θεωρούσε αναγκαίο να επαγρυπνεί στην κατασκευή σχολικών κτιρίων στις αλύτρωτες περιοχές, κυρίως στη Μακεδονία, στη θέσπιση βραβείων επιστημονικού περιεχομένου για να ενθαρρύνει τις ελληνικές σπουδές με την αποστολή βιβλίων, εκπαιδευτικών και την αρωγή σε μαθητές. Από τον πίνακα υπολογισμού εξόδων του Συλλόγου για τα έτη 1869-1870 συμπεραίνουμε ότι 49,8% ξοδεύτηκαν για την κατασκευή και συντήρηση σχολικών κτιρίων, 19% για τη διοργάνωση διαγωνισμού ελληνικής γλώσσας, 17% για την έκδοση και αποστολή βιβλίων και 5% για την υποστήριξη άλλων συλλογών. **Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ)**, Φάκ.1870/ 77,1 και Φάκ.1878/ 88,1β, έγγραφο 4941 της 29 Μαΐου 878. (Επιστολή Προέδρου του Επικούρου Τραυματιών Πολέμου Συλλόγου προς Βασιλιά) και Επιστολή Μάρκου Ρενιέρη της 23 Μαΐου 1878.

²²² Ο Χαρίσιος Παπαμάρκος, παιδαγωγός, διετέλεσε διευθυντής του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης εισάγοντας νέο Οργανισμό για δημοτική και μέση εκπαίδευση με εξατάξιο δημοτικό και εξατάξιο γυμνάσιο, σύστημα, το οποίο επεκτάθηκε σε όλη τη Μακεδονία και Θράκη. Για τον Χ.Παπαμάρκο. Βλ. Θ. Χατζηστεφανίδης, **Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, (1821-1986)**, Β' έκδοση, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1990, σσ.74-80 και Ν.Δημητροκάλλης, **Παπαμάρκου Χαρίσιος, ΜΕΕ, ό.π.**, τόμος Δ', 1968, σσ.407-408.

²²³ Υπήρξε διευθυντής του «Παιδαγωγείου» Θεσσαλονίκης την περίοδο 1875-1878. Θεωρήθηκε ένθερμος υποστηρικτής του Ερβαρτιανού συστήματος κι εργάστηκε για την επικράτησή του στα σχολεία. Χατζηστεφανίδης..ό.π., σσ.80-81.

²²⁴ Κόντονη, *ό.π.*, σσ.121-122 και Χατζηστεφανίδης, 1990, *ό.π.*, σ.70. Το Ερβαρτιανό σύστημα βασιζόταν στη θεωρία της «παιδαγωγούσας διδασκαλίας» του Herbert που στόχο είχε το ξύπνημα του μαθητή. Ο Οικονόμου θερμός υποστηρικτής του συστήματος το εφάρμοσε στο «Παιδαγωγείο» της Θεσσαλονίκης, πρότυπο δημοτικό σχολείο, του οποίου υπήρξε διευθυντής. *Ο.π.*, σσ.80-81.

της συνδιδασκτικής μεθόδου στα πρότυπα σχολεία Αθήνας και Θεσσαλονίκης, που συστάθηκαν από το Σύλλογο.²²⁵

Προτάσεις ριζοσπαστικές διατυπώνονταν, όπως του Μιλτιάδη Βρατσάνου, εκπροσώπου των τότε παιδαγωγών με γερμανικές σπουδές το 1874,²²⁶ του Ι. Πανταζίδη, καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου, επίσης,²²⁷ αλλά και ρεαλιστικότερες προτάσεις, όπως του Δημητρίου Πετρίδη, Γενικού Επιθεωρητή στοιχειώδους εκπαίδευσης (1878-1882), του οποίου το μελέτημα «*Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία της διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις Δημοτικαίς Σχολείοις*» αποτέλεσε το μοναδικό «έπίσημο» οδηγό των δασκάλων μέχρι το 1894.²²⁸

Παρά την αντιφατικότητα των λύσεων που προτάθηκαν, υπήρχε συμφωνία στη γενίκευση και την οργάνωση της δημοτικής εκπαίδευσης, την αναγκαιότητα συνδυασμού και αργότερα αντικατάστασης της αλληλοδιδασκτικής από τη συνδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας,²²⁹ την κατάργηση ή αναμόρφωση των Ελληνικών σχολείων και την ανέγερση σχολείων θηλέων.²³⁰ Με την ψήφιση του νόμου ΧΘ' του 1878, «περί συστάσεως του Διδασκαλείου εν Αθήναις» και «περί της στοιχειώδους και δημοτικής εκπαιδεύσεως», επανιδρύθηκε το Διδασκαλείο Αθήνας, ενώ δύο χρόνια μετά θα συσταθούν δύο άλλα στην Τρίπολη και την Κέρκυρα και το 1882 στη Λάρισα για να καταργηθούν όλα, εκτός από εκείνο της Αθήνας το 1905, λόγω της «υπερπαραγωγής» δασκάλων.²³¹

²²⁵ Κόντονη, ..ό.π., σσ.121-122. Στην Αθήνα ίδρυσε ο Σύλλογος το εξατάξιο πρότυπο δημοτικό σχολείο επονομαζόμενο «Παιδαγωγείον». Λειτουργήσε όμως με τέσσερις τάξεις με διευθυντή τον Σπύρο Μωραϊτή το 1875, ο οποίος εφάρμοσε τη συνδιδασκτική μέθοδο. Το «Παιδαγωγείον» απέβη πρότυπο των δημοτικών σχολείων της χώρας. Χρ.Λέφας, ό.π., σσ.119-120.

²²⁶ Στην εισαγωγή του με θέμα «*Το δημοτικό σχολείον εν Ελλάδι και ο διδάσκαλος αυτού*», διεκτραγωδώντας την κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης καταλήγει: «*Μην απατώμεθα. Δια του στρατού, ον διατηρούμεν, ουκ εσμέν αξιόμαχοι προς τους γείτονας ημών. Ελαττώσατε τον στρατόν...και παραδώσατε τη δημοτική εκπαιδεύσει τα χορηγούμενα προς διατήρησιν αυτού εκατομμύρια*». Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909..ό.π.*, σ.155.

²²⁷ Κίνητρό του για να διδάξει, όπως θα πει το 1899, ήταν η κακή κατάσταση των σχολείων προερχόμενη από την κακή μέθοδο και ανεπάρκεια των δασκάλων, αλλά και οι εμπειρίες του από τις μεταπτυχιακές σπουδές του στη Γερμανία. Πίστευε ότι «*οι διδάσκαλοι δεν αυτοσχεδιάζονται, αλλ' επιμελώς παρασκευάζονται*». Ι.Πανταζίδης, *Γυμνασιακή Παιδαγωγική- Προς χρήσιν των φοιτητών της Φιλοσοφικής και πάντων εν γένει των διδασκάλων της Μέσης Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1889, σ.ιγ'. Διατεινόταν επίσης για τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας: «*Είναι άτοπον ημείς μόνοι εκ πάντων των πολιτισμένων εθνών να μη μελετώμεν την εθνικήν ημών γλώσσαν, μηδέ να διδάσκωμεν αυτήν εν τοις σχολείοις*» υποστηρίζοντας ότι η ανάπτυξις του πνεύματος γίνεται «*δια της παιδείας και ιδίως δια της γλώσσης*». Ό.π., σσ.13-14.

²²⁸ Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.158.

²²⁹ Χαρακτηριστική ήταν η κριτική που ασκούσε ο επτανήσιος μαθηματικός Αντώνιος Φατσέας στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο ισχυριζόμενος ότι αυτή η μέθοδος «*συνηθίζει τον μαθητήν να αποστηθίζει χωρίς να εννοεί, επομένως να μη συλλογίζεται, να μην τέρπεται επομένως εις την σπουδήν και να μην την αγαπήση, και δεύτερον, επειδή εσυνήθισε να μην εννοή, και όταν ακόμη επιθυμή έχει χάσει το θάρρος να μάθη...*». Πρότασή του επίσης ήταν η εισαγωγή της καθομιλουμένης στα σχολεία. Αντ. Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής Εκπαιδεύσεως των Νέων Ελλήνων*. Μέρος Β', Αθήνα 1856, σσ.4-5.

²³⁰ Αλ.Δημαράς, *Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.489.

²³¹ Η επόμενη κίνηση θα είναι η ίδρυση νέων Διδασκαλείων το 1914 με χαρακτηρισμό «Παιδαγωγικών Ακαδημιών». Π.Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.104. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.398.

Στο πλαίσιο της χαλαρής κρατικής παρέμβασης στα εκπαιδευτικά πράγματα εντάσσεται και ο νόμος ΑΜΒ' (1042) του 1882 «περί διδακτικών βιβλίων της Μέσης και Κατωτέρας εκπαίδευσης»,²³² χαρακτηριστικό όριο του τέλους της πρώτης υποπεριόδου, που ενδεχομένως αφήνει πίσω της άλυτα και σε ανεξέλεγκτη ανέλιξη ποικίλα θέματα παιδείας, όπως ήταν η υποχρεωτική φοίτηση, η φοίτηση των κοριτσιών, το κτιριακό και η υπαλληλική κατάσταση δασκάλων.

Προχωρώντας στον 19^ο αιώνα και ιδίως από το 1878 και μετά, χρόνια για τα οποία διαθέτουμε περισσότερα λεπτομερειακά στοιχεία, οι σχολικοί μηχανισμοί τόσο της πρωτοβάθμιας, όσο και της δευτεροβάθμιας διείσδυσαν με ομοιόμορφο τρόπο στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Όσον αφορά στη δημοτική εκπαίδευση, υπήρχε αρκετά μεγάλη προσέλευση στις αντίστοιχες σχολικές μονάδες της επαρχίας με ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά φοίτησης στην περιοχή της Πελοποννήσου. Η προσέλευση αυτή ήταν άσχετη με τον αστικό ή αγροτικό χαρακτήρα των περιοχών. Η μαζική συμμετοχή στα δίκτυα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως ήδη αναφέραμε ήταν ήδη υπαρκτή με μόνη διαφοροποίηση την απορρόφηση μεγάλου αριθμού μαθητών επαρχιακής προέλευσης στα δευτεροβάθμια ιδρύματα της πρωτεύουσας, λόγω κυρίως έλλειψης αντίστοιχων μονάδων στην περιφέρεια.²³³

B'. 1880-1894:

Την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα με την ταχύρυθμη αστικοποίηση του πληθυσμού, την εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων, την κυριαρχία του ομογενειακού κεφαλαίου, τη βελτίωση του συγκοινωνιακού δικτύου, την ανάπτυξη των ελεύθερων επαγγελμάτων, σημειώθηκαν κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις²³⁴ που απαιτούσαν εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος και αναπροσαρμογή του στις νέες πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Κατά το 1880 οι αστικές δυνάμεις θεμελίωσαν τις προϋποθέσεις βιομηχανικής ανάπτυξης, του φιλελεύθερου κοινοβουλευτισμού και της κρατικής ισχυροποίησης για την αντιμετώπιση των εθνικών προβλημάτων.²³⁵ Θεμελιώδης προϋπόθεση θετικών πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων θεωρήθηκε από τους διανοούμενους της εποχής η ανόρθωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού.²³⁶ Η εντύπωση πως το χαμηλό μορφωτικό του επίπεδο συναρτάται άμεσα με τις

²³² Θεωρείται από τον Αλ. Δημαρά ως καίρια φάση στη «μακρά, πυκνή και περίπλοκη ιστορία του ελληνικού βιβλίου, η οποία συνεχίζεται ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα». Αλ. Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.158.

²³³ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.406.

²³⁴ Σβορώνος, *ό.π.*, σσ.100-105, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Πολιτική των κυβερνήσεων από το 1881 ως το 1895*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.39-87 και Ελένη Χουρμούζη, *Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897*, ΙΕΕ, *ό.π.*, σσ.160-179 και Νικόλαος Οικονόμου, *Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909*, ΙΕΕ, *ό.π.*, σσ.179-187 και Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική..ό.π.*, σ.17 και Γ. Μηλιός, *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. [Εξάντας], Αθήνα 1988, σσ.24, 292 κ.εξ.

²³⁵ Η νομοθετική δραστηριότητα γύρω στα 1880 θεωρείται η αρχή της εκδήλωσης της «αστικής οπτικής» στην ελληνική εκπαίδευση. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική..ό.π.*, σ.12.

²³⁶ Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της εποχής πίστευαν ότι η μόρφωση του λαού αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη, τη θεμελίωση μιας κοινωνίας δικαίου, τη λύση του εθνικού ζητήματος για πολιτική αλλαγή, για την ορθή άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, την ορθή λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, την πολιτική «αναμόρφωση». *Ό.π.*, σσ.18-19 και Χαράλαμπος Γ Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής αγωγής*, [Gutenberg], Αθήνα 1996, σ.181.

εθνικές καταστροφές στα τέλη του 19^{ου} αιώνα – κυρίως την ήττα του 1897 -, αποτυπώνεται στα νομοσχέδια για την παιδεία του 1899. Εκεί καθαρά επισημαίνεται η αναγκαιότητα μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος «προς αποφυγήν μελλοντικών εθνικών συμφορών». ²³⁷ Αυτό είχε την αντανάκλασή του στη συνειδητοποίηση και άρση των αδυναμιών, την εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων. ²³⁸

Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση συνέχιζε να αποτελεί την ευαίσθητη βαθμίδα του όλου κορμού της γενικής εκπαίδευσης συγκεντρώνοντας την περίοδο αυτή το 90% του μαθητικού δυναμικού της γενικής εκπαίδευσης. ²³⁹ «Μέχρι του 1881», παρατηρεί ο Χρ. Λέφας, «δεν υπήρχε πρόγραμμα μαθημάτων του Δημοτικού - και όχι μόνο αυτού - σχολείου. Η διδασκαλία γίνετο, όπως έκαστος διδάσκαλος ήθελε και καθ' ην ώραν ήθελε...». ²⁴⁰ Εύλογο επομένως ήταν να προσελκύει το πρακτικό ενδιαφέρον των κυβερνητικών μέτρων. Η προβληματική κατάσταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (διδασκτρία, διδάσκοντες, μαθητές, προγράμματα, μέθοδοι, κλπ), επιβεβαιωνόταν από τις εκθέσεις των ειδικά αποσταλμένων επιθεωρητών σε όλες τις περιοχές του Κράτους για τη μελέτη της κατάστασης της δημοτικής εκπαίδευσης του υπουργείου Παιδείας το 1883. ²⁴¹ Μεταξύ των εκθέσεων 14 επιθεωρητών που στάλθηκαν, ήταν εκείνες του Χαρισίου Παπαμάρκου και Νικολάου Πολίτη. ²⁴² Η γενική εικόνα που πρόβαλλε σ' αυτές απεικόνιζε την τραγική αθλιότητα της εκπαίδευσης. ²⁴³

²³⁷ Αθ.Ευταξίας, *Γενική Εισήγησης των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων. Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαίδευσεως*, εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1899, σ.318. Στιγματίζοντας τις αρνητικές πλευρές της μέσης εκπαίδευσης- όπως τη «μετάδοσιν ξηρών τινων γνώσεων των δύο αρχαίων κλασσικών γλωσσών και της Γαλλικής», τη διδασκαλία των Μαθηματικών και Φυσικών επιστημών, την «άνευ μεθόδου και επιπολής όλων γινομένην», την εν γένει αδυναμία της μέσης εκπαίδευσης να προετοιμάσει «προσηκόντως κατηρτισμένους» μαθητές, τονίζει την ανάγκη να «τεθή τέρμα εις την τοιαύτην κατάστασηιν... δια των προτεινόμενων μεταρρυθμίσεων». Αθ.Ευταξίας, *Αιτιολογική έκθεσις του Νομοσχεδίου της Μέσης Εκπαίδευσεως*. 14 Ιουλίου 1899, σ.3.

²³⁸ Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ.51.

²³⁹ Πβ. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση..ό.π.*, τόμος Β', Ερμής, Αθήνα 1964, σ.κδ', του ίδιου, *Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.410-411 και Δ. Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*, [Ράλλης], Αθήνα 1925, σ.209. Έγιναν προσπάθειες ανανέωσης της δημοτικής εκπαίδευσης με σειρά νομοσχεδίων, τα οποία έτειναν στην αποδέσμευση του δημοτικού σχολείου από το Ελληνικό και την αυτοτέλειά του. Η συνδιδασκτική, που η εφαρμογή της από το 1880 δε μείωσε ουσιαστικά τα προβλήματα της διδακτικής διαδικασίας, ήταν αποκύημα της βιομηχανικής εποχής, συγχρόνων αντιλήψεων και πρακτικών. Κόντονη, *ό.π.*, σσ.148-151.

²⁴⁰ Χρ. Λέφας, *ό.π.*, σ.90.

²⁴¹ Π. Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σσ.24-25.

²⁴² Ειδικά για τα σχολεία της επαρχίας Βόλου είναι αποκαλυπτική η Έκθεσις του Ν. Πολίτη. Νικόλαος Πολίτης, *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών Σχολείων αποσταλέντων*. Την ανάγκη μεταρρύθμισης τόνιζε και ο Χαρίσιος Παπαμάρκος. Βλ. *στο ίδιο*, σσ.126-127.

²⁴³ Η εικόνα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που πρόβαλλαν οι αποκαλυπτικές εκθέσεις των 14 επιθεωρητών των δημοτικών σχολείων το 1883, τους οποίους το υπουργείο Παιδείας είχε αποστείλει στα σχολεία με παρότρυνση του «Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» ήταν αποκαρδιωτική. Αλ. Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913..ό.π.*, σ.410, Σπύρος Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, [Δανιά], τόμος Β', Αθήνα 1989, σ.90, Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ.66. Τα προβλήματα της υλικότεχνικής υποδομής παρέμεναν άλυτα. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική..ό.π.*, σσ.20-21, 239, 240. Μισθοί των διδασκάλων πενιχρότατοι. Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων απεσταλμένων εκτάκτων επιθεωρητών, [Εθνικό Τυπογραφείο], εν Αθήναις, 1885, σ.22. Στις εκθέσεις τους οι έκτακτοι επιθεωρητές διεκτραγωδούσαν έντονα την κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης, υπογραμμίζοντας

Δεν απείχαν πολύ από μία παραπλήσια κατάσταση και τα σχολεία της μέσης βαθμίδας, με πρόσθετο το πρόβλημα της δυσλειτουργίας του τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης.²⁴⁴ Τις αδυναμίες και τις ατέλειες του εκπαιδευτικού συστήματος δε διαπίστωναν μόνο ιδιώτες, οι οποίοι διαμαρτύρονταν ή και πρότειναν μέτρα βελτίωσης, αλλά κάποτε και οι αρμοδιότεροι να ελέγξουν την εκπαιδευτική κατάσταση κρατικοί παράγοντες και υπουργοί Παιδείας. Στις εκθέσεις των αρμόδιων υπουργών, αποτυπωνόταν η δραματικά ελαττωματική κατάσταση των σχολείων, για την οποία προτάθηκαν απόψεις και όχι σπάνια, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα συντάχθηκαν νομοσχέδια, τα οποία επεδίωκαν πράγματι τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων, καθώς ήταν επιτακτική η ανάγκη επέκτασης του σχολικού δικτύου και ο αναπροσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος, δεδομένων των οικονομικών και ιδεολογικών διαφοροποιήσεων, συνακόλουθα της ανόδου της αστικής τάξης.²⁴⁵

Έτσι, μετά το 1880 παρατηρήθηκαν προσπάθειες ανακαίνισης της δημοτικής εκπαίδευσης. Υιοθετήθηκε η συνδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας, η οποία καθιερώθηκε το 1880²⁴⁶ και εφαρμόστηκε σταδιακά.

Το 1887 καθιερώθηκαν πάλι - ενώ είχαν καταργηθεί το 1885 - δίδακτρα για μαθητές δημοτικού και το 1892 για μαθητές της μέσης και για φοιτητές του Πανεπιστημίου με τη μορφή «εκπαιδευτικών τελών».²⁴⁷ Η σπασμωδικότητα και η αστάθεια της θεσμοθετικής παρέμβασης του Κράτους παρατηρήθηκε και στο θέμα της μονιμότητας των καθηγητών των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασίων. Ενώ θεσμοθετήθηκε το 1885 η μονιμότητα των

το πρακτικό μέρος των ελλείψεων. Η «ελλιπέστατη διδασκαλική εμπειρία και επιτηδειότης των δημοδιδασκάλων», «ο μισθός αυτών εντελέστατος», «του άρρενος φύλου μόνον το δέκατον φοιτά εις τα σχολεία, και τούτο όμως ατάκτως και ελλιπέστατα», όσο για τα κορίτσια «το θήλυ φύλον είναι σύμπαν εντελώς απαίδευτον και αγράμματον». Ο.π. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική..ό.π.*, σ.21. Πενήντα ολόκληρα χρόνια ελευθέρου ελληνικού βίου και η παιδεία παράμενε καθηλωμένη στο πιο χαμηλό επίπεδο. Κανάκης, *ό.π.*, σ.2071, ΜΗΚ, αρ.4. Σκευός Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί*, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.1910 και ΑΥΕ, Φάκ.1878/ 88,1, αρ.1291 της 7 Απριλίου 1878.

²⁴⁴ Τα κείμενα των κλασικών συγγραφέων αποτελούσαν το επίκεντρο της μαθησιακής φροντίδας του σχολείου. Χ.Χαρίτος, *Το Παρθενάγωγείο...ό.π.*, τόμος Α', σ 81.

²⁴⁵ Συζητήσεις και προτάσεις κατέληξαν στην κατάρτιση νομοσχεδίου με καινοτόμο σχεδιασμό το 1877 από το βουλευτή Γεώργιο Μίληση. Π. Παπακωνσταντίνου - Απ.Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.51. Αποτελεσματικότερη αλλαγή θα επιδιωχθεί με μία σειρά νομοσχεδίων των ετών 1898,1899, και 1900. Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση ..ό.π.*, τόμος Α', σ.μα'.

²⁴⁶ Η αλληλοδιδασκτική κρίθηκε από ένα διάταγμα του 1880 ως μέθοδος «πάντη μηχανική και της του πνεύματος αναπτύξεως κωλυτική». Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909, ό.π.*, σ.153. Με το νόμο ΩΝΘ' καταργήθηκε η αλληλοδιδασκτική μέθοδος. Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1880. Χρ.Λέφας, *ό.π.*, σ.121. Η ειδική μορφή της συνδιδασκτικής που καθιερώθηκε στην Ελλάδα ακολούθησε εκείνη της Γερμανίας, όπου μετεκπαιδύτηκαν τα πρώτα στελέχη των νέων Διδασκαλείων. Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.157.

²⁴⁷ Με τους νόμους ΒΝΔ' του 1892 και ΑΧΚΕ' του 1887 επιβλήθηκαν πολύ υψηλά δίδακτρα. Τα δίδακτρα είχαν καθιερωθεί με το νόμο του 1834, «περί δημοτικών σχολείων», με εξαίρεση τις «ενδεείς οικογένειες» και καταργήθηκαν με το νόμο ΑΣΕΓ' της 26 Ιουλίου 1885. Αλέξης Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων του Βενιζέλου στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (επιμέλεια Γ.Μαυροκορδάτος -Χρ. Χατζηιωσήφ) [Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης], β' έκδοση, Ηράκλειο 1992, σ.26.

καθηγητών, ακυρώθηκε το 1887 για να θεσπιστεί τελικά το 1895.²⁴⁸ Την περίοδο αυτή προχωρούσαν στη λύση τους και διοικητικά θέματα -εποπτικά συμβούλια, επιθεωρητές, κλπ.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίαζαν τα νομοσχέδια, μέσα από τα οποία κρατικοί φορείς διατύπωσαν προτάσεις για τη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Σειρά νομοσχεδίων υποβλήθηκαν, όπως από το βουλευτή Γ.Βακαλόπουλο το 1870, τους υπουργούς Γ.Μίληση το 1877, Μανέτα το 1877, Α. Αυγερινό το 1880, τα οποία προετοίμασαν κατά ένα τρόπο τα νομοσχέδια του Γ. Θεοτόκη το 1889 και του Αθ. Ευταξία το 1899, προσπάθειες εκσυγχρονισμού της εκπαιδευτικής πραγματικότητας,²⁴⁹ οι οποίες δεν ευόδωσαν. Προκαλώντας μικρές ή μεγάλες αντιδράσεις δεν έφθασαν σε νομοθετικές διαδικασίες.²⁵⁰

Περίοδος Γ' 1895-1916: «Προτάσεις, Κρίσεις, Προσπάθειες αλλαγής»

Το δυσάρεστο κλίμα της χρεοκοπίας του 1893, προϊόν του υπέρμετρου εξωτερικού δανεισμού που απορρόφησε τα κρατικά έσοδα και αύξησε το έλλειμμα του προϋπολογισμού, επιδεινώθηκε από τη στρατιωτική αποτυχία του 1897. Στην καμπή του 19^{ου} αιώνα οι συζητήσεις και οι επικρίσεις για τις αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας πολλαπλασιάστηκαν.²⁵¹ Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που τηρούσαν τα σχολεία κάθε βαθμίδας, δεν ανταποκρινόταν πλήρως στις αυξανόμενες κοινωνικές και επαγγελματικές ανάγκες και επιδιώξεις της αναπτυσσόμενης αστικής τάξης. Η μεταρρύθμιση στο χώρο της εκπαίδευσης ήταν έντονη απαίτηση των καιρών, αλλά και δίκαιη επιδίωξη των διανοουμένων και των πολιτικών παραγόντων, φορέων εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας. Κοινή ήταν η διαπίστωση ότι χωρίς ριζικές αλλαγές στην εκπαίδευση δεν ήταν δυνατό να ορθοποδήσει ο τόπος.²⁵² Ανταπόκριση στις εκκλήσεις για αλλαγή την περίοδο αυτή αποτέλεσε η νομοθεσία του 1895 του Γενικού Επιθεωρητή Στοιχειώδους εκπαίδευσης (1878-1882), Δημητρίου Πετρίδη (1838-1896),²⁵³ έργο που οριοθετεί την έναρξη της τέταρτης περιόδου της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Ο νόμος ΒΤΜΘ' του 1895 (2349) «περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδύσεως» επί κυβερνήσεως Δεληγιάννη αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, όχι μόνο λόγω του περιεχομένου του, αλλά και

²⁴⁸ Με το Νόμο ΒΤΠΘ' του 1895 καθιερώθηκε η μονιμότητα των δασκάλων και το 1905 των καθηγητών. Αλ. Δημαράς, *Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913*, ό.π., σ.412.

²⁴⁹ Χ.Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σσ.181-182. Π.Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.16. Τα τελευταία θεωρούνταν σημαντικά ως πληρέστερα με επιστημονικές αναλύσεις Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', ό.π., σ.κε'. Ο Γληνός τόνιζε ότι τα νομοσχέδια αποτελούσαν «σπουδαιότατην και πρώτην επιστημονικήν συμβολήν εις την μελέτην των εκπαιδευτικών ημών πραγμάτων». Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός...ό.π.*, σ.104.

²⁵⁰ Για τις συνεχιζόμενες ελλείψεις υλικοτεχνικής υποδομής και τη στατική κατάσταση της εκπαίδευσης μίλησε στη Βουλή ο Υπουργός Γ.Θεοτόκης κατά την εξαγγελία εννέα μεταρρυθμιστικών νομοσχεδίων το 1889. *Αγόρευσις εν τη βουλή κατά την συνεδρίασιν της 4 Δεκεμβρίου 1889 επί τη εισαγωγή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων*. Βλ. Κανάκης, ό.π., σσ.208-209.

²⁵¹ Κατά τον Ιωακείμ Παυλίδη, διδάκτορα του Πανεπιστημίου της Erlangen στην κλασσική φιλολογία, διευθυντή της «Ελληνικής Σχολής» στην Οδησό και επιθεωρητή του νομού Κυκλάδων η εκπαίδευση «εμάρανε και κατέρριψε πάντα σχεδόν γενναίον ζήλον προς εθνικήν εργασίαν και την δράσιν την ελληνικήν». Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', τεκμήριο 105, σ.32.

²⁵² Χ.Χαρίτου. *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.82, Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σ.κβ'.

²⁵³ Ό.π., τόμος Β', σ.κα'.

καθότι έγινε αποδεκτός από τον κλάδο των δασκάλων, εφόσον τους απάλλαξε από «τους όνυχας της μαινομένης τότε συναλλαγής...».²⁵⁴ Ανάμεσα όμως στις μικρές καινοτομίες που έφερε ο νόμος ΒΤΜΘ', εκτός από την υποχρεωτική φοίτηση στα δημοτικά σχολεία, ήταν η μέριμνα για τη θεσμική αντιμετώπιση του διδακτηριακού προβλήματος. Η χρηματοδότηση της εκτέλεσης του παραπάνω νόμου από τα εκπαιδευτικά τέλη θα συντελούσε στη βελτίωση του οξύτατου προβλήματος της σχολικής στέγης.²⁵⁵ Όσο κι αν οι ρυθμίσεις του «νόμου της αποκέντρωσης», όπως αποκλήθηκε, επέφεραν κάποιες μεταβολές, όπως το Β.Δ. «περί συστάσεως νηπιαγωγείων», τη θεσμοθέτηση επιθεωρητριών στα παρθεναγωγεία, τη σύσταση Εποπτικών Συμβουλίων, από τα οποία θα γίνονται οι μεταθέσεις και απολύσεις των εκπαιδευτικών, το όλο πλαίσιο περιεχόμενο της νομοθεσίας διατηρούσε αμετάβλητο το προϋπάρχον πνεύμα, το οποίο θα επικρατήσει για 35 χρόνια ακόμη.²⁵⁶ Δε σημειώθηκαν ουσιαστικά επαναστατικές αλλαγές για το δημοτικό, η εκπαίδευση στο οποίο ήταν άνιση σε διαφορετικές περιοχές του Κράτους. Αλλού λειτουργούσαν τετραετή και αλλού εξαετή δημοτικά σχολεία.²⁵⁷

Παρά τις καίριες πολιτικοκοινωνικές μεταβολές, που επέφερε η αναστάτωση του 1897, το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα συνέχιζε να εξυπηρετεί τους ελάχιστους, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα εκμετάλλευσης του πλεονεκτήματος του πανεπιστημιακού πτυχίου. Οι σπουδές όλων ήταν προσαρμοσμένες στις ανάγκες εκείνων που έφταναν στην ανώτερη βαθμίδα και στις ιδεολογικές και άλλες απαιτήσεις των κοινωνικών ομάδων που έλεγχαν τον κρατικό μηχανισμό. Γενικότερα σε πολλά άλλα θέματα ο νόμος 1895 με μικρές ή μεγαλύτερες τροποποιήσεις εξυπρέτησε το σύστημα ως την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 και την προσπάθεια μεταρρύθμισης του 1913.²⁵⁸

Μετά το 1897, ο συγκλονισμός της ελληνικής κοινωνίας από την ήττα στον πόλεμο με την Τουρκία και τα πολλά εσωτερικά προβλήματα έθεσαν σε νέα βάση τα εκπαιδευτικά πράγματα. Η επίμονη επιθυμία για αλλαγή θα χαρακτηρίζει εκπαιδευτικά ως το 1917.²⁵⁹ Τα νομοσχέδια του 1899 που συζητήθηκαν στη Βουλή, το «περί Δημοτικής Εκπαίδευσης» της 15 Μαΐου και το «περί Μέσης και Ανωτάτης» της 14 Ιουλίου 1899, αποτέλεσαν σταθμό, επειδή για πρώτη φορά εκτέθηκε η αστική αντίληψη για το εκπαιδευτικό σύστημα. Προαναγγέλθηκε μία νέα μεταρρύθμιση. Σημαντική προσδοκία ήταν ένα σχολείο αρωγό στη βιομηχανική ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας και ικανό «..να αναδείξει στρατόν ικανόν ίν'

²⁵⁴ Η θεσμοθέτηση αυτή έγινε σε εποχή άκρατης «συναλλαγής» για το διορισμό ή την παύση εκπαιδευτικών, και, όπως σημειώθηκε στην Επετηρίδα της Δημοτικής Εκπαίδευσης (σσ.56-57), «ήταν ηρωικό δύο πολιτικοί, ο Δηληγιάννης και ο Δημ.Πετρίδης να αδιαφορήσουν για τα κομματικά τους συμφέροντα και για τα συμφέροντα των φίλων τους και να αποφασίσουν να στερέψουν μια δική τους ακένωτη πηγή ρουσφετιού». Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.162.

²⁵⁵ Ελ. Καλαφάτη, *ό.π.*, 1968, σσ.173-178.

²⁵⁶ Χαρακτηριστικά του συστήματος, όπως ο συγκεντρωτισμός κάτω από τον απόλυτο κρατικό έλεγχο, η προσήλωσή του στην ομοιομορφία, η μονολιθικότητα της μέσης εκπαίδευσης, της οποίας το υπερφορτωμένο πρόγραμμα είχε καθαρά θεωρητικο-κλασικιστικό προσανατολισμό, η υπερτίμηση των εξωτερικών χαρακτηριστικών και άλλα δεν εξαλείφθηκαν. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', τεκμήριο 97, σσ.3-6.

²⁵⁷ Θεμελιακές αλλαγές θα επιδιώξουν τα νομοσχέδια του 1898, 1899 και 1900. *Ό.π.*, σσ.κδ', κε', κς'.

²⁵⁸ Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.164.

²⁵⁹ Αυτή η επιθυμία αντανακλάται στην έκδοση περιοδικού με τίτλο «Εθνική Αγωγή» με διευθυντή το Γεώργιο Δροσίνη. Το νέο πνεύμα, όπου φυσικά κυριαρχούσε το εθνικιστικό στοιχείο, αισθητό σε πολλές εκδηλώσεις της σχολικής ζωής, εκφραζόταν με το νέο πρόγραμμα του Γυμνασίου, στο οποίο ήταν αυξημένες οι ώρες των αρχαίων. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σ.κε'.

αποτρέψη ποτέ εκ του μετώπου της το στίγμα του 1897...». Για πρώτη φορά μελετήθηκε η μετάδοση πρακτικών γνώσεων για την ένταξη του μαθητή στην οικονομική και κοινωνική ζωή.²⁶⁰ «Ο νομοθέτης προσπαθούσε να ικανοποιήσει τις πρακτικές ανάγκες του ελληνικού λαού συγχρονίζοντας την παιδεία του, να καλλιεργήσει το θετικό πνεύμα και στις ανώτερες σπουδές και να βαθύνει την εθνική συνείδηση».²⁶¹ Ως σκοπός του δημοτικού σχολείου θεωρήθηκε, εκτός από την ηθική, εθνική και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, η μετάδοση πρακτικών γνώσεων και η ιδεολογική διαπαιδαγώγηση.²⁶² Προέβλεπαν τα νομοσχέδια αυτά ένα δημοτικό, όχι μόνο ως στάδιο προετοιμασίας των μαθητών για το γυμνάσιο, αλλά και επαρκές να μεταδώσει απαραίτητα εφόδια για όσους δεν θα συνέχιζαν στην επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα.²⁶³

Με την είσοδο του 20ού αιώνα παρέμεναν στα ελληνικά σχολεία προβλήματα που αφορούσαν στις μεθόδους διδασκαλίας, τη μορφή της γλωσσικής έκφρασης και την αναπαραγωγή των γνώσεων. Το θέμα που δέσποζε στο κατώφλι της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα ήταν το γλωσσικό.²⁶⁴ Η δογματική, δασκαλοκεντρική διδασκαλία ενισχυόταν από τη στείρα απομνημόνευση λέξεων και τύπων, την επίμονη αντιγραφή που συνέχισαν να υπάρχουν ως γνωρίσματα των γλωσσικών μαθημάτων.²⁶⁵ Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης.²⁶⁶ Την ίδια εποχή υπογραμμίστηκε η ανάγκη στροφής προς τις θετικές επιστήμες. Τα όρια όμως ανάμεσα στις προοδευτικές και «συντηρητικές» τάσεις ήταν συγκεχυμένα. Φωνές διαμαρτυρίας, όπως εκείνη του Ιωάννη Παυλίδη, διδάκτορα του Πανεπιστημίου Erlangen στη φιλολογία και επιθεωρητή Ελληνικών και δημοτικών σχολείων, ακολουθούσαν από το νόμο ΒΑ' «περί συστάσεως εμπορικών σχολών» του 1903.²⁶⁷ Δύο εμπορικές σχολές δημιουργήθηκαν στην Πάτρα και την Αθήνα.²⁶⁸

²⁶⁰ Αθ. Ευταξίας, *Γενική Εισήγησις...ό.π.*, σ.3.

²⁶¹ Αλέξανδρος Δελαμούζος, *Το κρυφό σχολειό, 1908-1911*, Αθήνα 1950, σσ.16,22.

²⁶² Προτείνεται να μεταδίδονται «αι στοιχειώδεις εκείναι γνώσεις αι δυνάμεναι ν' αποδείξωσιν [τον παιδα] πολίτην χρηστόν και επιτήδειον εις τον πρακτικόν βίον». Από την εισηγητική έκθεση Εκπαιδευτικά νομοσχέδια Αθ.Ευταξίας., *Γενική Εισήγησις...ό.π.*, σ.7. Μόνο εγκύκλιοι του υπουργείου Παιδείας ορίζουν ως σκοπό του δημοτικού την ηθική, εθνική και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών και τη μετάδοση πρακτικών γνώσεων. Ήδη από το 1880 άρχισαν να θίγουν το θέμα των πρακτικών γνώσεων. «Αντιθέτουν ένα λαϊκό δημοτικό στο αριστοκρατικό σχολείο που απευθύνεται μόνο σε όσους θα φτάσουν τελικά μέχρι τα πανεπιστήμια». Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική...ό.π.*, σ.23, υψμ.24.

²⁶³ Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική...ό.π.*, σ.24. Εξέφραζαν την καθαρή αστική αντίληψη για το σχολείο ως μεταβατικό στάδιο προετοιμασίας του μαθητή για την ενσωμάτωσή του στην επαγγελματική ζωή και την ιδεολογική στάση μέσα στην κοινωνία «μεταδίδοντας από τη μια πρακτικές γνώσεις και από την άλλη τις αρχές λειτουργίας του αστικού κράτους». *Ό.π.*, σ.25.

²⁶⁴ Χ.Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.82. Για την εθνική προβληματική και το κίνημα του δημοτικισμού βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, [Ολκός ΕΠΕ], Αθήνα 1999.

²⁶⁵ Αλέξ. Δελαμούζος, *ό.π.*, σ.9 κ.ε. και Σ. Τζουμλέα-Π. Παναγόπουλου, *ό.π.*, σ.90.

²⁶⁶ Η κλασική αρχαιότητα φαινόταν να καθορίζει την πνευματική ζωή του έθνους, εφόσον το επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας αποτελούσε η «εξαντλητική τεχνολογία και γραμματική των κείμενων των κλασικών συγγραφέων». Δε μπορεί να θεωρηθεί τυχαία η μετατόπιση των συζητήσεων από την ουσία σε εξωτερικό χαρακτηριστικό, όπως η γλώσσα. Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σ.κς'.

²⁶⁷ Νόμος Β'Α της 18 Ιουλίου 1903, αρ. 2991 «περί συστάσεως εμπορικών σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.169, τεύχος Α' της 23 Ιουλίου 1903.

Πρόοδος σημειώθηκε ως προς την ίδρυση και οργάνωση σχολών επαγγελματικής εκπαίδευσης (εμπορικών, τεχνικών, επαγγελματικών, σχολών ιδιωτικών ως επί το πλείστον) παράλληλα με την αύξηση του γενικότερου ενδιαφέροντος σε θέματα παιδείας.²⁶⁹ Ουσιαστικό βήμα στην επαγγελματική εκπαίδευση υπήρξε η «Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία» του Α.Ρουσόπουλου που συμπλήρωνε δέκα έτη το 1904, δείγμα πρωτοβουλίας ιδιωτικής εκπαίδευσης.²⁷⁰

«Ουσιαστικό, επίσης, αν και έκκεντρο, σημείο των βελτιώσεων που προτάθηκαν ήταν η ίδρυση της προσχολικής αγωγής από το κράτος».²⁷¹ Το κρατικό ενδιαφέρον για πρώτη φορά προσήλκυσε η προσχολική αγωγή. Νηπιαγωγεία οργανωμένα με πρωτοβουλία της Ενώσεως των Ελληνίδων λειτούργησαν από το 1897 με τη φροντίδα της Αικατερίνης Λασκαρίδου, η οποία ουσιαστικά εκμεταλλεύτηκε την άδεια του Κράτους να μπορούν ιδιώτες να ιδρύουν και να λειτουργούν σχολεία. Το Κράτος συνήθως διατηρώντας ελεγκτικό ρόλο επενέβαινε στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες ιδιωτικών φορέων νομιμοποιώντας τις. Την ίδια στάση κράτησε, ανεξάρτητα από τους προφανείς οικονομικούς λόγους, στην εκπαίδευση των θηλέων και τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, καθώς και πολλές φορές στην επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση.²⁷²

Η διαπίστωση των αδυναμιών του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ως προς την εκπαίδευση των κοριτσιών επίσης, αποτέλεσε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ένα ξεχωριστό θέμα συζητήσεων, έντονων ενίοτε, μεταξύ κρατικών φορέων, εκπαιδευτικών παραγόντων της δημόσιας ή ιδιωτικής ζωής,²⁷³ οι οποίοι πρότειναν κατά καιρούς σειρά μέτρων για τη βελτίωση του μορφωτικού και του κοινωνικού της ρόλου της γυναίκας. Οι νόμοι του Κράτους από τον ιδρυτικό νόμο του 1834 ως το 1914, αν και αναγνώριζαν την παροχή στοιχειώδους παιδείας στα κορίτσια με τη φροντίδα και τις δαπάνες των δήμων, δεν κατοχύρωναν τη δευτεροβάθμια - «ανώτερη» - ούτε φυσικά την ανώτατη εκπαίδευση των θηλέων, αν και η μόρφωση της δασκάλας θεωρήθηκε από την πολιτεία ως βασική εκπαιδευτική ανάγκη. Από την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου ενδιαφέρθηκε μόνο για τη δημοτική εκπαίδευση των κοριτσιών θεωρώντας θέμα ιδιωτικού ενδιαφέροντος την μετά από αυτήν γυναικεία

²⁶⁸ Οι σπουδές ήταν τετραετείς. Εισακτέοι όσοι είχαν ενδεικτικό τρίτης τάξης Βαρβακείου Λυκείου ή απολυτήριο ελληνικού σχολείου μετά από εξετάσεις, Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, *Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19^ο αιώνα, Τα Ιστορικά* 6 (1986), σ.401 και Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σ.λ'. Περισσότερα στο κεφ. Τεχνική εκπαίδευση, σ.744 και κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σ.835.

²⁶⁹ *Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος...ό.π.*, τόμος 6ος, σσ.376-380.

²⁷⁰ Το Καταστατικό της Εταιρείας εγκρίθηκε την 29 Ιουλίου 1894. Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σ.λ', 108 και Α', σ.302. Περισσότερα για την ιδιωτική πρωτοβουλία στον τομέα αυτό βλ. κεφ. Τεχνική εκπαίδευση, σ.745 και κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.829-830.

²⁷¹ Χ.Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σσ.181-182.

²⁷² Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α, σσ.κγ', λβ', και τεκμήρια 108,137,160,169 και Χ.Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο...ό.π.*, σ.84.

²⁷³ *Ο.π.*, σ.87. Ενδιαφέρουσες υπήρξαν οι περιπτώσεις των Καλλιρρόης Παρρέν, Καλλιρρόης Κεχαγιά, Σαπφούς Λεοντιάδος, Αικατερίνης Λασκαρίδου κ.ά. Η Καλλιρρόη Παρρέν ιδιαίτερα, με τα δημοσιεύματά της στην Εφημερίδα των Κυριών 'ως επί το πλείστον, απαιτούσε ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες των δύο φύλων και διεκδικούσε τη μεταρρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης, Αξίζει να αναφέρουμε την προβολή γύρω στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού από τον Τύπο γυναικείων θεμάτων, καθώς και την ίδρυση σωματείων, όπως η «Ένωσις των Ελληνίδων», ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως» με βασική τους επιδίωξη την προώθηση της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.483 και κεφ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.506, υψσμ.127,507-508,511.

μόρφωση. Η ισότιμη εκπαίδευση αρρένων και θηλέων, υπήρξε αίτημα εντελώς ανέφικτο, παρά την απαίτηση των συμφερόντων της αστικής τάξης για ενεργητικότερο ρόλο της γυναίκας στη διαμορφούμενη νέα κοινωνική ζωή και την εντονότερη προβολή από τις ίδιες τις γυναίκες των απαιτήσεων του φύλου τους προς τα τέλη του αιώνα. Αν και στόχος πολλών νομοσχεδίων ήταν η επίλυση των προβλημάτων της γυναικείας εκπαίδευσης,²⁷⁴ η συντριπτική τους πλειοψηφία δεν ψηφίστηκε ποτέ για λόγους που ανάγονται στις πολιτικές διαδικασίες και συγκυρίες της εποχής.²⁷⁵ Η πραγματοποίηση των αλλαγών αυτών εγκαταλείφθηκε για μία ακόμη φορά στην ιδιωτική πρωτοβουλία.²⁷⁶ Έτσι, η μεταρρύθμιση των σχολείων στην Ελλάδα θα καθυστερήσει. Με τη νομοθετική ρύθμιση το 1893 διαχωρίστηκε το επαγγελματικό σχολείο - Διδασκαλείο - από το γενικό - Ανώτερο Παρθεναγωγείο - χωρίς να εξασφαλίζεται η είσοδος στο Πανεπιστήμιο.²⁷⁷ Έτσι, η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών παρέμενε σε χαμηλότερο επίπεδο.²⁷⁸ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι οικονομικές αλλαγές, οι οποίες απαιτούσαν πλατύτερη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και η αύξηση των μορφωτικών αναγκών και ενδιαφέροντος για ανώτερη εκπαίδευση των γυναικών,²⁷⁹ ώθησαν την πολιτεία να ενεργοποιηθεί στο θέμα αυτό με την ίδρυση των Αστικών Σχολείων θηλέων το 1914.

Όλα σχεδόν τα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων διατυπώθηκαν από τους χίλιους και πλέον συνέδρους του «Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου», που έγινε στην Αθήνα στις αρχές του 1904 με πρωτοβουλία του «Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων» του Δημητρίου Βικέλα και Γεωργίου Δροσίνη.²⁸⁰ Κυριάρχησαν τότε ιδιαίτερα προοδευτικές απόψεις και προτάσεις για τη διαμόρφωση ενός νέου εκπαιδευτικού συστήματος, στο οποίο θα κατέχουν ισότιμη θέση η γυναικεία εκπαίδευση, η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση, η παιδαγωγική

²⁷⁴ Τα σχέδια νόμου των Υπουργών, Γ. Μίληση (1877), Α. Αυγερινού (1880), Γ. Θεοτόκη (1889), Α. Ευταξία (1899), Σ. Στάη (1908), Α. Αλεξανδρή (1911) και Ι. Τσιριμώκου (1913) φανέρωναν το πνεύμα που επικρατούσε στην πολιτική ηγεσία. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.472, υψσμ.260 και σ.475.

²⁷⁵ Χ.Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο..ό.π.*, σ.89, Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση, ό.π.*, τόμος Β', σσ.λγ'-λε'.

²⁷⁶ βλ κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.445-446,448,451-452,462-463,466 κ.ε.

²⁷⁷ Β.Δ. της 20 Αυγούστου 1893. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 163, τεύχος Α' της 21 Αυγούστου 1893 και διόρθωση στην Εφ. της Κυβερνήσεως αρ. 171, τεύχος Α' της 26 Αυγούστου 1893.

²⁷⁸ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα, διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [Ι.Α.Ε.Ν.] Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.353.*

²⁷⁹ Οι Ελληνίδες διεισδύουν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και στα δευτεροβάθμια σχολεία των αρρένων χωρίς κάποια νομοθετική ρύθμιση εξασφαλίζοντας βαθμιαία την κοινωνική αποδοχή στη συνεκπαίδευσή τους με τα αγόρια. *Ό.π.*, σσ.34-39.

²⁸⁰ Εκεί, παράλληλα με την έκθεση ντοκουμέντων από τη ζωή των σχολείων της Ελλάδας και των εξωελλαδικών και ξένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, συζητήθηκαν σχεδόν όλα τα σοβαρά και χρονίζοντα προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης, όπως ήταν η διάδοση της στοιχειώδους εκπαίδευσης και η μείωση του αναλφαβητισμού, η υποχρεωτική εκπαίδευση, η παιδαγωγική μόρφωση του διδακτικού προσωπικού, η μεταρρύθμιση των προγραμμάτων των σχολείων θηλέων, η βελτίωση των σχολικών βιβλίων και η οργάνωση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Πολλά από τα αιτήματα του Συνεδρίου εκείνου αποτέλεσαν για πολλά χρόνια ανεπίλυτα ζητήματα. Βλ. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον*, εν Αθήναις 31 Μαρτίου - 4 Απριλίου 1904. *Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής - Πρακτικά συνεδριάσεων - Σχολική έκθεσις*, Αθήνα 1904. Βλ. Αλ. Καρανικόλα, *Το "Πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδριον" και η σημασία του*, περ. *Πολιτεία*, τεύχος 3 (1982), σσ.38-44, και Απ. Ανδρέου, *Το Α' εκπαιδευτικόν συνέδριον*, Αθήνα 1904, Αθήνα 1981.

κατάρτιση των εκπαιδευτικών, ενώ παράλληλα η αύξηση των αποδοχών τους και η μονιμότητά τους θεωρήθηκε προαπαιτούμενο για τη θεμελίωση μιας νέας εκπαιδευτικής πραγματικότητας της Ελλάδος.²⁸¹

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος με το «Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου» (1908-1911),²⁸² ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με προγράμματα μαθημάτων και ο Δημήτρης Γληνός με την «Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή» (1920-1922) φανερώνουν διαφορετική αντιμετώπιση των θεμάτων.

Το 1908 λειτούργησε το πρώτο καινοτόμο ως προς το πρόγραμμα και τη μέθοδο διδασκαλίας σχολείο δευτεροβάθμιας γυναικείας εκπαίδευσης, το Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου.²⁸³ Εξέφραζε νέο πνεύμα και στηριζόταν στις αστικές αρχές με χαρακτήρα καθαρά ανθρωπιστικό στις σπουδές του.²⁸⁴ Παρά ταύτα, αντιμετώπισε αυστηρή κριτική των συντηρητικών φορέων και δεν πρόλαβε να μονιμοποιηθεί και να αποδώσει τους αναμενόμενους καρπούς.²⁸⁵ Κατά τον Α.Δημαρά, στο σχολείο του Βόλου «ξεπεράστηκε το φράγμα του γλωσσικού ζητήματος και η δημοτική αντιμετωπίστηκε ως αναπόσπαστο στοιχείο του εκπαιδευτικο-παιδαγωγικού συνεπώς και κοινωνικού-νεοελληνικού εκσυγχρονισμού».²⁸⁶

Μετά το 1910 ιδρύθηκε ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με βασικά στελέχη το Δημήτρη Γληνό, τον Αλ.Δελμούζο και το Μανώλη Τριανταφυλλίδη, Ανώτερους Επόπτες της Δημοτικής Εκπαίδευσης. Σκοπός του ήταν η ίδρυση Πρότυπου σχολείου στην Αθήνα για την αναμόρφωση της εκπαίδευσης.²⁸⁷ Εξέφραζε το κλίμα προοδευτικότητας και εκσυγχρονισμού, καθώς και την αισιόδοξη πεποίθηση ότι από την εκπαίδευση θα μπορούσε να προέλθει η αναγέννηση.²⁸⁸

²⁸¹ Αλ. Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.166, του ιδίου, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σσ.Λγ'-Λε'.

²⁸² «Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο» είναι ο πλήρης τίτλος του Σχολείου (1908-1911). Χ.Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο...ό.π.*

²⁸³ Η ίδρυσή του συνετέλεσε στην επανατοποθέτηση του προβλήματος της γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας και αποσαφήνισε «τα όρια, μέσα στα οποία η λειτουργία του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου συνετέλεσε στο να αντιμετωπιστούν από τους αρμόδιους φορείς τα προβλήματα της γυναικείας εκπαίδευσης και να δοκιμαστούν προγράμματα και μέθοδοι διδασκαλίας, που επιδίωκαν τη μεταρρύθμιση της δευτεροβάθμιας». Χ.Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο...ό.π.*, τόμος Α', σσ.77-78.

²⁸⁴ Ο συντηρητισμός και η επιφυλακτικότητα των κατοίκων της τοπικής κοινωνίας απέναντι σε νέα ρεύματα και ιδέες αποτέλεσε τροχοπέδη στη συνέχιση της λειτουργίας του. Η ίδρυσή του εντούτοις ήταν «ώριμος καρπός διεργασιών που σκόπευαν να εκσυγχρονίσουν τη χώρα και να την εντάξουν στο επίπεδο των κατά τεκμήριο ανεπτυγμένων κρατών». *Ο.π.*, σ.15. Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Παιδεία και σχολεία. Η άνθηση του εκπαιδευτικού θεσμού στην πόλη και οι μεγάλες μορφές των Γραμμάτων*, τόμος Θ', Θεσσαλία, *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, σσ.41-42.

²⁸⁵ Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση, ό.π.*, τόμος Α', σ.λη'.

²⁸⁶ Αλ.Δημαράς, *Η Εκπαίδευση 1871-1909...ό.π.*, σ.166.

²⁸⁷ Απόσπασμα Καταστατικού του Εκπαιδευτικού Ομίλου στο Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', τεκμήριο 118, σ.69.

²⁸⁸ Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος ολοκλήρωνε τη δομή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού (νόμος 826 του 1917). Βλ. περισσότερο στο Χαράλαμπος Φ. Δημήτριος, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, [οίκος Αφών Κυριακίδη], Θεσσαλονίκη 1987 και Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική...ό.π.*

Η τριετία 1909-1911, σημαντική στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, σηματοδεύτηκε από την κορύφωση παλαιότερων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών.²⁸⁹ Η κορύφωση της γλωσσοεκπαιδευτικής διαμάχης ήλθε με την ψήφιση ειδικού άρθρου για τη γλώσσα στο Σύνταγμα του 1911.²⁹⁰ Με το Σύνταγμα του 1911 παρέμεινε αναλλοίωτη η εκπαιδευτική φιλοσοφία που υπήρχε στο Σύνταγμα του 1864, που δεν ήταν παρά εκείνη του 1844.²⁹¹ Ενισχύθηκε ο συγκεντρωτισμός με την απόσυρση της ευθύνης των τοπικών αρχών στα θέματα της εκπαίδευσης.²⁹² Πλήρες σχέδιο για την «εκπαιδευτική ανόρθωση», την οποία είχε περιλάβει στις προεκλογικές του εξαγγελίες ο Βενιζέλος κατατέθηκε μετά τρία χρόνια από τις εκλογές της 28 Νοεμβρίου 1910.²⁹³ Συντάχθηκε επί Υπουργού Παιδείας, Ιωάννη Τσιριμώκου το 1913 με συνεργάτη του το Δημήτρη Γληνό σειρά νομοσχεδίων, σχετικά και με την ανεξαρτησία των εκπαιδευτικών βαθμίδων,²⁹⁴ τα οποία παρά την άδοξη εξέλιξή τους, έμειναν ως «η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913».²⁹⁵ Οι προσανατολισμοί των νομοσχεδίων του 1913 προς την υποχρεωτική εκπαίδευση, την πρακτική κατεύθυνση της διδασκόμενης ύλης,²⁹⁶ τη σύγχρονη παιδαγωγική μόρφωση της γυναίκας, τη στροφή του εκπαιδευτικού συστήματος στις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της χώρας, τη στροφή στις θετικές επιστήμες, τη δημιουργία επαγγελματικής εκπαίδευσης έθεσαν τις βάσεις της αστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης σχεδόν τέτοιας που την ξανασυναντάμε στα νομοσχέδια του 1964. Επιδιωκόταν γενίκευση της βασικής εκπαίδευσης: Δημοτικό εξαετές, λαϊκό σχολείο αυτόνομο και αυτοτελές, κοινό για τα δύο φύλα.²⁹⁷ Προβλεπόταν αύξηση σχολικών κτιρίων, δασκάλων και καλύτερη μόρφωσή τους και αντιμετώπιση προβλήματος

²⁸⁹ Αλλά η αντίδραση στις μεταρρυθμιστικές αυτές κινήσεις εκδηλώνεται δειλά με την ίδρυση του Διδασκαλείου μέσης εκπαίδευσης με διευθυντή το Νικόλαο Εξαρχόπουλο εξασφαλίζοντας έτσι την άμεση επίδρασή του στο διδακτικό προσωπικό. Η κορύφωση της γλωσσοεκπαιδευτικής διαμάχης της τριετίας έρχεται με την ψήφιση ειδικού άρθρου για τη γλώσσα στο Σύνταγμα του 1911 (εισηγητής του ο Γληνός με Υπουργό Παιδείας τον Ιω. Τσιριμώκο). Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Β', σ.λη'.

²⁹⁰ Η διαμάχη αφορούσε συγκεκριμένα την προσθήκη των άρθρων 2 και 107 για τη γλώσσα. *Ο.π.*, τόμος Β', σ.303.

²⁹¹ Το 1844 ψηφίζεται νέο Σύνταγμα, του οποίου οι προβλέψεις για την εκπαίδευση θα ισχύσουν ως το 1911. *Ο.π.*, τόμος Α', σ.λα'.

²⁹² Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1911 η εκπαίδευση δωρεάν και υποχρεωτική (δημοτική) λειτουργεί κάτω από την εποπτεία του Κράτους και με κρατικές δαπάνες. Αλ. Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού...ό.π.*, σ.27.

²⁹³ Το Μάρτιο του 1911 δήλωση για κατάθεση σειράς νομοσχεδίων έγινε από τον τότε Υπουργό παιδείας Απ. Αλεξανδρή, μερικά από τα οποία αφορούσαν μεταρρυθμίσεις της δημοτικής εκπαίδευσης, την οργάνωση της μέσης, των ιεροδιδασκαλείων, προπαρασκευαστικών επαγγελματικών σχολών, της γυναικείας εκπαίδευσης, του διδασκαλείου θηλέων. Πολλά από αυτά κατατέθηκαν αργότερα και άλλα δεν πρόλαβαν να κατατεθούν. *Ο.π.*, σσ.30-31.

²⁹⁴ Στην καμπή του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} καταρτίστηκαν δύο φορές εκπαιδευτικά νομοσχέδια που προέβλεπαν βασικές αλλαγές, αλλά που για ποικίλους λόγους δε ψηφίστηκαν. Το πρώτο ήταν εκείνο του Ευταξία το 1899 που συντάχθηκε από το Χαρίσιο Παπαμάρκο και το δεύτερο του Τσιριμώκου το 1913, Υπουργού Παιδείας. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σ.λη'.

²⁹⁵ Αλ. Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού...ό.π.*, σσ.38-39.

²⁹⁶ Προτείνεται στο νομοσχέδιο η εισαγωγή και η διδασκαλία των μαθημάτων ιχθυογραφίας, χειροτεχνίας, ωδικής, στοιχειά κηπουρικής, δένδροκομίας, ζωοτεχνίας, μελισσοτροφίας, βομβυκοτροφίας, λογιστικής και η διεύρυνση των μαθηματικών και φυσιογνωστικών μαθημάτων. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική...ό.π.*, σ.30.

²⁹⁷ *Ο.π.*, σ.29.

της αναλφάβητης Ελληνίδας. Σε σύνολο 1.324.972 άρρενες κατοίκους την εποχή αυτή φοιτούσαν στα δημοτικά 160.901 μαθητές, δηλαδή το 12,14%, σε 1.307.010 γυναίκες 72.263 μαθήτριες δηλαδή το 5,53%. Το 1910-1911 από τα πλήρη δημοτικά το 61,4% ήταν μονοτάξια και μόνο το 1,6% ήταν εξατάξια.²⁹⁸ Στην ελληνική επαρχία το ποσοστό αναλφάβητων γυναικών ανερχόταν σε 80%.²⁹⁹ Οριζόταν το δημοτικό ως σχολείο που έδινε την απαραίτητη γενική προπαιδεία για «την γεωργίαν, την κτηνοτροφίαν την βιομηχανίαν και την βιοτεχνίαν». Προβλεπόταν η συμπλήρωση της μόρφωσης «δια νυκτερινών ή Κυριακών σχολείων πρακτικής μορφώσεως και των κατωτέρων επαγγελματικών σχολών».³⁰⁰

Το «Αστικόν σχολείον» του 1914 ήταν εμπνευσμένο από τη Realschule που ιδρύθηκε στη Φραγκφούρτη. Έδινε βαρύτητα στα πρακτικά-τεχνικά και φυσιολογικά μαθήματα, εφόσον αποτελούσε προπαρασκευαστική βαθμίδα που οδηγούσε στο εμπόριο και τις τέχνες, σε σχολές επαγγελματικές, βιοτεχνικές, εμπορικές ναυτικές, γεωπονικές ή άλλες ειδικές. Το εξάχρονο γυμνάσιο χωριζόταν σε φιλολογικό και θετικό και ήταν ανεξάρτητο από το Αστικό. Ο εισηγητής του νομοσχεδίου του 1913, ο Δημήτριος Γληνός,³⁰¹ διαπίστωνε τις δύο εγγενείς ασθένειες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος: Την ανεπάρκειά του να καλύψει μορφωτικές ανάγκες μεγάλου μέρους του πληθυσμού και την πληθώρα πτυχιούχων που παρήγε.³⁰²

Οι ανεκπλήρωτες μεταρρυθμιστικές προτάσεις, οι καθυστερήσεις, οι αναβολές, η αδιάκοπη παλινδρόμηση,³⁰³ οι αντιφάσεις, οι σπασμωδικές και αποσπασματικές παρεμβάσεις του Κράτους αποτέλεσαν φαινόμενα που θα εξακολουθήσουν να παρατηρούνται σε πολλές όψεις του εκπαιδευτικού συστήματος μέχρι και σήμερα.

Με το τέλος των βαλκανικών πολέμων, τόσο η ελληνική κοινωνία όσο και το εκπαιδευτικό σύστημα, παρά τις αγκυλώσεις, την οπισθοδρομικότητα και το συντηρητισμό που τα χαρακτήριζε, έχουν μπει σε μία τροχιά αστικής μεταρρύθμισης και αναδιάρθρωσης, η οποία μέσα από πολλές παλινδρομήσεις θα οδηγήσει στις μεγάλες μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου και της δεκαετίας του 1960.

Η διαδικασία ενσωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, ακόμα και στα θέματα της παιδείας υπήρξε άλλοτε αργή και με εμπόδια και άλλοτε γρήγορη με διαδικασίες ταχύτατης αφομοίωσης ξένων προτύπων. Ουσιαστικά θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τη δημιουργία ενός αμαλγάματος παραδοσιακών και περιφερειακών χαρακτηριστικών τα οποία συγχωνεύονται με ξένα, σύγχρονα για την εποχή πρότυπα. Η πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης θα περάσει μέσα από την οικοδόμηση ενός εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο συνδυάζει αντιφατικά και αντικρουόμενα χαρακτηριστικά προκειμένου να καταφέρει να λειτουργήσει ουσιαστικά ως μοχλός εθνικής συγκρότησης και κοινωνικής προόδου.

²⁹⁸ Τα μισά από αυτά βρίσκονταν στο νομό Αττικής και Βοιωτίας. Αλ. Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού...ό.π.*

²⁹⁹ Δ. Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός...ό.π.*, σ.84.

³⁰⁰ *Ο.π.*

³⁰¹ Βλ. Γενική εισηγητική Έκθεση των Νομοσχεδίων Τσιριμώκου. Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα κατά την Β' Σύνοδο της ΙΘ' περιόδου εις την Βουλήν υπό Ιωάννου Δ. Τσιριμώκου, Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Αθήνα 1913.

³⁰² *Ο.π.* Βλ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ.400-403 και Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική...ό.π.*, σ.34.

³⁰³ Αλ. Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού...ό.π.*, σ.26.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ (1828-1913)

«...Αλλ' η Ελλάς εθίσθη, ιδία κατά τους τελευταίους τούτους καιρούς να σταδιοδρομή, εν τω πολιτισμώ και τη εθνική προόδω, κατ' εξοχήν δια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας....».

Νεοκλής Καζάζης (ψευδώνυμο Φιλόπατρις), Βιβλιοθήκη Μαρασλή περ. Ελληνισμός

Κατά τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης κύριος στόχος των αγωνιζόμενων Ελλήνων μέσα από το εκπαιδευτικό τους σύστημα ήταν η εθνική τους αποκατάσταση, η πολιτική τους επιβίωση και η πνευματική τους οργάνωση. Προς αυτό το στόχο έτειναν και τα πρώτα Συντάγματα των επαναστατικών περιόδων.³⁰⁴

Ο απελευθερωτικός όμως πόλεμος και οι καταστροφές που συσσώρευσε αποδιάρθρωσε τα υπάρχοντα εκπαιδευτικά δίκτυα, έστω πρωτόγωνα στους σημαντικότερους οικισμούς της επαναστατημένης Ελλάδας.³⁰⁵ Στην επταετία 1821-1827 είχε καταστραφεί ή διασκορπιστεί το μεγαλύτερο μέρος της σχολικής παρουσίας. Ελάχιστα σχολεία στηρίζονταν σε «ιδιόκτητα πράγματα».³⁰⁶ Ενδεικτικά, τέτοια σχολεία ήταν εκείνα της Δημητσάνας³⁰⁷ και της Στεμνίτσας.³⁰⁸ Οι κύριοι σχολικοί πόροι προέρχονταν από εισοδήματα εκκλησιών και μονών, τοπικούς φόρους, δωρεές και συνεισφορές ιδιωτών, συσσωματώσεις, δηλαδή εμπορικές, φιλανθρωπικές ή φιλεκπαιδευτικές εταιρείες και δίδακτρα μαθητών, όταν δεν ήταν άποροι.³⁰⁹ Η ίδρυση εταιρειών επίσης, φαινόμενο της τελευταίας δεκαετίας πριν από τον Αγώνα, επανεμφανίζεται με την ταυτόχρονη ίδρυση της «Φιλομούσου» και της

³⁰⁴ Για πολιτειακού χαρακτήρα ρυθμίσεις για την εκπαίδευση βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.27, υψσμ.14.

³⁰⁵ Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικοί αναμνήσεις*, τόμος Α', Αθήνα 1973, σ.173. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ν. Δραγούμης αποκαλεί το Σύνταγμα του 1822 «*Νόμον οργανικόν του έτι ανυπάρκτου κράτους*». *Ό.π.*, σ.32.

³⁰⁶ *Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)*, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 22, Σχολικά, 30 Μαΐου 1830, *ό.π.*, 8 Δεκεμβρίου 1829 και φάκελος 29 της 7 Ιουλίου 1830.

³⁰⁷ Εκτός από την ακίνητη περιουσία που την αποτελούσαν αγροί, εργαστήρια, κλπ., η Σχολή της Δημητσάνας διέθετε κεφάλαιο 2.500 γροσίων. *ΓΑΚ*, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 31β, Σχολικά της 11 Σεπτεμβρίου 1830, Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης. Τα περί παιδείας*, Αθήνα 1968, τόμος Γ' Αθήνα 1968, σ.1201. Για την περιουσία της Σχολής βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Σχολή Δημητσάνης*, Αθήνα 1962, σ.64.

³⁰⁸ *ΓΑΚ* Υπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Β', Σχολικά, έγγραφο της 12 Νοεμβρίου 1830.

³⁰⁹ Δημήτριος Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, [Ενυάλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.326-327.

«Φιλανθρωπικής Εταιρείας» Ναυπλίου το 1824.³¹⁰ Από το 1825 η συντήρηση των σχολείων της Αθήνας στηριζόταν στα έσοδα της «Φιλομούσου Εταιρείας».³¹¹ Μέχρι τότε τα σχολεία της Αθήνας τα συντηρούσε χρηματικά ο στρατηγός Ιωάννης Γκούρας, ο οποίος ήταν «αγράμματος»³¹² και άλλοι, όπως ο Έπαρχος Μιχαήλ Σούτζος.³¹³ Η Φιλόμουσος Εταιρεία ίδρυσε και χρηματοδοτούσε δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία, το ένα αρρένων στην παλιά σχολή Ντέκα³¹⁴ και το άλλο θηλέων, το επονομαζόμενο «Σχολείον του Παρθενώνος»,³¹⁵ ενώ

³¹⁰ Η επανασύσταση της Φιλομούσου Εταιρείας έγινε την 21 Σεπτεμβρίου 1824 (Εφημερίς Αθηνών, φύλλο 7 της 24 Σεπτεμβρίου 1824, ενώ η «Φιλανθρωπική Εταιρεία» του Ναυπλίου την 1 Αυγούστου 1824 (Εφημερίς Αθηνών, φύλλο 13 της 15 Οκτωβρίου 1824 και φύλλο 14 της 18 Οκτωβρίου 1824). Τοποθετούνται χρονικά κοντά με τη σύσταση του Φιλελληνικού Κομητάτου, στις ενέργειες του απεσταλμένου του οποίου, Leicester Stanhope, απόστρατου συνταγματάρχη, οφείλεται η ίδρυση της Φιλομούσου Εταιρείας. Ο ίδιος προσέφερε 40 λίρες Αγγλίας (4.000 γρόσια) δικές του και 20 άλλες του Κομητάτου. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σσ.51-52 και 446.

³¹¹ Η Φιλόμουσος Εταιρεία επανασυστήθηκε τον Οκτώβριο του 1824 από τον Άγγλο Leicester Stanhope με στόχο την «φώτισιν της ελληνικής νεολαίας». Βλ. Ελένη Ε. Κούκου, *Ο Ι. Καποδίστριας και η Παιδεία 1802-1822*, τόμος Α' *Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήνα 1958. Το 1825 εκτός από τη συντήρηση των σχολείων της Αθήνας, είχε αναλάβει και την ίδρυση σχολείου για κορίτσια. Η «Φιλόμουσος Εταιρεία» ή Εταιρεία των Μουσών είχε ιδρυθεί στην Αθήνα πρώτη φορά το 1813 από τον Πέτρο Ρεβελάκη, τον Αλέξανδρο Χωματιανό και τον Ιωάννη Τατλίκαρα ως Φιλολογική Εταιρεία με σκοπό «την καλλιέργεια και το φωτισμό του ελληνικού πνεύματος και τη σπουδή των επιστημών». Η Φιλόμουσος διαδέχθηκε την Φιλοαθηναϊκή Ακαδημία, έργο Φιλελλήνων το 1812 στην Αθήνα. Μέλος της εξελέγη το 1814 και ο Ανθιμος Γαζής, που διέμενε τότε στη Βιέννη. Με την υποστήριξη του Καποδίστρια έλαβε πανελλήνιο χαρακτήρα με στόχο την αναμόρφωση του γένους. Σημαντικός ο ρόλος της Εταιρείας στην Αθήνα την περίοδο 1814-1826. Παράρτημά της υπήρχε στη Βιέννη με πρωτοβουλία του Ανθιμου Γαζή και Ι Καποδίστρια. Απόστολος Δασκαλάκης, *Ο ελληνικός λαός την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, τόμος Β', Αθήνα 1963, σ.109 και τόμος Α', σσ.60-64. και Ε. Κούκου, *Ο Καποδίστριας...ό.π.*, σ.43. Το Καταστατικό της ίδρυσής της το χαρακτηρίζει προοδευτικό και σύγχρονο για την εποχή του πνεύμα. Έργο της, εκτός από τη σύσταση Βιβλιοθήκης και τη συντήρηση σχολείων, ήταν και η χορήγηση υποτροφιών σε νέους να σπουδάσουν στις «Ακαδημίες της Ευρώπης» με την υποχρέωση να μεταδώσουν τις γνώσεις τους με την επιστροφή τους στην πατρίδα. Τηλέμαχος Βελιανίτης, *Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών*, [Ιστορικές Εκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλος], Αθήνα 1993, σσ.45,66.

³¹² Ε. Κούκου, *Ο Ι. Καποδίστριας...ό.π.*, σ.588. Πρόθυμη η ανταπόκριση του Ιωάννη Γκούρα στην προτροπή του Γεωργίου Γενναδίου να χρηματοδοτήσει με 1000 γρόσια τα σχολεία της Αθήνας, το πρόγραμμα της λειτουργίας των οποίων εξέθετε στην επιστολή του. Επιστολή Γεωργίου Γενναδίου από 30 Ιανουαρίου 1825. Εφημερίς Αθηνών, φύλλο 40 της 31 Ιανουαρίου 1825 και Επιστολή Ιωάννη Γκούρα την 25 Σεπτεμβρίου 1825. Τηλέμαχος Βελιανίτης, *ό.π.*, σ.287.

³¹³ Επιστολή της 14 Νοεμβρίου κατοίκων Αθήνας προς τον εκδότη του «Φιλου του Νόμου», τεκμήριο 312. Δαυίδ Αντωνίου, (έρευνα-παρουσίαση), *Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, τεκμηριωτικά κείμενα, τόμος Α' 1821-1825*, [Βουλή των Ελλήνων], σσ.349-350.

³¹⁴ Επιτροπή της Φιλομούσου Εταιρείας την 29 Οκτωβρίου 1824, τεκμήριο 291 (μαθήματα στη Σχολή Ντέκα). *Ο.π.*, σ.331. Επέβαλλε «την παύση λειτουργίας κάθε κοινού σχολείου προς αποφυγήν διάσπασης της σχολικής προσπάθειας». Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.74.

³¹⁵ Τηλέμαχος Βελιανίτης, *ό.π.*, σ.299. Το «Σχολείον του Παρθενώνος» στεγάστηκε σε ένα τζαμί, το Τζαμί της Κολόνας, όπου μέχρι το Μάιο του 1826 δίδαξε ο Ν.Νικητόπουλος εφαρμόζοντας νεωτεριστικές ρυθμίσεις. Δαυίδ Αντωνίου, *Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), Πορεία ζωής ενός Δημητσανίτη δασκάλου ανάμεσα στην ελπίδα και την πραγματικότητα*, [Τυπογραφείο Μανούτιος], Αθήνα 1998, σσ.14-15. Η Φιλόμουσος Εταιρεία δημιούργησε επίσης μια δημόσια

παράλληλα υποβοηθούσε και την ίδρυση άλλων αλληλοδιδασκτικών σχολείων.³¹⁶ Στηριζόταν οικονομικά στη χρηματοδότηση ιδιωτών και φιλελλήνων, όπως του Stanhope,³¹⁷ που ανταποκρίνονταν στις εκκλήσεις της μέσω του Τύπου,³¹⁸ του Φιλελληνικού Κομητάτου του Λονδίνου, με ενέργειες του οποίου ιδρύθηκε.³¹⁹

Τα οικονομικά μέσα,³²⁰ η διοικητική οργάνωση και πάνω απ' όλα η ασφάλεια απουσίαζαν στο ξεκίνημα της διακυβέρνησης του Καποδίστρια από το 1828-1829 με αποτέλεσμα το όλο εγχείρημα να οδηγείται σε μία αγωνιώδη προσπάθεια εξεύρεσης πόρων και οικονομικών παροχών προκειμένου να οδηγηθεί σε κάποια επιτυχία.³²¹ Δεν υπήρχαν όμως ούτε τα στοιχειώδη μέσα για την εφαρμογή των εκπαιδευτικών σχεδιασμών του. «*Η δημόσια εκπαίδευσις δεν είναι δυνατόν να οργανωθή όσον ταχέως αι χρείαι το απαιτούσι και ημείς το επιθυμούμεν. Δια τα σχολεία χρειάζονται οικήματα, εγώ δε φθάσας ενταύθα βρήκα μόνον καλύβας, όπου εσκεπάζοντο πλήθος οικογενειών πειναλέων*» γράφει ο Καποδίστριας στον Κοραή.³²² Χαρακτηριστικές είναι οι περιγραφές των Γεωργίου Γενναδίου και Γρηγορίου Κωνσταντά: «...τα ολίγα διδασκτικά σχολεία όσα είδα εις την Ελλάδα είναι μόνο σκιά σχολείων εκτός του των Αθηνών», «*Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία στερούνται παντός ό,τι είναι αναγκαίον δι αυτήν την μέθοδον. Ελλείπουν πλάκες, γραφίδες, μολυβδοκόνδυλα και υποδείγματα γραφής, [...]*και οι διδάσκαλοι τόσον αμαθείς...».³²³

βιβλιοθήκη, τη Σχολή Επιστημών, το σχολείο «Ελληνικής γλώσσας και Πολιτισμού». Η προσωρινή επαναστατική Κυβέρνηση παραχωρούσε για τη στέγασή τους κτίρια. Άννα Κόντση, **Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων**, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.21.

³¹⁶ Συνέβαλε στις προσπάθειες ίδρυσης σχολείων, όπως στην Αίγινα, τη Σαλαμίνα και την επαρχία Μεγάρων. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σ.57.

³¹⁷ Επιχορήγησε την Εταιρεία με 150 ισπανικά δίστηλα. Επιστολή της 25 Νοεμβρίου 1824 Εφόρων της Φιλομούσου Εταιρείας προς τον I. Stanhope, τεκμήριο 318. Δ.Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), **Η Εκπαίδευση**, *ό.π.*, τόμος Α', σ.354.

³¹⁸ Αικ. Κουμαριανού, **Ο Τύπος στον Αγώνα**, Αθήνα 1971, Α', εισαγωγής, σ.νδ'.

³¹⁹ Απ.Βακαλόπουλος, **Ιστορία του Νέου Ελληνισμού**, τόμος Ε'-Η', Θεσσαλονίκη 1980-1988...*ό.π.*, σσ.591-592.

³²⁰ Το εξωτερικό χρέος τα τέλη του 1827 ανέρχονταν στις 3.000.000 λίρες και 30.000.000 φράγκα. Κανελλόπουλος, **Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη, Τετράδια Ευθύνης** τεύχος 5 (1978), σσ.41-64 Χ.Μπαμπουνής, **Η εκπαίδευση..** *ό.π.*, σ.178. Οι κρατικές δαπάνες υπερέιχαν των δημόσιων εσόδων σε ποσοστό περίπου 175%-375%, πραγματικότητα που απασχολούσε έντονα το Κράτος. *Ο.π.*, σ.178 και Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σσ.327-329.

³²¹ Ελένη Μπελιά, **Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν Περίοδον (1828-1832)**, (διατριβή επί διδακτορία), ["Αθηνά" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας],- σειρά διατριβών και μελετών 10, εν Αθήναις 1970, σσ.18-19. Χαρακτηριστική η πρόταση το Μάρτιο του 1825 του Βουλευτικού σώματος (πρόεδρος Παν.Νοταράς) προς τον Έφορο Παιδείας της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος, Γρηγόριο Κωνσταντά να παρακινηθούν ομογενείς, ώστε να συντρέξουν οικονομικά στη σύσταση σχολείων. Έγγραφο της 5 Μαρτίου 1825, («*δια την ενίσχυσιν σχολείων υπό πλουσιών ομογενών*») στο Δασκαλάκης, **Κείμενα..***ό.π.*, τόμος Α', αρ.48, σ.82 (Β.Β. χειρόγραφον αρ.236, σ.155).

³²² Ελ. Κούκου, **Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους**, (ΙΕΕ), τόμος ΙΒ', [Εκδοτική Αθηνών], 1975, σ.589. Όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας παρέλαβε μία ανύπαρκτη ουσιαστικά εκπαίδευση. Σήφης Μπουζάκης, **Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885**, [Gutenberg], Αθήνα 1984, σ.40.

³²³ Δασκαλάκη, **Κείμενα..***ό.π.*, τόμος Α', Αθήνα 1968, σσ.80,73 και **Η Αιγιναία, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική**, [εκδιδόμενη άπαξ του μηνός υπό Γ. Αποστολίδου κοσμητού], Αίγινα

Η έλλειψη οικονομικών πόρων ανάγκασε τον Καποδίστρια, εκτός των άλλων, να προσπαθήσει να εξοικονομήσει διάφορα ποσά για τη χρηματοδότηση της παιδείας και από κληροδοσίες, για τις οποίες ενδιαφέρθηκε προσωπικά. Σε μία από τις επιστολές του προς τον Αλέξανδρο Στούρτζα ο Κυβερνήτης παρακαλεί για την εκτέλεση της κληροδοσίας Αγγελή ανερχόμενης σε 50.000 ρούβλια «*επ' ωφελεία του Ελληνικού Έθνους*»: «*Ηθέλετε πράξη έργον ωφελιμώτατον εις τα ημέτερα σχολεία, εάν συνάξαντες την άνω ειρημένην ποσότητα των 50 χιλιάδων ρουβλίων την διαβιβάζατε προς ημάς δια των εν Οδησσώ εμπόρων...*».³²⁴

Δεδομένης της αδυναμίας της Κυβέρνησης του Καποδίστρια να υποστηρίξει τη συστηματική και προγραμματισμένη οργάνωση σχολικών μονάδων, τουλάχιστον στις σπουδαιότερες πόλεις και κωμοπόλεις της επαρχίας, υιοθετήθηκε η πρακτική της ιδιωτικής αραγωγής, περιορισμένης όμως και αποσπασματικής, που εκφραζόταν στην προσπάθεια των κατοίκων για χρηματοδότηση των πρώτων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.³²⁵ Μέρος της δημοσιονομικής πολιτικής του Καποδίστρια ήταν η χρηματοδότηση της εκπαίδευσης, την οποία εξάρτησε από τις δυνατότητες των δημόσιων εσόδων. Μέσα από την επιβολή φόρων κατόρθωσε να αυξήσει - Φεβρουάριος 1828 - Απρίλιος 1829 - τα δημόσια έσοδα κατά 50%.³²⁶ Η άρνηση ή καθυστέρηση πληρωμής των φόρων, οι μεγάλες δαπάνες για το στρατό και το στόλο καθιστούσαν ελλειμματικούς τους προϋπολογισμούς. Η δραματική κατάσταση των οικονομικών τον ώθησε στη λήψη διαφορετικών μέτρων,³²⁷ όπως την αξιοποίηση της

15 Μαρτίου 1831, αρ. Στ' Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών [φωτοτυπημένη έκδοση Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία], Παράρτημα αρ.1, αρ.584, σ.44.

³²⁴ ΑΥΕ, Φακ.1831/ 88,1, έγγραφο 697 της 4 Φεβρουαρίου 1831 (Ο Κυβερνήτης προς Α. Στούρτζαν, όπου γνωστοποιείται η κληροδοσία Αγγελή).

³²⁵ ΓΑΚ, Υπ. Εκκλησιαστικών 21, Σχολικά 24 Οκτωβρίου 1830, Ταξ. εν.: Αρχείο Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως (1833-1848), Κλάδος Β' (παιδείας), Σειρά 17, φάκελος 4 Αλληλοδιδασκτική σχολή Ναυπάκτου, έγγραφο 22 της 4 Φεβρουαρίου 1833 (Γενική Γραμματεία Δημοτικής Εκπαίδευσης προς το διευθυντή Ναυπακτίας) και Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, **Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου**, [Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου], τόμος Α'-Β', εν Αθήναις 1936, σ.εxxxix.

³²⁶ Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σ.327. Οι σπουδαιότεροι πόροι σύστασης και συντήρησης σχολείων ήσαν: **I.** Η συνδρομή της Κυβέρνησης με την παραχώρηση κυρίως κτημάτων, κτιρίων και δημοσίων χώρων για τη στέγαση σχολείων ή εκμετάλλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας -όσο ελάχιστα μπορούσε αυτή να αποδώσει- όπως και η χορήγηση χρημάτων από το δημόσιο ταμείο ή προσόδων από τους τοπικούς πόρους. **II.** Οι Ετήσιες ή εφάπαξ γενόμενες εισφορές των κατοίκων **III.** Οι εισφορές των ξένων. Βλ. Ελ.Μπελιά, **Η Εκπαίδευση..ό.π.**, σσ.32-33. Επίσης Δασκαλάκης, **Κείμενα..ό.π.**, σσ.1791-1795, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 22, έγγραφο 21 της 20 Απριλίου 1829, έγγραφο 24 της 4 Νοεμβρίου 1829, έγγραφο 23 της 1 Απριλίου 1830, έγγραφο 53 της 22 Ιανουαρίου 1830, έγγραφο της 20 Νοεμβρίου 1832, **Η Αιγιναία, ό.π.**, φύλλο 1 (1831), σσ.6-7, **Γενική Εφημερίς Ελλάδος**, φύλλο της 3 Ιουλίου 1829, σ.45, Δασκαλάκη, **Κείμενα..ό.π.**, τόμος Α', σ.267 και τόμος Β', σσ.978-979, ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος Υλικό Γυμνασίου (1843-1844) έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, (Επιστολή καθηγητή Γυμνασίου Σύρου Ψύχα Ζ. προς το Δήμο), Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος (μέλους της Κοσμητείας της Σχολής), **Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω «σχολής Απόρων Παιδών» εκφωνηθείς και λογοδοσία υπό Νικ. Παπαδάμου του Ταμείου αυτής**, εν Ερμούπολει 1880. Στην Ερμούπολη έμποροι αποφάσισαν να επιβάλουν στους εαυτούς τους «*ανεπαίσθητον τινα φορολογίαν*» για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Τιμολέων Αμπελάς, **Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ ημάς**, Ερμούπολη 1874, σ.7 και **Εθνική Εφημερίς**, Α', αρ.36 της 20 Αυγούστου 1832.

³²⁷ Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σ.329. «*Εις το τέλος Μαρτίου εφθάσαμεν, κι όμως ακόμη δεν εχρεωκοπήσαμεν. Αλλά το κακόν επί θύραις*». Βλ. Επιστολή Καποδίστρια προς τον Εϋνάργο. Προσπάθησε να θέσει το ζήτημα της άντλησης συγκεκριμένων πόρων σε σταθερότερες βάσεις. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας 27,

εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας, την επίλυση των εκκρεμών υποθέσεων κληροδοτημάτων ή την είσπραξη ειδικών φόρων από διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων.³²⁸

Αμέσως μετά τη συγκρότηση του κεντρικού διοικητικού μηχανισμού του Κράτους, τους πρώτους μήνες του 1828, ο Κυβερνήτης τοποθέτησε επικεφαλής των 13 διοικήσεων, που αποτελούσαν τις βασικές ενότητες της διοικητικής διαίρεσης της χώρας, τους έκτακτους επιτρόπους,³²⁹ οι οποίοι καλούνταν να αναλάβουν την επιθεώρηση όλων των υπαρχόντων κοινοτικών, αλλά και ιδιωτικών σχολείων και να φροντίσουν την ίδρυση νέων σχολείων με κάθε δυνατό μέσο.³³⁰ Η ίδρυση του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως συνοδεύτηκε τόσο με την εντολή σύμπραξης των επιτρόπων και των προσωρινών διοικητών, όσο και με τη συνεργασία με το υπουργείο των Οικονομικών για την έκδοση των αναγκαίων συναλλαγματικών ή ενταλμάτων πληρωμής των σχολικών χορηγημάτων,³³¹ σύμμετρων με τις ταμιακές δυνατότητες. Οι κυβερνητικές επιχορηγήσεις συνοδεύονταν από ελεγκτική τακτική για τη χρηστή διαχείριση των ποσών,³³² ώστε να επιτιμείται τυχόν αδράνεια και απροθυμία γονέων³³³ και να ενισχύονται προσπάθειες σχολείων προσαρμογής στο αλληλοδιδασκτικό σύστημα.³³⁴

Η έλλειψη διδακτικού προσωπικού και οικονομικών πόρων οδήγησε στην επιβίωση της αλληλοδιδασκτικής ή «λαγκαστριανής» μεθόδου, για πολλά χρόνια ύστερα από την

Σχολικά έγγραφο της 6 Μαΐου 1830 και Επιστολή, (Ναύπλιο 9 Μαρτίου 1831) στο Ι.Α.Καποδίστριας, **Επιστολαί** (μετάφρασης Μιχ. Γ.Σχινά), Επιστολαί διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσει των αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε.Α. Βετάν. Ελληνιστί δε εκδίδονται παρά Στεφανίτση, (τόμοι 1-4), Αθήνησι, [τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη], 1841-1843; τόμος Δ', σ.173.

³²⁸ Ψήφισμα Η' της 4 Φεβρουαρίου 1830 σχετικό με την εύρεση «επιτοπίων φόρων». **Γενική Έφημερίς Ελλάδος**, φύλλο 19, της 5 Μαρτίου 1830.

³²⁹ Από τον Ιανουάριο του 1830 οι έκτακτοι επίτροποι αντικαθίστανται στους περισσότερους νομούς από «**Πολιτικούς Διοικητάς**» (βλ. Χ. Κλειώσης, **Ιστορία..ό.π.**, σσ.310-311).

³³⁰ **Γενική Έφημερίς Ελλάδος**, έτος Γ', αρ. 29 της 25 Απριλίου 1828, σ.121 (Γενικά Οδηγία προς τους Εκτάκτους Επιτρόπους).

³³¹ Χ.Μπαμπούνης, **Η εκπαίδευση..ό.π.**, σ.180. Βασικό μέλημα της κεντρικής εξουσίας ήταν στην αρχή η έγκριση σύστασης σχολείων, ενώ λίγο αργότερα αυτή συνοδεύταν και από αναγκαία κρατική επιχορήγηση. Το κατ' αρχήν χορηγούμενο ποσό ανερχόταν στα 1500 γρόσια. Λ. Βελέλης, **Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαίδευσεως**, [Ι.Ν. Σιδέρης], Αθήναι 1908, σσ.144,168.

³³² **ΓΑΚ**, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 28, Σχολικά, έγγραφο της 2 Ιουνίου 1830.

³³³ Σε ορισμένες περιοχές οι κάτοικοι εμφανίζονταν αδιάφοροι έως αρνητικοί στα εκπαιδευτικά μέτρα του Καποδίστρια, είτε εξ αιτίας της αμάθειας που τους διέκρινε, είτε εξ αιτίας της επιρροής που ασκούσαν πάνω τους πλούσιοι πρόκριτοι. Δασκαλάκης, **Κείμενα..ό.π.**, έγγραφο της 11 Νοεμβρίου 1829 (αναφορά του τοποτηρητή Αρκαδίας Αμβρόσιου Φραντζή στη Γραμματεία), τόμος Α', σσ.445-446, έγγραφο 14 Αυγούστου 1830 (αναφορά ελληνοδιδασκάλου Ράχοβας Καλαβρύτων Νικηφ. Παμπούκη στη Γραμματεία), τόμος Β', σ.1258. Αδιαφορία των κατοίκων της Σύρου βλέπουμε, λόγου χάρη, για την οικονομική ενίσχυση του Ελληνικού σχολείου, αφ' ης στιγμής μετατράπηκε σε δημόσιο. Στο ίδιο έγγραφο της 11 Ιουνίου 1830 και έγγραφο της 12 Ιουνίου 1830 (αναφορές ελληνοδιδασκάλου Δ. Φιλαρέτου και εφόρων αντίστοιχα στη Γραμματεία), τόμος Β', σσ.1026-1027. Τα φαινόμενα αυτά παρατηρήθηκαν και στην οθωνική περίοδο. Εφ. Αθηνά, φύλλο 451 της 7 Ιουλίου 1837 και 1839.

³³⁴ **Γενική Έφημερίς**, φύλλο 7 της 13 Μαΐου 1832, σ.38 (Αδιαφορία των κατοίκων της Σύρου για την οικονομική ενίσχυση του Ελληνικού σχολείου, αφ' ης στιγμής μετατράπηκε σε δημόσιο). Στο ίδιο, έγγραφο 11 Ιουνίου 1830 και έγγραφο 12 Ιουνίου 1830 (αναφορές ελληνοδιδασκάλου Δ. Φιλαρέτου και εφόρων αντίστοιχα στη Γραμματεία), τόμος Β', σσ.1026-1027.

εγκατάλειψή της στις χώρες, όπου γεννήθηκε.³³⁵ Στην Ελλάδα όμως η δυνατότητα, την οποία προσέφερε η μέθοδος να διδάσκονται με ελάχιστο προσωπικό και ασήμαντα έξοδα μεγάλος αριθμός μαθητών,³³⁶ τη διατήρησε σε ακμή για πολλά χρόνια.³³⁷

Ο Καποδίστριας περιόδευε θεμελιώνοντας σχολεία, στέλνοντας υποτρόφους στην Ευρώπη και ενισχύοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση αυτή. Αξιόλογοι λόγιοι συνεργάζονταν μαζί του στην προσπάθεια της πνευματικής αναγέννησης, όπως οι Γ. Γεννάδιος, Μουστοξύδης, Ν. Χρυσόγελο, Ι. Βενθύλος, Γ. Κωνσταντάς, Ι. Κοκκώνης, ο Dutrone, Ν. Σχινάς, Κ. Κοκκινάκης και άλλοι.¹ Σε επιστολή του προς το Μουστοξύδη έγραφε: «*Ενταύθα παύω και άκων, ενώ η μόνη μου παρηγορία είναι να καταγίνωμαι περί παιδιών και σχολείων*».³³⁸

Το ενδιαφέρον του βρήκε ως επί το πλείστον ανταπόκριση στον ελληνικό λαό,³³⁹ ο οποίος έθεσε ως έναν από τους πρώτους στόχους του, τη μόρφωση των παιδιών του.³⁴⁰ Σχεδόν παντού, στις περισσότερες πόλεις και κωμοπόλεις του ελεύθερου κράτους οι κάτοικοι συνεχίζοντας την παράδοση της επανάστασης συνεισέφεραν εθελοντικά ό,τι τους ήταν

³³⁵ **Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)**, τόμος ΙΓ', [Εκδοτική Αθηνών], Αθήνα 1977, σ.484.

³³⁶ Ο Κοκκώνης ανέφερε ότι με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο «...εις δεκαοκτώ μηνών διάστημα ο μαθητής με οκτώ περίπου φοινίκων έξοδον, εμπορεί να μάθη την ανάγνωσιν, την γραφήν και αριθμητικήν, τα καθήκοντα του ευσεβούς χριστιανού και τα του αγαθού πολίτου ομού με τας βιωφελεστέρας γνώσεις». Ι.Κοκκώνης, *ό.π.*, σ.26. Το οικονομικό της όφελος κατά μία λογική είναι εκείνο που την έκανε να επιβιώσει τόσο πολύ.

³³⁷ Μετά από εισήγηση του Ι. Κοκκώνη στην επιτροπή την «*Επί της Προπαιδείας*» απαρτιζόμενη από τους Dutrone, Ι. Κοκκώνη και Ν.Νικητόπουλο, η οποία συστάθηκε με στόχο την αναθεώρηση των βιβλίων στα υφιστάμενα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, προκρίθηκε στις 30 Ιανουαρίου 1830 η χρήση ενός ολοκληρωμένου Οδηγού για τα δημοτικά σχολεία που δε βασιζόταν παρά στο «*Εγχειρίδιο του Γάλλου Sarazin*». Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, 1968, τόμος Α', τεκμήριο 195, σ.331. Μεταφράστηκε και εκδόθηκε από τον Ι.Κοκκώνη το 1830, με τον τίτλο «*Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου*». Χρήστος Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, [ΟΕΣΒ], εν Αθήναις 1942, σ.135. Ιωάννης Κανάκης, *Εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου*, [Γρηγόρης], Αθήνα 1995, σ.22. Η παραπάνω μέθοδος, καθιερώθηκε ως μοναδική μέθοδος με Διάταγμα αρ.1032 της 12 Ιουλίου 1832 και επιβλήθηκε μέχρι το 1878 με την εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου σε όλα τα δημοτικά σχολεία. Από τους πρωτεργάτες της εισαγωγής της στην Ελλάδα υπήρξε ο Ι.Π. Κοκκώνης, ο οποίος μετέφρασε το βασικό γαλλικό εγχειρίδιο της μεθόδου Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία..ό.π.*, τόμος 2, Αθήνα 1936, σσ. cxliii και cxlvii. Οι βασικοί λόγοι που οδήγησαν στη επίσημη καθιέρωση της αλληλοδιδασκτικής κατά την καποδιστριακή περίοδο, ήταν η οικονομία της μεθόδου αυτής σε χρόνο, χρήματα, δασκάλους και υλικό.

³³⁸ *Ο.π.*, σ. cxxix και Ι.Α.Καποδίστριας, *Επιστολαί*, τόμος γ'. Υπήρχαν αντιστάσεις όσον αφορά στην υιοθέτηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία.

³³⁹ Ελ.Κούκου, *Από το εκπαιδευτικόν έργον του Ιω.Καποδίστρια. Μερικαί άγνωστοι σελίδες, Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΔΙΕΕΕ)*, τεύχος 11 (1956), σ.215. Σε αναφορά του ο επιθεωρητής των «*εν Πελοποννήσω διδασκτικόν καταστημάτων*» σημειώνοντας ότι όλοι οι κάτοικοι είναι γενικά πρόθυμοι να συνεισφέρουν το κατά δύναμιν επισημαίνει όμως: «*Οι σημαντικοί συμπατριώτες μας αδιαφορούν για τη μόρφωση των πτωχών και πληρώνουν δασκάλους για τα παιδιά τους*». Προτείνεται πιο κάτω η Κυβέρνηση να πιέσει τα μοναστήρια να δίνουν τα περισσευούμενα χρήματα στα σχολεία. Έκθεση Ι. Κοκκώνη περί σχολείων Ναυπλίου, Κρανιδίου, Ερμιόνης, Ύδρας, Πόρου. ΓΑΚ, Υπ.Παιδείας φάκελοι 34-35, έγγραφο 14 /706. (Έκθεση Κοκκώνη περί σχολείων Λακεδαίμονος και Μονεμβασίας).

³⁴⁰ Ελ.Μπελιά, *Η Εκπαίδευση..ό.π.*, σ.46. Επίσης, Ανδρέα Μουστοξύδη, *Έκθεσις περί παιδείας, «Αιγιναία», Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική*, Παράρτημα, αρ.1, Αίγινα 31 Δεκεμβρίου 1830, αρ.584, σσ.34,36,45.

δυνατό για τη λειτουργία της εκπαίδευσης.³⁴¹ Ο ίδιος ο Καποδίστριας παραιτήθηκε από την κυβερνητική επιμισθία των 180.000 φράγκων ετησίως με σκοπό αυτή να διατίθεται υπέρ της παιδείας. Ο λιτός τρόπος ζωής του έδειχνε παραδειγματικά το επιδιωκόμενο πνεύμα οικονομίας που θα έπρεπε να χαρακτηρίζει τη ζωή των δημόσιων προσώπων.³⁴²

Με τη μέριμνα των τοπικών κοινωνιών, οι οποίες πρωτοστάτησαν στην ίδρυση σχολείων, αν και συχνά έπαιξαν και ανασχετικό ρόλο,³⁴³ συνδέθηκε η πρώτη ανάπτυξη του σχολικού δικτύου. Έτσι, η Κυβέρνηση στηρίχθηκε στις χορηγίες των κοινοτήτων, όπως και σε ορισμένους φόρους επί των εισοδημάτων των κατοίκων για την προώθηση των εκπαιδευτικών σκοπών με τη μορφή πολλές φορές της έκτακτης εισφοράς.³⁴⁴ Σημαντικό ήταν

³⁴¹ Στην Ερμούπολη, για παράδειγμα, έμποροι αποφάσισαν να επιβάλουν στους εαυτούς τους «ανεπαίσθητον τινα φορολογίαν» για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Οι κάτοικοι της κωμοπόλεως του Λεωνιδίου έσπευσαν να συνεισφέρουν το 1829 υπέρ του σχολείου 8.885 γρόσια. Κατά αναφορά της 7 Ιουλίου 1829 του εκεί διοικητή, «τους κατέλαβεν άμιλλα και φιλοτιμία, όλοι ευρίσκονται εις ενέργειαν και δεν υποφέρουν να μη συνεισφέρουν». **Εθνική Εφημερίς**, Α', αρ.36 της 20 Αυγούστου 1832, Μάρκος Β.Πελοποννήσιος, **Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας**, Αθήνα 1991, σ.8, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 193, Σχολικά, 7 Ιουλίου 1829 και Ελ. Μπελιά., **Η Εκπαίδευση..ό.π.**, σ.46.

³⁴² Α.Ζ. Μάμουκα,, **Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος υπό διαφόρων συνελεύσεων συνταχθέντα πολιτεύματα**, τόμος ΙΑ', Πειραιάς 1852, σσ.181-182, Ελ. Κούκου, **Το υψηλό του ήθος, Ιωάννης Καποδίστριας**, περ. **Επτά Ημέρες**, Εφ. Καθημερινή της 25-26 Μαρτίου 1995, σ.31.

³⁴³ Ο ζήλος των κατοίκων για την εκπαίδευση των παιδιών τους απουσιάζει σε ορισμένα μέρη της χώρας. Στη Μπολοβίστα ο Θεόφιλος Λουλουδής αγωνίζεται να πείσει τους κατοίκους για την ανέγερση ενός σχολικού κτιρίου: «Ο άνθρωπος φαίνεται ότι έχει πολύν ζήλον και υποφέρει και πενίαν και ταλαιπωρίες προσδοκών να κατορθώση τίποτε, οι επικρατούντες όμως πρόκριτοι φαίνεται ότι αναβάλουν το πράγμα». ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας 33, Σχολικά 1830, έγγραφο 10 προς Υπ Παιδείας. Αντιδράσεις υπήρξαν, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω (βλ. σ.77, υπσμ.333), κυρίως από παραδοσιακές κοινωνικές δυνάμεις, τόσο στα νεωτερικά στοιχεία που εισήγαγε στην εκπαίδευση (π.χ. υιοθέτηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία), όσο και στα οικονομικά μέτρα (φορολογία κλπ.). Περισσότερα για τις δυσχέρειες στην εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια βλ. στο Μαυροσκούφης, **ό.π.**, σσ.346-352.

³⁴⁴ Κ. Χατζόπουλος, **Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)**, [Βάνιας] Θεσσαλονίκη 1991, σσ.313-317 και Χρήστου Γ. Κωνσταντινοπούλου, **Η ελληνική σχολή Βυτίνας κατά την περίοδο 1824-1832, Πελοποννησιακά**, τόμος Ε', σσ.260-261 και Αντ. Α.Καρναβέζου **Το πρώτον αλληλοδιδασκτικόν σχολείον Τριπολιτσάς και ο διδάσκαλος Εμμ.Ιωαννίδης- Κισθίνιος, Πελοποννησιακά**, τόμος ΙΒ', Αθήνα 1977, σσ.50-60 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, **Η Παιδεία...ό.π.**, σσ.300,315. Κατά τον Ιούνιο του 1832 σχεδόν όλοι οι διοικητές των επαρχιών υπέβαλαν εκθέσεις, όπου τόνιζαν την κακή κατάσταση των σχολείων εξ αιτίας της «μη πληρωμής των μισθών». Η Κυβέρνηση αναγκάστηκε να αναγγείλει ότι στο εξής οι μισθοί σε όλα τα σχολεία του Κράτους θα πληρώνονται από τους διοικητές και την «απότισιν των οφειλομένων» μέσα σε τρεις μήνες από τους τοπικούς πόρους (23 Ιουνίου 1832). Οι σπουδαιότεροι πόροι σύστασης και συντήρησης των σχολείων ήσαν: **Ι.** Η συνδρομή της Κυβέρνησης, με την παραχώρηση κυρίως κτημάτων, κτηρίων και εθνικών γενικά τόπων για τη στέγαση σχολείων ή εκμετάλλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας -όσο ελάχιστα μπορούσε αυτή να αποδώσει. **ΙΙ.** Οι ετήσιες η εφάπαξ γενόμενες εισφορές των κατοίκων. **ΙΙΙ.** Οι εισφορές των ξένων. Βλ. Ελ.Μπελιά, **Η Εκπαίδευση..ό.π.**, σσ.32-33. Επίσης Δασκαλάκης, **Κείμενα..ό.π.**, σσ.1791-1795, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, Εκπαίδευση, φάκελος 22, έγγραφο 21 της 20 Απριλίου 1829, έγγραφο της 24 της 4 Νοεμβρίου 1829, έγγραφο 23 της 1 Απριλίου 1830, έγγραφο 53 της 22 Ιανουαρίου 1830, έγγραφο της 20 Νοεμβρίου 1832, Εφ. Αιγιναία ..ό.π., φύλλο 1, (1831), σσ.6-7, **Γενική Εφημερίς**, φύλλο 37 (1829), σ.45, Δασκαλάκη, **Κείμενα..ό.π.**, τόμος Α', σ.267 και τόμος 2, σσ.978-979, ΓΑΚ Σύρου, φάκελος Εκπαίδευση, φάκελος Υλικό Γυμνασίου (1843-1844), έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, (Επιστολή καθηγητή

το έργο των σχολικών επιτροπών, οι οποίες συστάθηκαν με την εγκύκλιο της 3 Οκτωβρίου 1829.³⁴⁵ Βασικό τους καθήκον ήταν η εξεύρεση επιτοπίων εισοδημάτων και η συλλογή των συνδρομών των κατοίκων, την οποίαν ενθάρρυναν συνήθως με την προσωπική τους προσφορά.³⁴⁶ Τα έσοδα όμως από δωρεές, αλλά και εράνους, με τους οποίους ο λαός αυθόρμητα συνεισέφερε από το υστέρημά του για την ίδρυση σχολείων στον τόπο γέννησης ή διαμονής τους, ήταν διαδεδομένη πρακτική τα πρώτα αυτά χρόνια, αν και ανεπαρκής μόνη της για την κάλυψη του τεράστιου εκπαιδευτικού δικτύου σε ολόκληρη τη χώρα.³⁴⁷ Τοπικοί παράγοντες ή κρατικοί λειτουργοί δεν έμεναν αμέτοχοι στη συγκέντρωση των εισφορών καταθέτοντας πρώτοι τη συνεισφορά και στοχεύοντας στον παραδειγματισμό των πολιτών.³⁴⁸ Κατάλογοι συνδρομητών σε πάνω από σαράντα περιπτώσεις εράνων που διενεργήθηκαν δημοσιεύθηκαν στη «Γενική Εφημερίδα»³⁴⁹ Η μορφή της προσφοράς των κατοίκων διακρινόταν σε εθελοντική εργασία, προσφορά πολύτιμων αντικειμένων,³⁵⁰ κυρίως όμως χρηματικές εισφορές. Αυτές υπολογίζεται ότι υπερέβαιναν τα 200.000 γρόσια για το διάστημα 1828-1831,³⁵¹ ποσό που άγγιζε περίπου το 0,5% των εσόδων των δημόσιων προϋπολογισμών για την Εκπαίδευση και την Εκκλησία την ίδια περίοδο.³⁵² Αξιοσημείωτες πρωτοβουλίες προσφορών ενδεικτικά αναφέρουμε εκείνη των κατοίκων της επαρχίας

Γυμνασίου Σύρου Ψύχα Ζ. προς το Δήμο), Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος (μέλους της Κοσμητείας της Σχολής), *Λόγος εναρκτήριος..ό.π.*, 1880.

³⁴⁵ Απαρτίζονταν από εντόπιους παράγοντες που διακρίνονταν «*δια τα φώτα, δια την αρετήν και πατριωτισμόν*». Τα καθήκοντά τους ορίζονταν με την εγκύκλιο αρ.735, της 11 Μαΐου 1830. ΓΑΚ, Κλάδος Β', Παιδείας φάκελος 30, 1830.

³⁴⁶ Υπήρξαν έφοροι που ανέλαβαν ολόκληρη την οικοδόμηση σχολικού κτιρίου. Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα 1972, σ.30. Οι δωρεές βέβαια δεν έλλειπαν, τόσο από πρωτοβουλίες των εγχωρίων, όσο και από φιλέλληνες ή ομογενείς στο εξωτερικό. Την 29 Σεπτεμβρίου 1830 ο Ζήσος Σ. Ολύμπιος προσέφερε 396 γρόσια για σχολεία, θέατρο, μουσική, στρατώνες. Την 7 Ιουλίου στάλθηκαν 40 κιβώτια περιέχοντα Ευαγγέλια που τυπώθηκαν εκεί. Προσφορά του ίδιου, της Φιλελληνικής Επιτροπής Ν.Υόρκης και του Wessel επίσης. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, 54, Σχολικά 1832, Κατάστιχον Κληροδοσιών, προσφορών, συνεισφορών, σ.10. Επίσης «*οι Ριζάραι της Μόσχας προσέφεραν βιβλία...*». Τρυφ.Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ.300. «*Εδήλου δ' ο Κυβερνήτης, ότι ήτο πάντοτε πρόθυμος αν δεν επήρουν αι εισφοραί των πολιτών, να πληρώνη τον διδάσκαλον, να κτίζη σχολεία και να πέμπη εις αυτά σχολικά είδη*». Ήδη στη Ναυπλία υπήρχε μέριμνα της Φιλανθρωπικής Εταιρείας για ορφανοτροφείο, όπου στεγάζονταν ορφανά πολέμου. *Ό.π.* σ.σxl.

³⁴⁷ Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία..ό.π.*, σ.16.

³⁴⁸ Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σ.195.

³⁴⁹ *Γενική Εφημερίς*, φύλλα 87,88 του 1828, φύλλα 6,12,13,23,27,36,37,38,45,47,50,57,68,70,71,72,74,77,78 του 1830, φύλλα 18,20,22,28,29,37,44,60-61,65,88,98 φύλλα 5,6,9,16,46,52 του 1831. Περιπτώσεις συνεισφορών για διάφορα σχολεία της χώρας που δε δημοσιεύθηκαν, αλλά υπάρχουν στην αλληλογραφία του υπουργείου Παιδείας με τους τοπικούς δήμους και αρχές. Βλ. Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, τόμος Α', *ό.π.*

³⁵⁰ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, *Είδος και μορφή ευεργεσίας*, σσ.166-169.

³⁵¹ Το ποσό αυτό δεν ήταν ευκαταφρόνητο, λαμβανομένου υπόψη ότι ο Καποδίστριας για την ίδρυση 50 περίπου σχολείων χρειαζόταν 500-600.000 φράγκα (1.200.000 με 1.500.000 γρόσια). Επιστολή Καποδίστρια προς Εϋνάρδο της 30 Μαρτίου 1829 στο Ι.Α.Καποδίστριας, *Επιστολαί...ό.π.*, τόμος Γ', σ.76 και Μαυροσκούφης *ό.π.*, σ.334.

³⁵² Σύμφωνα με το Μαυροσκούφη, οι ιδιωτικές αυτές προσφορές των κατοίκων άγγιζαν το 7% του προϋπολογισμού, (Μαυροσκούφης *ό.π.*, σσ.334,697) πράγμα αδύνατο, αν δεχθούμε το ποσό των 200.000 γροσίων, εκτός αν το ποσό αυτό συγκριθεί με το κεφάλαιο των 1500.000 γροσίων ενδεικτικά αναγκαίο για την οικοδόμηση 50 σχολείων. Βλ. παραπάνω υποσμ.351.

Καλαβρύτων,³⁵³ της Σαντορίνης³⁵⁴ και άλλων. Ο τρόπος κατάθεσης της προσφοράς είναι εφάπαξ εισφορά, τμηματική (δόσεις), ετήσια ή πολυετής. Η κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού, η οικονομική κατάσταση, το είδος των εργασιών στο κτίριο ήταν βασικοί παράγοντες που καθόριζαν το ύψος του ποσού που συγκεντρωνόταν. Συχνά υπήρχε ασυνέπεια μεταξύ των δηλούμενων και των εισπραχθέντων ποσών, λόγω ελλειπτικών συχνά καταγραφών ή κρουσμάτων παραπλάνησης.³⁵⁵ Κενά καταγραφών παρατηρήθηκαν και στο «Κατάστιχον κληροδοσιών, προσφορών, συνεισφορών κλπ. υπέρ σχολείων και φιλανθρωπικών καταστημάτων» του 1829.³⁵⁶

Παράλληλα, στη Δ' Εθνοσυνέλευση (9 Ιουνίου 1829) προβλεπόταν σύσταση «Γαζοφυλακίου»,³⁵⁷ ταμείου για την ενίσχυση του κλήρου και των εκπαιδευτικών καταστημάτων, όπου θα εναποθέτονταν χρήματα από παλαιά κληροδοτήματα και όσα στο μέλλον θα κληροδοτούσαν οι «φιλοπάτριδες των Ελλήνων, οι εν Ελλάδι ή και εκτός αυτής διαμένοντες».³⁵⁸ Το ταμείο αυτό θα τροφοδοτούνταν και από υποχρεωτικές συνεισφορές των εκκλησιαστικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ενώ η Κυβέρνηση είχε την απόλυτη ευθύνη

³⁵³ Συγκεκριμένα αναφερόμαστε σε προσφορές των Σολιωτών, Περιστεραιών, Μεσορουγιωτών: «Καταθέτομεν εν μέρος γης της προγονικής μικράς ιδιοκτησίας μας, η οποία θέλει θεωρείται αδιαλείπτως ως κτήμα του Σχολείου..Θέλει ενοικιάζεται κατ' έτος...». Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την Καποδιστριακή περίοδο, Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ.194.

³⁵⁴ Προσέφεραν 16.890 γρόσια. Αναφορά της 24 Φεβρουαρίου 1830 του Εκτάκτου Επιτόπου Ν. Κυκλάδων στον Καποδίστρια στο: Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, τόμος Β', σσ.807-819. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

³⁵⁵ Ο Ν.Χρυσόγελος επέπληττε κάποιους Μήλιους, οι οποίοι δεν έδωσαν τη συνεισφορά τους, «αφού εδημοσίευσαν προς το κοινόν τα ονόματα, διότι εκτός της αισχύνης, ήτις παρέπεται εις τους ψευδομένους τας υποσχέσεις των, η δικαιοσύνη της Κυβερνήσεως θέλει τους υποχρεώσει να αποδώσωσιν το ιερόν τούτο χρέος». *Γενική Εφημερίς*, φύλλο 68 της 23 Αυγούστου 1830, σ.281, Δασκαλάκης, *ό.π.*, τόμος Β', σσ.1468-1470 και Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο κατά την Καποδιστριακή περίοδο 1828-1832*, Αθήνα 1992, σ.50.

³⁵⁶ Αυτά είναι άγνωστο αν οφείλονταν σε συντακτικές παραλείψεις ή στη μη αποστολή προς δημοσίευση όλων των καταλόγων. Το Κατάστιχο αυτό είχε ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1829-1820 Δεκεμβρίου 1832 (σ.48). ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, Εκπαίδευση φάκελος 54, Σχολικά,1832.

³⁵⁷ Η λέξη προέρχεται από το λατινικό *gaza-ae>casa*, δηλαδή ταμείο. Το ψήφισμα υπογράφηκε από τους Γραμματείς Ν.Χρυσόγελο και Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό, μετέπειτα επίσης Γραμματέων του τότε υπουργείου Παιδείας. *Γενική Εφημερίς*, φύλλο 55 της 14 Αυγούστου 1829, σ.225.

³⁵⁸ Στο Άρθρο Α' του ΙΑ' Ψηφίσματος της Δ' Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως 9 Ιουνίου του 1829 στο Άργος περί οργάνωσης της παιδείας εν Ελλάδι. «Δίδεται πάσα δύναμις και πληρεξουσιότης εις την Κυβέρνησιν να συνάξη, όπως κρίνη ασφαλέστερον και καταλληλότερον, όλας τας πληροδοσίας, όσας φιλόκαλοι ομογενείς εντός ή εκτός της Ελλάδος αφιέρωσαν, ή θέλουν αφιερώσει εις το μετά ταύτα, εις φιλάνθρωπα και κοινωφελή Καταστήματα». Στο Άρθρο Γ' Η Κυβέρνηση «θέλει συστήση Γαζοφυλάκιον, υπό την ιδίαν της άμεσον διεύθυνσιν, εις το οποίον θέλει αποτίθεσθαι τα από των πληροδοσιών και τα από των Ιερών Καταστημάτων συλλεγόμενα χρήματα, άρθρα Α' και Β', προσδιωρισμένη εξηρημένως εις βελτιωσιν του ιερατείου, εις προικισμόν του Ορφανοτροφείου, εις υποστήριξιν των αλληλοδιδασκτικών Σχολείων, Σχολείων τυπικών, Σχολείων ανωτέρας τάξεως δια τους Εκκλησιαστικούς, Πολιτικούς ή δια τους αφιερωθησομένους εις την σπουδήν των τε Επιστημών, των τεχνών και της φιλολογίας, και εις την σύστασιν δημοσίων Τυπογραφιών». (Εν Άρχει 2 Αυγούστου 1829). *Γενική Εφημερίς*, φύλλο 55, *ό.π.*, Α.Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν..ό.π.*, σσ.100,112,188, Κούκου, *Ο Καποδίστριας..ό.π.*, σσ.12-14 και Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, [Δανιά], τόμος Β', Αθήνα 1989, σσ.118-119.

της διαχείρισής του.³⁵⁹ Σημαντικός στόχος της Κυβέρνησης Καποδίστρια υπήρξε επίσης η απόπειρα καταγραφής και φορολόγησης της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας προς όφελος της εκπαίδευσης, η οποία όμως συνάντησε δυσκολίες.³⁶⁰ Παρά την πρόθεσή του, δεν έλαβε δραστικά μέτρα, ίσως επειδή επιδίωκε σταδιακή ρύθμιση του θέματος.³⁶¹ Παράλληλα όμως παράγγελλε σε διοικητές των επαρχιών να χρησιμοποιούν μοναστηριακά εισοδήματα για τις ανάγκες των σχολείων,³⁶² κάτι που μερικοί εφάρμοζαν με ζήλο παρά τα προβλήματα που υπήρχαν.³⁶³

Η ενθάρρυνση λοιπόν της ιδιωτικής πρωτοβουλίας αποτέλεσε βασικό παράγοντα προώθησης τόσο της βασικής, όσο και της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Παράδειγμα εύγλωττο, η προθυμία του Κυβερνήτη να βοηθήσει με την κρατική επιχορήγηση 1500 φοινίκων ετησίως στην ίδρυση εμπορικής σχολής Σύρου το 1831 από εμπόρους του νησιού.³⁶⁴

Εγχώριοι ευεργέτες, όπως οι κληρονόμοι του Γ. Βεργόπουλου στην Καλαμάτα,³⁶⁵ ο Μ. Συναδινός στα σχολεία της Κέας,³⁶⁶ ο Γαλάνης Κουμουνδουράκης, ο Ανδρούτσος Σπανός ή ο

³⁵⁹ Μάμουκας, *ό.π.*, σσ.137,188 κ.έ. Έγκαιρη και σωστή η επισήμανση από τον Καποδίστρια της αναγκαιότητας συγκέντρωσης των χρημάτων που κληροδοτήθηκαν και από το 1830 προσπάθησε να θέσει το θέμα της άντλησης συγκεκριμένων πόρων σε σταθερότερες βάσεις. ΓΑΚ, Υπ, Θρησκείας 27, Σχολικά της 6 Μαΐου 1830.

³⁶⁰ Οι δύο επιτροπές αρχιερέων που κατάρτισε ο Καποδίστριας για την καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας στην Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου δεν επιτέλεσαν σημαντικό έργο. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*. (Μετάφραση Όλγας Ρομπάκη), εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ.Βουρνά, Αθήνα 1976, τόμος Α', σσ.324-325. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 20, (1829), Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, σ.1022 και Χρυσόγελος Ν., *Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως*. Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, εν Άργει, την 19^{ην} Δεκεμβρίου 1831, σ.2. Άλλοτε οι πόροι ήταν ανεπαρκείς, άλλοτε αντιμετώπιζε τη δυστροπία ηγουμένων στην παραχώρηση εισοδημάτων, άλλοτε την αθέτηση υποσχέσεών τους. Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, τόμος Α', έγγραφο 1344 της 11 Δεκεμβρίου 1829 (αναφορά προσωρινού διοικητή της Σκοπέλου στη Γραμματεία), σ.607, και *ό.π.*, τόμος Β', έγγραφο 739 της 12 Οκτωβρίου 1829 (αναφορά προσωρινού διοικητή της Νάξου στη Γραμματεία για την Αμοργό), σσ.325-326 και έγγραφο 1 Φεβρουαρίου 1830 (αναφορά Δημογεροντίας Σκιάθου στη Γραμματεία), σσ.852-853.

³⁶¹ Ο Καποδίστριας επιδίωκε σταδιακή εκμετάλλευση της περιουσίας αυτής προς όφελος της εκπαίδευσης και ρύθμιση του θέματος μετά από κατάλληλη προετοιμασία, όπως σχετικά ανέφερε στην επιστολή του της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Αλέξανδρο Στούρτζα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας: «ήθελε λάβη καιρόν να προπαρασκευάση άλλους πόρους εγχωρίους, τους εκ των μοναστηρίων». ΑΥΕ, 1830/ Δ60, 2, έγγραφο 24 του 1830. Δωρεάι και Κληροδοτήματα Ελλήνων από τη Ρωσία (Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητα Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα) και Ι.Α. Καποδίστριας, *Επιστολαί, ό.π.*, τόμος Γ', σ.330.

³⁶² Επιστολή Καποδίστριας της 20 Ιουλίου 1830 προς το διοικητή Τήνου. Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, τόμος Γ', σσ.2012-2013.

³⁶³ Συνήθη προβλήματα ήταν η αμηχανία, η αδιαφορία, η δυστροπία ή και άρνηση των μοναχών, η ανεπάρκεια των εισοδημάτων τους, σφετερισμοί και παρανομίες ή κακοδιαχείριση των μοναστηριακών πόρων αφιερωμένων στην εκπαίδευση, στην οποία δεν μένουν αμέτοχοι πρόκριτοι, σχολικές εφορείες ή ιδιώτες. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σσ.331-333.

³⁶⁴ *Ό.π.*, σ.259, Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σ.417 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.* σσ.297-298.

³⁶⁵ Αφησε «επ'ωφελεία των οικοδομηθησομένων σχολείων» της Καλαμάτας 5.000 γρόσια. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 26, Σχολικά, έγγραφο 16 Απριλίου 1830, Δασκαλάκης. *Κείμενα..ό.π.*, τόμος Β', σσ.880-883 και Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *ό.π.*, σ.542.

Αθ. Τζίππρας,³⁶⁷ άτομα που πρωτοστάτησαν με συνεισφορές, δωρεές και υπηρεσίες στην εγκαθίδρυση του σχολικού δικτύου ευθυγραμμίζονταν κατά ένα τρόπο με την οικονομική πολιτική της Κυβέρνησης. Όλοι αυτοί οι αβίαστα προσφερθέντες ανέρχονταν σε περίπου 70% του συνολικού αριθμού των ευεργετών της καποδιστριακής περιόδου.³⁶⁸ Η πλειονότητα των ευεργετών του εσωτερικού ανήκει στους μεσαίους και μικρούς κληροδότες ή δωρητές.³⁶⁹ Με δωρεές επίσης από συνεργάτες και προσωπικούς γνωστούς του Κυβερνήτη συγκεντρώθηκαν βιβλία, ενισχύθηκε η υλικοτεχνική υποδομή, οργανώθηκε η πρώτη βιβλιοθήκη του Ορφανοτροφείου, από την οποία εμπλουτίζονταν με βιβλία τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία.³⁷⁰

Στηριγμένος ο Καποδίστριας λοιπόν σε δωρεές κυρίως ομογενών, αλλά και ευρωπαίων φιλελλήνων από Ρωσία, Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία³⁷¹ έθεσε τις βάσεις για την

³⁶⁶ Προσέφερε 20.000 γρόσια για την ανέγερση σχολείου εκεί. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, φάκελος 38 (1840), έγγραφο 064, ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 193, έγγραφο 1317 της 18 Μαΐου 1840, φάκελος 38, έγγραφο 990 της 31 Μαρτίου 1838, και Υπ. Θρησκείας, φάκελος 23 Σχολικά, έγγραφο 28 Ιανουαρίου 1830 φάκελος 25, Σχολικά, έγγραφο της 14 Μαρτίου 1830, φάκελος 35 Σχολικά, έγγραφο 31 Ιανουαρίου 1831. Από τους τοπικούς μικρούς δωρητές ενδεικτικά αναφέρουμε επίσης τον Λ. Θεοχαρίδη, αλληλοδιδάσκαλο στο σχολείο Σαλαμίνας, ο οποίος προσέφερε 80 φοίνικες, (ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας φάκελος 36, (1831), έγγραφο 628 της 7 Φεβρουαρίου 1831. Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, τόμος Γ', σσ.1679-1680), τον Δ. Μπάρτη που άφησε σε φιλανθρωπικά καταστήματα 40 πεντόφραγκα (ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας 31, Σχολικά, έγγραφο της 17 Απριλίου 1830), τη Μ.Β. Κυτριλάκη, η οποία αφιέρωσε στην εκπαίδευση όλη τη γονική της κατάσταση (ΓΑΚ, Υπ.Θρησκείας, φάκελος 39, Σχολικά, έγγραφο 9 και 17 Μαΐου 1831, 40 Διάφορα της 3 Ιανουαρίου 1831), το Δημήτριο Ρεμπούς, ο οποίος προσέφερε τον κήπο του στο κοινό σχολείο της Καλαμάτας (ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 39, Σχολικά, έγγραφο της 18 Μαΐου 1831, φάκελος 31, Σχολικά έγγραφο 9 και 18 Μαΐου 1831).

³⁶⁷ Ο Κουμουνδουράκης, εκτός από διάφορες συνεισφορές του πλήρωνε τη μισθοδοσία δασκάλου του Κάμπου Καλαμάτας, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 28, Σχολικά της 17 Ιουνίου 1830 και Ελ. Μπελιά, Η Εκπαίδευση, *ό.π.*, σ.58. Ο Ανδρούτσος Σπανός επιδόθηκε στην οικοδόμηση και συντήρηση σχολείου Ραχόβης και Ακράτας με καθολική αφιέρωση της περιουσίας του με τη διαθήκη του Ανδρούτσου Σπανού της 2 Αυγούστου 1830 (2^η). ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 28, Σχολικά, έγγραφο της 17 Ιουνίου 1830. Γενική Εφημερίς, Ε', (1830), σ.47 και Π.Σωτηρόπουλου, *Η ελληνική σχολή Ραχόβης Καλαβρύτων*, *ό.π.*, σσ.145-149. Ο Αθ. Τζίππρας προσέφερε 2500 γρόσια στην ανέγερση αλληλοδιδασκτικού σχολείου Σοπωτού Καλαβρύτων. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 26, (1830), έγγραφο 1543 της 30 Απριλίου 1830. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρυτών.ό.π.*, σσ.169-175, Θ. Χαραλαμπόπουλος, *Η ελληνική σχολή Σοπωτού-Καλαβρύτων*, *ΙΕΕ* 6 (1962), σσ.190-191.

³⁶⁸ Παράρτημα 1, Α' Πίνακες σσ.34-40, Β' Γραφήματα, σσ.Γ13-Γ15, σσ.Δ1-Δ10

³⁶⁹ *Ο.π.*

³⁷⁰ Κατάφεραν να συναχθούν 1018 τόμοι διαφόρων συγγραμμάτων, *Η Αιγίναία, ό.π.*, Παράρτημα αρ.1 αρ.584, της 31 Δεκεμβρίου 1830, σ.40. Ο Νεόφυτος Δούκας, δάσκαλος του γένους, που διορίστηκε στην επιτροπή του Ορφανοτροφείου Αίγινας, φθάνοντας από τη Βλαχία στο Ναύπλιο τις αρχές του 1832 έστειλε 45 κιβώτια που περιείχαν 10.077 βιβλία από τα 70.000 που εκδόθηκαν από τον ίδιο, για τα οποία δαπάνησε 156.000 δραχμές και μοίρασε 43.000 αντίτυπα σε όλα τα ελληνικά σχολεία. Τρυφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ.299. Πηγή συγκέντρωσης βιβλίων αποτέλεσε η μεγάλη δωρεά των αδελφών Ζωσιμά (βλ. κεφ. Ευεργεσία, *Είδος και μορφή ευεργεσίας*, σ.162) καθώς και των Παν. Κοδρικά, Χριστοφόρου Σακελλαρίου, Ν.Βάμβα, Π.Δάρβαρη, Ν.Δούκα, Κ. Οικονόμου κ.α. Μέσω του εφόρου της βιβλιοθήκης του Ορφανοτροφείου, όπου συγκεντρώνονταν τα βιβλία, αποστέλλονταν στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σσ.238-247.

³⁷¹ Ο Ρώσος ναύαρχος Ricord ανέλαβε την διοργάνωση εράνου στη Λακωνία, ο οποίος απέδωσε 2.600 φράγκα, με στόχο τη συντήρηση αλληλοδιδασκτικού σχολείου Λακωνίας μόλις έφτασε εκεί το Δεκέμβριο του 1830. Φιλελληνικά κοιμιτάτα και ομογενείς Βερολίνου και Δρέσδης το 1829 συνέδραμαν

πληρέστερη οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης με τα εγκαίνια του Ορφανοτροφείου στην Αίγινα και την οργάνωση του πρώτου εκπαιδευτικού συγκροτήματος στη νεότερη ελληνική ιστορία, στο οποίο σπούδαζαν δωρεάν από τον Απρίλη του 1830 πάνω από 1000 μαθητές.³⁷² «Ελπίζομεν ότι δια της θείας αντιλήψεως και δια της συνδρομής των γενναίων φίλων της Ελλάδος, θέλομεν δυνηθή να προμηθεύσωμεν εις εκάστην Επαρχίαν και χωρίον την ωφέλειαν των στοιχειωδών σχολείων» σημείωνε ο Ι. Καποδίστριας.³⁷³ Ο Ιωάννης Γαβριήλ Ευνάρδος ήταν μόνιμος ευρωπαϊός οικονομικός χορηγός. Σε επιστολή του προς αυτόν ο Καποδίστριας αναφέρεται στον τρόπο χρησιμοποίησης των επιχορηγήσεων του: «...Αι 154.860 έρχονται εν καιρώ, διότι μόλις μας έμενον εν τω ταμείω ολίγαι εκατοστούες ταλλήρων. και θέλω τα μεταχειρισθή εις τας χρείας της διοικήσεως, αφήνων εις το μετέπειτα να δώσω ίσην ποσότητα εις τα σχολεία και εις την γεωργίαν εκ του βοηθήματος των 1.200.000 φράγκων.³⁷⁴ Ο Eynard έστειλε 50.000 φράγκα την 16 Ιανουαρίου 1829 για την ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων, εκφράζοντας την επιθυμία η χειρονομία του αυτή να αποτελέσει αντικείμενο μίμησης για τους ευκατάστατους.³⁷⁵ Το νέο κτίριο του «Κεντρικού σχολείου» Αίγινας, ένα από τα λαμπρότερα ιδρύματα της εποχής, οικοδομήθηκε με την επιχορήγησή του.³⁷⁶ Δωρεά του ίδιου είναι και το πρώτο αγροτικό σχολείο του ελληνικού κράτους, το Γεωργικό σχολείο της Τίρυνθας, το επονομαζόμενο «Πρότυπο Αγροκήπιο».³⁷⁷

«Εις εκπαίδευσιν των πολυπληθών ορφανών του δυστυχούς τόπου τούτου...» προσέφεραν οι ολλανδοί φιλέλληνες 15.000 φράγκα. Με την παύση της λειτουργίας της επιτροπής των φιλελλήνων της Γενεύης ο πρόεδρος Bertrand απέστειλε στην ελληνική Κυβέρνηση το ταμειακό υπόλειμμα των 18.207,95 φράγκων για τις σχολικές ανάγκες.³⁷⁸

Από αρχές του 19^{ου} αιώνα μέχρι την έλευση του Καποδίστρια στην Ελλάδα ήδη είχε προηγηθεί ένας αριθμός ευεργεσιών από μεγάλους δωρητές, όπως του Ιωάννη Βαρβάκη, ο

σε υποτροφίες απόρων ελλήνων φοιτητών. Επίσης ο Dutrone το 1828 προσέφερε 1500 δραχμές σε κατάσταση στρατιωτικής παιδείας, επιλογής της Κυβέρνησης. Παράλληλα ο Ευνάρδος, εκτός από τις 50.000 φράγκα που χορήγησε για την ίδρυση σχολείων, κατέθεσε στη Χρηματιστική Τράπεζα της Ελλάδας ποσά, προϊόντα εράνων των φιλελληνικών κοιμημάτων της Γενεύης με στόχο πάλι την ενίσχυση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Ελ.Μπελιά, *Η Εκπαίδευση..ό.π.*, σ.34 και σ.21, *Υπουργείον Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων*, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), αρ.22 και ΑΥΕ, Φακ.1833/88,1, έγγραφο 15239 της 16 Δεκεμβρίου 1834.

³⁷² Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σσ.150-151, Θ.Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, (1821-1986), [Παπαδήμα], Β' έκδοση, Αθήνα 1990, σ.47 και *Η Αιγιναία*, Παράρτημα αρ.1, αρ.584, σσ.33-50.

³⁷³ Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας..ό.π.*, σ.11.

³⁷⁴ Ι.Α.Καποδίστρια, *Επιστολαί, ό.π.*, τόμος Δ', σ.36.

³⁷⁵ Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σσ.409-410, Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1921-1924, ιβ έκδοση 1976, τόμος Α', σ.202.

³⁷⁶ Ε. Κούκου, *..ό.π.*, σσ.591-592, *Η Αιγιναία*, Παράρτημα, αρ.1 Έκθεση Α. Μουστοξύδη, *ό.π.*, αρ.584, σ.39 και ΑΥΕ, 1833/ 88,1, έγγραφο 1460 της 9 Φεβρουαρίου 1833. Για τη συμβολή του Ευνάρδου στην ενίσχυση της ελληνικής εκπαίδευσης βλ. Ελένης Ε. Κούκου, *Ιωάννης Γαβριήλ Ευνάρδος, ο Φίλος των Ελλήνων*, Αθήνα 1963. Φιλέλληνες και ομογενείς του εξωτερικού συνέβαλαν μαζί με τον Καποδίστρια στην ανέγερση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας σε οικόπεδο, το οποίο δωρήθηκε από τη δημογεροντία της Αίγινας. *Γενική Εφημερίς*, αρ.5 της 16 Ιανουαρίου 1829.

³⁷⁷ Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σσ.409-410, Ζωγράφος, *ό.π.*, τόμος Α, Αθήνα 1976, σσ.301-311. Βλ. κεφ Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.783-784.

³⁷⁸ Α. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας..ό.π.*, σ.143.

οποίος προσέφερε 600.000 γρόσια (25.000 ρούβλια) για να δημιουργηθεί σχολείο στο Άργος³⁷⁹ και από άλλους μικρότερους.³⁸⁰

Σκοπός του Καποδίστρια ήταν να «συνάξη καθ' όν τρόπον ήθελε κρίνει ασφαλέστερον και καταλληλότερο τα κεφάλαια, εκ των αφιερωμάτων, όσα γενναίοι τινες πολίται προσδιώρισαν προ χρόνων εις φιλάνθρωπα και κοινωφελή καταστήματα». Ήδη από την προηγούμενη δεκαετία είχαν κατατεθεί κληροδοτήματα, όπως εκείνο του Βαρβάκη, των Ζωσιμάδων,³⁸¹ των ιατρών Φλέβα³⁸² και Τζιρόπουλου.³⁸³ Πάρα πολλά κληροδοτήματα παρέμεναν ανενεργά. Οι κληρονόμοι κάποιων από αυτά είχαν εμπλέξει το Κράτος σε δικαστικούς αγώνες για την ακύρωσή τους. Αρκετά παρέμεναν άγνωστα, άλλα απωλέσθησαν.³⁸⁴ Γενικότερα, μέχρι την Ε' Συνέλευση των Ελλήνων το 1831 εισήλθαν από τη

³⁷⁹ Κωνσταντίνος Βαρβάκης, *Ιωάννης Βαρβάκης, 'πειρατής' που έγινε εθνικός ευεργέτης, περ. Ημερησία. Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.26. Επίσης **ΑΥΕ**, Φακ.1830/81,2, (Επιστολή Καποδίστρια προς Στούρτζα) και Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *ό.π.*, σσ.326-327. Ο Βαρβάκης δήλωσε στο Βουλευτικό σώμα ότι είχε καταθέσει στην Τράπεζα της Μόσχας 300.000 ρούβλια για την πληρωμή των δασκάλων ενός κεντρικού σχολείου. **Ελ.Κούκου**, *Ο Καποδίστριας ..ό.π.*, σ.588. Το φθινόπωρο του 1825 τη συντήρηση των σχολείων της Αθήνας, όπως και την ίδρυση σχολείου για κορίτσια είχε αναλάβει η «Φιλόμουσος Εταιρεία» ή Εταιρεία των Μουσών. *Ο.π.*, σ.43 και **Δασκαλάκης**, *Ο ελληνικός λαός..ό.π.*, σ.109.

³⁸⁰ Τέτοια παραδείγματα είναι του ιατρού Κωνσταντίνου Φλέβα από τη Νάουσα το 1825 που άφησε με διαθήκη του υποτροφίες σε «άπορους φιλομαθείς νέους» από Μεσολόγγι περίπου 8.969 βασιλικά φλωριά (δουκάτα), ισοδύναμα με 183.306 γρόσια, του Παξιμάδη Ιακώβου, εμπόρου από την Τήνο, ο οποίος άφησε με διαθήκη του το 1825 για τον μισθό δασκάλου ιερωμένου στο σχολείο Τήνου 18.750 γρόσια, του Δοσίθεου Φιλίτη, Μητροπολίτη Ουγκροβλαχίας που άφησε με διαθήκη του στα σχολεία της Ελλάδας 8.000 δουκάτα εκτός εκείνων στο Παν/μιο. **Μητρών Κληροδοτημάτων Υπ.Παιδείας (ΜΗΚ)**, τόμος Α', σ.15, **ΑΥΕ**, Φακ.1831/88,1, έγγραφο της 14 Οκτωβρίου 1831 και Φακ.1865/88,1γ, έγγραφο 47 της 18 Ιανουαρίου 1865, **ΓΑΚ**, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, Φακ.1835/88,1, έγγραφο 1592 της 2 Φεβρουαρίου 1835, **ΜΗΚ**, αρ.104, **ΑΥΕ**, Φακ.1850/88, 16803 της 13 Μαΐου 1850 και Φακ.1880/88,1, έγγραφο 380 της 19 Μαρτίου 1980, έγγραφο 345 της 10 Μαρτίου 1980, Φακ.1884/ Δ60 και Φακ.1833/88,1, έγγραφο 15239 της 16 Δεκεμβρίου 1834.

³⁸¹ **ΓΑΚ**, Πρωτόκολλο των εισερχομένων της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματείας, έγγραφο 174 της 7 Νοεμβρίου 1829 και **ΓΑΚ**, Σειρά 17, Κλάδος Β' Παιδείας, θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 145, φάκελος 10, έγγραφο 24478, θυρίδα 106, φάκελος 16-19, **ΓΑΚ**, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 20,1829 και **ΑΥΕ**, Φακ.1833/88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833.

³⁸² Δεν απέδωσε η προσπάθεια του Καποδίστρια να εισάγει 183.306 γρόσια του γιατρού Φλέβα στο Γαζοφυλάκιο Το Φεβρουάριο εισπράχθηκαν από τη Μόσχα μόνο 654 ρούβλια. **Ν.Χρυσόγελο**, *Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών..,ό.π.*, σσ.2-3. **ΜΗΚ**, Β', σ.11, **ΑΥΕ**, Φακ.1831/88,1, έγγραφο της 14 Οκτωβρίου 1831 και Φακ.1865/881γ, έγγραφο 47 της 18 Ιανουαρίου 1865, **ΓΑΚ**, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843.

³⁸³ **ΑΥΕ**, Φακ.1840/88,1, έγγραφο 28476 της 6 Δεκεμβρίου 1840, έγγραφο 1409 της 30 Απριλίου 1840, Φακ.1841/88,1, έγγραφο 19711 της 25 Αυγούστου 1841, **ΓΑΚ**, Υπ. Θρησκείας, Σχολικά, φακ.25, έγγραφο της 13 Μαρτίου 1830. Πρωτόκολλο εισερχομένων, *ό.π.* αρ.731 της 13 Μαρτίου 1830. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, φύλλο 12 της 15 Μαρτίου 1830, σ.91.

³⁸⁴ **Βλ.** κεφ. Ευεργεσία, *Η Τύχη των κληροδοτημάτων*, σσ.282-284. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αποτυχία προσπαθειών εθνοφελούς χρήσης της τεράστιας περιουσίας του Δ. Σαϊτζή, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας χάθηκε. Η περιουσία αποτελούνταν από 1599 στρέμματα στη Βεσσαραβία, 50.000 ολλανδικά φλουριά και άλλα. **ΓΑΚ**, Πρωτόκολλο των εισερχομένων.. *ό.π.*, αρ.1697 της 28 Σεπτεμβρίου 1830 και 1705 της 29 Σεπτεμβρίου 1830.

Ρωσία στο δημόσιο ταμείο 7.965 δίστηλα (ισπανικά τάλληρα) από κληροδοσίες.³⁸⁵ Από τους πρώτους που έσπευσαν να βοηθήσουν χρηματικά τις προσπάθειες του Καποδίστρια, εκτός από τη βιβλιοθήκη τους «αφιερωθείσης εις το Έθνος» με 5.400 τόμους,³⁸⁶ ήταν οι αδελφοί Σακελλαρίου από το Βουκουρέστι,³⁸⁷ οι Πολυχρόνης Κ. Νάννης και οι αδελφοί του, έμποροι στο Βουκουρέστι επίσης,³⁸⁸ οι Απόστολος Παπουτζής από Βλαχία,³⁸⁹ Αντώνιος Αντωνόπουλος, Αλέξανδρος Ησαΐας το 1829,³⁹⁰ Π.Καραγιανόπουλος από Τεργέστη,³⁹¹ Σωτήριος Αντωνίου,³⁹² Σίμων Γ. Σίνας και «τινές των εν Βιέννη συμπολιτών του Γραικοβλάχων».³⁹³

Ο Κυβερνήτης πρότεινε σε προξένους των χωρών υποδοχής του ελληνισμού της διασποράς, σε επιτρόπους του, αλλά και φιλέλληνες να συνεχίσουν τις κατάλληλες ενέργειες, ούτως ώστε να χρησιμοποιηθούν, όσο το δυνατόν καλύτερα, τα χρήματα τα αφιερωμένα σε εκπαιδευτικούς σκοπούς: «Δεν αγνοούμεν ότι ο μακαρίτης Ιωάννης Βαρβάκης εκληροδότησεν εις την πατρίδα του εν εκατομμύριον ρουβλίων. Δεν αγνοούμεν ωσαύτως τας επίσης γενναίας διαθέσεις της αδελφότητος των Ζωσιμάδων και του ιατρού Φλέβα». Υπογραμμίζει σε άλλο σημείο: «Νομίζομεν ότι ηθέλομεν φανή ολίγωροι όλων των ημετέρων καθηκόντων, εάν δεν επροσπαθούμεν όλαις δυνάμεσι δια να προμηθεύσωμεν εις την δημοσίαν εκπαίδευσιν τους πόρους, όσους ευγενή έχοντες αισθήματα αγαθοεργίαν πολίται αφιέρωσαν

³⁸⁵ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σ.205. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 46, Σχολικά έγγραφο της 19 Ιουνίου 1831.

³⁸⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 25, ό.π.

³⁸⁷ ΑΥΕ, Φακ.1833/88,1, έγγραφο 138 της 20 Μαρτίου 1833, Απέστειλαν σε διαφορετικές δόσεις 3250 δουκάτα και 4.200 κολονάτα. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 25 φάκελος 2, έγγραφο 2606 και 533715 της 1 Απριλίου 1835, θυρίδα 185, έγγραφο 2858 της 16 Νοεμβρίου 1836, έγγραφο 1160 της 4 Νοεμβρίου 1835, ΓΑΚ, Υπ Θρησκείας, φάκελος 55, Σχολικά, έγγραφο 29 Δεκεμβρίου 1832 και Ι.Α.Καποδίστρια, *Επιστολαί*, τόμος Β', σσ.233-234.

³⁸⁸ Έδωσαν 500 δίστηλα για «τα σχολεία της Ελλάδος». Από τους τόκους του κεφαλαίου αυτού θα διανέμονταν βιβλία σε άπορους μαθητές. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Σχολικά έγγραφο 27 Νοεμβρίου 1830 και Αιγιναία αρ.13, της 15 Απριλίου 1831.

³⁸⁹ ΓΑΚ, Υπ Θρησκείας, φάκελος 46, Σχολικά της 19 Ιουνίου 1831, Εφ. της Κυβερνήσεως, φύλλο 33 της 8 Σεπτεμβρίου 1834, σ.254.

³⁹⁰ Ανερχόταν σε 1500 δίστηλα (2765 γρόσια). ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Σχολικά, έγγραφο 1598 της 12 Νοεμβρίου 1830 και Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, τόμος Γ', σσ.1488-1489.

³⁹¹ Προσέφερε 100 φιορίνια υπέρ των σχολείων του Ναυπλίου το 1831 (3/2/1831) ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, Σχολικά, φάκελος 6, 1831, έγγραφο 1885 της 3 Φεβρουαρίου, φάκελος 36, Σχολικά, έγγραφο της 3 Φεβρουαρίου 1831, φάκελος 40, Σχολικά έγγραφο της 23 Ιουνίου 1831, φάκελος 43 Σχολικά έγγραφο της 25 Σεπτεμβρίου 1831 και Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, τόμος Γ', σ.1728.

³⁹² Το κληροδότημα ανερχόταν σε 14.000 φιορίνια (7000 «τάλαρα de la Reine») ισοδύναμα με 12.000 δραχμές και προορίζονταν για τα αλληλοδιδασκτικά. Από το ποσό αυτό εστάλησαν 10.000 φιορίνια εστάλησαν ΜΗΚ, σ.11, ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, Σχολικά, φάκελος 30β, έγγραφο 17 Ιουνίου 1830, και Σχολικά έγγραφο της 9 Αυγούστου 1830, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αρχεία Εθνικών Ευεργετών*, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 3, σ.97 και Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης»*, Δήμος Αθηναίων –Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.62.

³⁹³ Προσέφεραν 2.007 περίπου δίστηλα για δημόσια καταστήματα της χώρας μεταξύ των οποίων και το Ορφανοτροφείο. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 25, Σχολικά έγγραφο της 15 Μαρτίου 1830, φάκελος 27, Σχολικά της 16 Μαΐου 1850, φάκελος 32, Σχολικά, έγγραφο της 27 Οκτωβρίου 1830 και φάκελος 33, Σχολικά, έγγραφο της 4 Νοεμβρίου 1830.

υπέρ αυτής».³⁹⁴ Δίνοντας τη δικαιοδοσία περισυλλογής των διασκορπισμένων αυτών κεφαλαίων³⁹⁵ και προχωρώντας εν συνεχεία σε προτάσεις για τον τρόπο της ανάκτησής τους συμβούλευε και προέτρεπε: «Υποτιθεμένου του ότι δια να πραγματοποιήσητε την άνω ειρημένην ποσότητα ηθέλετε λάβη χρείαν να εμβήτε εις συμφωνίας τόσον με τους διαθηκοτελεστάς, όσον και με τους χρεωφειλέτας του κ. Βαρβάκη, Ζωσιμά και Φλέβα, η Κυβέρνησις σας δίδει περί αυτών δια του παρόντος την πληρεξουσιότητα... Έχετε ωσαύτως το κύρος να συμφωνήσητε, συντάξετε και υπογράψετε εν ονόματι της από μέρος της Κυβερνήσεως πάντα οποιονδήποτε συμβιβασμόν με τους χρεωφειλέτας, ώστε δυνάμει αυτού να κατορθώση την άμεσον ανάκτησιν ενός μέρους των κληροδοσιών διαφυλάττουσα μ' όλον τούτο όλα της τα δικαιώματα επάνω εις το υπόλοιπον».³⁹⁶

Σύμφωνα με τους ισολογισμούς της καποδιστριακής περιόδου κατά το διάστημα Ιανουαρίου 1828 - Απριλίου 1829 υπάρχει ισοστάθμιση εσόδων - εξόδων που ανέρχονταν συνολικά σε 25.618.664 γρόσια. Την περίοδο 1 Μαΐου 1829 - 30 Απριλίου 1830 παρατηρήθηκε έλλειμμα 12.598.014 γροσίων, ενώ οι εισφορές προς το Ορφανοτροφείο αυξήθηκαν. Το 1831, αν και οι εισφορές στο ίδρυμα αυξήθηκαν, το έλλειμμα ανερχόταν σε 3.483.796 φοίνικες.³⁹⁷

Πίνακας Εκπαιδευτικών δαπανών 1828-1831.					
	Έλλειμμα	Έσοδα	Έξοδα	Ορφανοτροφείο	
Ιανουάριος 1828 - Απρίλιος 1829		25.618.664 γρόσια	25.618.664 γρόσια	666.508 γρόσια	2,61%
1 Μαΐου 1829-30 Απριλίου 1830	12.598.014 γρόσια	18.991.000 γρόσια	31.598.014 γρόσια	1.200.000 γρόσια	3,80%
1831	3.483.796 φοίνικες	5.996.000 φοίνικες	9.479.796 φοίνικες		

Πίνακας 12.³⁹⁸

Σύμφωνα με δικούς μας υπολογισμούς, το συνολικό ποσό των συνεισφορών, δωρεών και κληροδοτημάτων ανά γεωγραφική περιοχή που προσφέρθηκαν τόσο από ευεργέτες του εσωτερικού, όσο και του εξωτερικού για το διάστημα μέχρι το 1832 είναι:

³⁹⁴ Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Αλ. Στούρτζα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας. ΑΥΕ, 1830/Δ60, υπφ.2, έγγραφο 24 («Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας Ιωάννη Βαρβάκη, αδελφότητος Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα»). Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας (Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητας Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα) και Ι.Α.Καποδίστριας, Επιστολαί, ό.π.,Γ', σσ.329-331.

³⁹⁵ Ανέθεσε στον Αλέξανδρο Δ. Στούρτζα να χρησιμοποιήσει τους κατάλληλους χειρισμούς για την είσπραξη των εκτελεστών δωρεών του Βαρβάκη, των Ζωσιμά και άλλων κληροδοτών βάσει του ψηφίσματος ΙΑ' της 2 Αυγούστου 1829, άρθρο Α' στο Μάμουκας, Τα κατά την Αναγέννησιν, τόμος ΙΑ', ό.π.

³⁹⁶ Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Α. Στούρτζα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας. ΑΥΕ, Φακ.1830/ Δ60, έγγραφο αρ.24. («Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας..ό.π.»).

³⁹⁷ «Πίνακας εκπαιδευτικών δαπανών, 1828-1831» στο Μαυροσκούφης, ό.π., σ.697.

³⁹⁸ Ο.π., σ.697 και Αρχείο Εθνικής Παλιγγενεσίας (ΑΕΠ), αρ.4, τόμος Β', Δ' εν Αρχεί Συνέλευσις, Αθήνα 1873, σσ.451,456.

Πίνακας συνολικών προσφορών ανά δεκαετία					
Περίοδος 1828-1831					
ΕΤΗ	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΣ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	«ΕΘΝΟΣ»
Μέχρι 1828	184.306γρόσια// 700.000ρούβλια// `800αργυροί// 5Χ+2 κτίρια// Χβιβλία	300.000 ρούβλια ετ.τοκ=15.000δρχ. (από το 1824)	25.000 ρούβλια// 2Σσχ	18750γρόσια (10.351δρχ)// 7.500 δρχ.	
1828- 1832	13.000γρόσια// 13000φοίνικες// 14.000δρχ// 9.000φιορίνια// 4 οικίες// Χ μισθοί// 10 βιβλία// υποστατικά	1520δίστηλα// 102 δίστηλα ετ// 1.850δρχ// 85.000ολλ.φιορίνια// 7.660φοίνικες// 2.000κολονάτα// 8.300γρόσια//14.083 βιβλία//5κιβώτια βιβλίων// κήπος// 5 οικοδομήματα, 3Ασχ.// γήπεδο// 3Χ	156.500δρχ// 226.000γρόσια// 1300δίστηλα//ετ 35.200φοίνικες// 185γαλλ.ταλιρα// 1500φιορίνια// 7μισθοδοσίες//5οικίες// 5000οικοδ.χωρ// στρεμμ.αγρών// κήπος //γεωργ. αγαθά ελαιολ.-οίνος,κλπ.// 19.400γρόσια// βιβλία// 2 Σσχ	151.900 γρόσια// 368.400δρχ// 700φοίνικες// 650βιβλία// Σσχ.// Διδακτήριο// +5Χ	820.000ρούβλια //427.500δρχ //2900δίστηλα// 1600μάρακα// 2000φλωριά// 425.000γρόσια/ 57.375βιβλία//2Χ// 40κιβωτια βιβλία// 250τομοι βιβλίων// 74.000μολυβδοκονδ // 3 βαρέλια πετροκονδυλα// αβάκια+Χκιβ+4κιβ εικόνων
Χ: άγνωστο χρηματικό ποσό- ετ: ετήσια είσπραξη- Ασχ Ανέγερση σχολείου, Σσχ: συντήρηση σχολείου					

Πίνακας 13.³⁹⁹

Τα ποσά αυτά αντικατοπτρίζουν το μέγεθος της διάθεσης προσφοράς των κατοίκων ή των παροίκων του εξωτερικού και όχι το συνολικό ποσό που βρήκε τελικά τον προορισμό του.

Ορθά και έγκαιρα ο Καποδίστριας είχε επισημάνει την αναγκαιότητα της συναγωγής χρημάτων που κληροδοτήθηκαν και από το 1830 προσπάθησε να θέσει το ζήτημα της άντλησης συγκεκριμένων πόρων σε σταθερότερες βάσεις.⁴⁰⁰ Οι προσπάθειές του δεν ολοκληρώθηκαν, λόγω των χρονοβόρων διαδικασιών και του θανάτου του.

Με τη δολοφονία του Καποδίστρια ο σχολικός μηχανισμός αποδιοργανώθηκε, συρρικνώθηκε και άρχισε πάλι να υπολειτουργεί. Στα 1832 λειτουργούσαν μόνο 60 αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τα περισσότερα από τα οποία στα νησιά του Αιγαίου,⁴⁰¹ ενώ η Αντιβασιλεία βρήκε τη χώρα σε πλήρη αναρχία και αξιοθρήνητη κατάσταση.⁴⁰²

³⁹⁹ Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁴⁰⁰ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας 27, Σχολικά, έγγραφο της 6 Μαΐου 1830.

⁴⁰¹ Βλ. πίνακες (Έκθεση Χρυσόγελου και Χριστόπουλου) κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.38-39. Η σοβαρή κρίση, την οποία διήλθε το νεοπαγές σχολικό δίκτυο είχε αντίκτυπο στην οριστική διακοπή της μισθοδοσίας των δασκάλων και την παύση της λειτουργίας των περισσότερων

Η αναδιοργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης από το 1833-1835 βάσει των σχεδίων της Αντιβασιλείας προχώρησε με την ίδρυση δημοτικών σχολείων, Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων, τη χορήγηση υποτροφιών, καθώς και την ίδρυση Εθνικού Πανεπιστημίου.⁴⁰³ Η χρηματοδότηση βάρυνε το ταμείο των δήμων, καθώς και το Γενικό Εκκλησιαστικό και Σχολικό ταμείο, στην περίπτωση που οι δήμοι αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις εκπαιδευτικές ανάγκες. Προβλεπόταν η διάκριση σχολείων αγοριών και κοριτσιών, αλλά αυτό επαφιόταν στις οικονομικές δυνατότητες του κάθε δήμου. Έως ότου όμως αποκτήσει οικονομική δύναμη το Γενικό Εκκλησιαστικό και Ιερατικό Ταμείο, οι δαπάνες καταβάλλονταν από το Δημόσιο Ταμείο με χρέωση του Ιερατικού.⁴⁰⁴ Μετά την κατάργηση ενός σημαντικού αριθμού μοναστηριών από την Αντιβασιλεία με τα διατάγματα του 1834 και 1835 εξοικονομήθηκαν τον πρώτο χρόνο από την εκμίσθωση της περιουσίας τους 400.000 δραχμές. Κατά τα επόμενα έτη τα έσοδα φθίνουν μέχρι που εξαφανίζονται.⁴⁰⁵

Η εκπαιδευτική πολιτική σε γενικές γραμμές που ακολουθήθηκε σε όλη τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου αντικαθρεφτίζει την έλλειψη ουσιαστικής οικονομικής ανόδου, αναπτυξιακών στόχων και εκσυγχρονισμού.⁴⁰⁶

Πρέπει εδώ να σημειωθεί το ενδιαφέρον των αποδήμων από χώρες του εξωτερικού, αλλά και φιλελλήνων για την ενίσχυση της εκπαιδευτικής υποδομής. Η ανέγερση σχολείων, η αποστολή βιβλίων, επιστημονικών οργάνων ή και συλλογών, οι απολαβές των δασκάλων, η χρηματοδότηση υποτροφιών και οι εκδόσεις σχολικών βιβλίων αποτελούσαν τον πλέον συχνό προορισμό των οικονομικών προσφορών, οι οποίες καταγράφονταν σε δωρητήρια έγγραφα ή διαθήκες.⁴⁰⁷ Έμποροι της διασποράς από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} θεωρώντας την ανάπτυξη της παιδείας ως το κατεξοχήν μέσον ισχυροποίησης και παγίωσης των λειτουργιών του αδύναμου νεοπαγούς κράτους, θέλησαν

σχολείων. Υπολειτούργησε μέχρι την άφιξη του Όθωνα. Ι. Κανάκης, *Εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου*, [Γρηγόρης], Αθήνα 1995, σ.54.

⁴⁰² Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία (1204-1985)*, ό.π., σ.21 και Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, ό.π., σσ.524-525.

⁴⁰³ Απ. Βακαλόπουλος, ό.π., σσ.219-221. Το πρώτο Β. Διάταγμα (22 Μαρτίου 1833) που αφορούσε την παιδεία ήταν σχετικό με τη σύσταση επιτροπής «προς διοργανισμόν των σχολείων» Πρόεδρος της οριζόταν ο επί των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδύσεως Γραμματέας Επικρατείας. (τότε ο Ρίζος Νερουλός με αναπληρωτή τον Κ Σχινά) και Αδαμαντίου Θ.. Λαζαρίδου, *Προσπάθεια οργάνωσης της Παιδείας 1821-1833*, σσ.9-28.

⁴⁰⁴ Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, ό.π., σσ.534-535 και 541-542 (άρθρο 59). Το Εκκλησιαστικό Ταμείο ιδρύθηκε την 1^η Δεκεμβρίου 1834 και συγκέντρωνε τα εισοδήματα των μοναστηριών, τα οποία διέθετε, «εξ ημισείας υπέρ των αναγκών του κλήρου και της εκπαιδύσεως». Δεν υπήρξαν όμως τα αναμενόμενα αποτελέσματα εξ αιτίας του ανοργάνωτου και ανέντιμου ενίοτε τρόπου διαχείρισης των εκκλησιαστικών εσόδων από τη διοίκηση. Το Κράτος δεν μπόρεσε να εξοικονομήσει ούτε το 50% των εκπαιδευτικών του δαπανών, αλλά ούτε και ένα ακόμη μικρότερο ποσοστό των εκκλησιαστικών λειτουργικών του αναγκών. Βλ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], 2004, σ.350.

⁴⁰⁵ Κατάργησε τα 350 από τα 4.000 ανδρικά μοναστήρια και 47 από τα γυναικεία με το διάταγμα της 6 Φεβρουαρίου 1834 και της 23 Απριλίου 1835. Β. Φίλια, Γ. Κατσούλη, Μ. Νικολινάκου, *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, από το 1831 μέχρι το 1897*, τόμος Β', [Παπαζήση], Αθήνα 1985, σ.41.

⁴⁰⁶ Β. Φίλια, Γ. Κατσούλη, Μ. Νικολινάκου, ό.π., σσ.150-153.

⁴⁰⁷ Θεοδώρου Βασιλική, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Paris, 1987, ό.π., σ.114.

να συνδράμουν⁴⁰⁸ με σημαντικά για τα οικονομικά δεδομένα του τόπου ποσά.⁴⁰⁹ Πολλοί αφιέρωσαν το σύνολο της περιουσίας τους για την κάλυψη φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών αναγκών των συμπατριωτών τους. Τα κεφάλαια, τα οποία ήταν κατατεθειμένα για το σκοπό αυτό σε τράπεζες της Μόσχας, της Νίζνας, της Οδησού και της Βιέννης αρκούσαν για την ικανοποίηση πολλών αναγκών. Η προσφορά, λόγω χάρη, του Νικολάου Αγγελή από Συμφερούπολη,⁴¹⁰ του Κωνσταντίνου Τσιρόπουλου το 1829, ο οποίος έζησε στο Ταϊνγαρόγκ της Ρωσίας,⁴¹¹ ενός από τους αδελφούς Ζωσιμάδες, του Νικολάου Ζωσιμά στη Ρωσία,⁴¹² του Ιωάννου Ποντίκη το 1832,⁴¹³ των αδελφών Σακελλαρίου, Χριστόφορου και Κωνσταντίνου, βαρόνων⁴¹⁴ και πολλών άλλων ενίσχυαν σημαντικά το δημόσιο ταμείο, στο βαθμό όμως που μπορούσαν να φτάσουν απρόσκοπτα και χωρίς καθυστερήσεις στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτος.⁴¹⁵ Οι ευεργεσίες που μπορούν να καταφθάνουν, ανακουφίζουν το Κράτος από το βάρος των επιχορηγήσεων. Κάποιες ενδεικτικά από αυτές που φαίνεται ότι κατέληξαν στον προορισμό τους ήταν οι δωρεές του Αντώνιου Αντωνόπουλου αυστριακού υπηκόου στην Τεργέστη, το 1843⁴¹⁶, του Ιωάννη Βόζου

⁴⁰⁸ Ευεργέτες όπως ο Βαρβάκης, ο Βόζος, ο Κρήτσιος «ομοθυμαδόν εσπούδασαν να ευεργετήσουν όλο το έθνος των με την εξαπλωσιν της παιδείας». ΑΥΕ, Φακ.1844/ 88,1, έγγραφο 246181 της 12 Φεβρουαρίου 1844 (Υπ. Παιδείας προς Υπ. Εξωτερικών) Φακ.1848/ 88,1 έγγραφο 2880 της 2 Ιανουαρίου 1848, (Επιστολή Ιωάννη Ρώμα προς το ελληνικό προξενείο Μολδαυίας της 2 Ιουνίου 1848, όπου ο ευεργέτης σημείωνε χαρακτηριστικά ένα από τα κίνητρα της γενναιοδωρίας του: «...για να μη μένωμεν ημείς οι εκτός της πατρίδος διαμένοντες ομογενείς αμέτοχοι του σταδίου το οποίον τρέχει η πατρίς ημών δια να φθάσει εις τον σκοπόν δια τον οποίον έκαμε τόσους αγώνας και θυσίας» και Φακ.1848/ 88,1, έγγραφο 544 της 6 Ιουνίου 1848 Υπ.Παιδείας προς Υπ. Εξωτερικών) Επιστολή του Ιω. Ρώμα προς το «Βασιλικόν επί των εξωτερικών σχέσεων και του Βασιλικού Οίκου Υπουργείον». Βλ. επίσης, Βασιλική Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19^{ου} αιώνα περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.17.

⁴⁰⁹ Ο κατάλογός τους μαζί με τα ονόματα εκείνων του εξωτερικού δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της 27^{ης} Μαρτίου και 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1834.

⁴¹⁰ Ο Νικόλαος Αγγελής προσέφερε 50.000 ρούβλια στα εκπαιδευτικά καταστήματα, «επ' ωφελεία του ελληνικού Έθνους». ΑΥΕ, Φακ.1831/88,1, έγγραφο 6974 Φεβρουαρίου του 1831 και επιστολή της 29 Ιανουαρίου 1831, ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 17, έγγραφο 1526 της 5 Μαΐου 1849.

⁴¹¹ Ο Τζιρόπουλος προσέφερε 15.000 ρούβλια στα ελληνικά σχολεία, ΜΗΚ, σ.12, ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499.

⁴¹² Ο Νικόλαος Ζωσιμάς έδωσε 100.000 ρούβλια για τη μόρφωση παιδιών, των οποίων οι γονείς έπεσαν στον Αγώνα. ΜΗΚ, Β'1, σ.33, ΑΥΕ, Φακ.1833/88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833 και Σπύρος Εργολάβος, *Αδελφοί Ζωσιμάδες*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.10-13,24-55.

⁴¹³ Ο Ιωάννης Ποντίκης αφιέρωσε 84.000 αργυρά φιορίνια στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας. ΑΥΕ, Φακ.1833/ 88,1, έγγραφο.1578 της 3 Νοεμβρίου 1833, ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 181, φάκελος 8, έγγραφο 9232 της 12 Σεπτεμβρίου 1836, έγγραφο 14103 της 12 Ιουλίου 1837.

⁴¹⁴ Δώρισαν το 1833 τη βιβλιοθήκη τους «εις το Έθνος». ΑΥΕ, Φακ.1833/88, 1, έγγραφο 1578 της 3 Νοεμβρίου 1833 και έγγραφο 138 της 20 Μαρτίου 1833.

⁴¹⁵ ΑΥΕ, Φακ.1831/88,1, έγγραφο 697 της 4 Φεβρουαρίου 1831. Επίσης ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β Παιδείας, θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 25985 της 10 Μαΐου 1844, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, Φακ.1840/ 88,1, έγγραφο 28476 της 6 Δεκεμβρίου 1840, Γκέοργκ Λούντβιχ, Μάουρερ, ό.π., σ.542. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁴¹⁶ Ο Α. Αντωνόπουλος προσέφερε πάνω από 14.000 δραχμές στην ίδρυση σχολείων και ορφανοτροφείου στη γενέτειρά του, Ανδρίτσαινα της Αρκαδίας και 1370 τόμους για τη βιβλιοθήκη, εκτός των άλλων αγαθοεργιών. Γενική Εφημερίς, Ε' (1830), αρ.39, σ.155, ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας 27 Σχολικά της 3 Μαΐου 1830 και Δασκαλάκης, ό.π., τόμος Β', σ.924.

το 1839, υποπλοιαρχου στο Ταϊνγαρόγκ,⁴¹⁷ του προξένου στην Τεργέστη Γιαννικέση,⁴¹⁸ του Ιωάννη Ρώμα το 1843,⁴¹⁹ του Κωνσταντίνου Ιωννίδη (Ιπλιξή) το 1845,⁴²⁰ του Σπυριδώνα Σακελλαρίου από το Λιβάρτζι Καλαβρύτων το 1848,⁴²¹ του Ανδρέα Παύλου στο Ιάσιο της Μολδαβίας το 1840,⁴²² του Ιωάννη Δ.Τσομπάνογλου στη Μολδαβία που άφησε 1850 από 500 φλωριά «εις το πτωχότερον της Ελλάδος σχολείον».⁴²³

Οικοδομούσαν παράλληλα ένα ρεύμα άμεσης χρηματοδότησης της εκπαίδευσης από τον εγχώριο πληθυσμό που εντασσόταν στο ανταγωνιστικό πνεύμα μάλιστα της εκούσιας και άμεσης συνδρομής, ιδιαίτερα σε κοινότητες και χωριά που δε «διέθεταν» μεγάλους ευεργέτες.⁴²⁴

⁴¹⁷ Για «ανάγκες απόρων μαθητών» θα προσφέρει με ιδιόχειρη διαθήκη το 1839 κληροδότημα 100.000 ρουβλίων. ΜΗΚ, Β', σ.26, ΑΥΕ, Φακ.1840/88,1, έγγραφο 4396/2623 της 4 Νοεμβρίου 1840 και έγγραφο 608 της 31 Οκτωβρίου 1839, Φακ.αακ VII έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835 και (Επιστολή Βόζου της 4 Απριλίου 1835 από Πολτάβα, όπου δηλώνει ότι η «ποσότητα» της εκεί περιουσίας του ανέρχεται σε 550.000 ρούβλια. ΓΑΚ, Σειρα17, Κλάδος Β' Παιδείας, Θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843.

⁴¹⁸ Ο Γιαννικέσης αφιέρωσε τους μισθούς του από το 1851 για τη σύσταση εκπαιδευτηρίου και τη βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας. ΑΥΕ, Φακ.1866 /88,1β, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 – 1936)**, Αθήνα 1936, σ.332, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελοι 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853.

⁴¹⁹ Ο Ρώμας έστειλε ετησίως από το 1843 περίπου 650 δραχμές από κληροδότημα 13.935 δραχμών (100 δουκάτα) «υπέρ του έθνους». Θα φρόντιζε η ενίσχυση αυτή «να εξακολουθήση δια παντός» μέσω των κληρονόμων του, «δια να μη μένωμεν ημείς οι εκτός της πατρίδος διαμένοντες ομογενείς αμέτοχοι του σταδίου το οποίο τρέχει η πατρίς ημών δια να φθάση εις τον σκοπόν δια τον οποίον έκαμε τόσους αγώνας και θυσίας. Ο Ιω. Ρώμας τονίζει προς το υπουργείο Εξωτερικών ότι θα ενεργήσει, ώστε και άλλος ευκατάστατος συμπολίτης του που βρίσκεται σε Βεσσαραβία και Ρωσία να μιμηθεί το παράδειγμα. του. ΑΥΕ, Φακ.1848/88,1, έγγραφο 544 της 2 Ιουνίου 1848 και Φακ.1869/88,1, έγγραφο (αχρον.).

⁴²⁰ Ανάμεσα σε πολλές άλλες ευεργεσίες του στην εκπαίδευση, κατέθεσε 10.000 λίρες στερλίνες σε αγγλική τράπεζα για να ευεργετείται αδιαλείπτως ο τομέας αυτός. Δωρητήριο του Κωνσταντίνου Ιωννίδη ή Ιπλιξή, αρ.22,745 της 13 Φεβρουαρίου 1845. Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωννίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.31, Γούδας, **Βίοι Παράλληλοι..ό.π., Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής, τόμος Γ'**, σσ.139-140. Βλ. επίσης κεφ. Ευεργεσία, σσ.185-186,199 και κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.710, υψμ.85.

⁴²¹ Αφιέρωσε μία οικία στην Τεργέστη αξίας 45.000 δραχμές (1500 φλορίνια ετησίως) για τη σύσταση ελληνικής σχολής στη γενέτειρά του. ΜΗΚ, σ.49, ΑΥΕ, Φακ.1850/88,1, έγγραφο 1183 της 23 Φεβρουαρίου 1855 και Φακ.1866/88,1, έγγραφο 356 της 28 Ιουλίου 1866.

⁴²² Αφιέρωσε στα εκπαιδευτικά καταστήματα της Ελλάδας 100.000 γρόσια. Διαθήκη του Ανδρέα Παύλου αρ.25288 της 8 Νοεμβρίου 1822 [1849 έγγραφο 25 της 30 Ιανουαρίου 1844. ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 180, φάκελος 3, έγγραφο 9823 της 25 Αυγούστου 1841, ΑΥΕ, Φακ.1841/88,1, έγγραφο 9823 της 25 Αυγούστου 1841, Φακ.1843/88,1, έγγραφο 23527 της 3 Οκτωβρίου 1843, Φακ.1849/88,2, έγγραφο 9823 της 25 Αυγούστου 1841.

⁴²³ ΑΥΕ, Φακ.1850/88,1, έγγραφο 3123 της 9 Μαΐου 1850, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106 φάκελοι 16-19, 21-27 και 19 (αντίγραφο διαθήκης) της 14 Ιουλίου 1849 και Θυρίδα 106, φάκελοι 4-6 και 16-19, έγγραφο 880 της 16 Ιουλίου 1849, ΑΥΕ, Φακ.1866 /88,1β, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, Στεφ. Παπαγεωργίου **Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σσ.143-145, Εκατονταετηρίς της Φ.Ε., ό.π., σ.332. ΑΥΕ, Φακ.1848/88,1, έγγραφο 344 της 6 Ιουλίου 1848, Φακ.1843/88,1, έγγραφο 23527 της 3 Οκτωβρίου 1843, Φακ.1850/88, 1, έγγραφο 3123 της 9 Μαΐου 1850.**

⁴²⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, **Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922**, Αθήνα, [Θεμέλιο],1979, σ.489.

Αν και η ευθύνη για την ίδρυση και τη συντήρηση των σχολείων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης βάρυνε τους δήμους και από κάθε δήμο ή από ομάδα δήμων ή κοινοτήτων έπρεπε να ιδρυθεί ένα σχολείο,⁴²⁵ οι γονείς υποχρεώνονταν να πληρώνουν μηνιαίως κάποιο ποσό για δίδακτρα, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες, το ύψος των οποίων προσδιοριζόταν από το εκάστοτε δημοτικό συμβούλιο.⁴²⁶ Παρά τις συστάσεις της Κυβέρνησης, οι δήμοι στην πλειοψηφία τους αδυνατούσαν να ανταποκριθούν σε αποκλειστική χρηματοδότηση των σχολείων, λόγω έλλειψης της απαιτούμενης οικονομικής δυνατότητας.⁴²⁷ Έτσι, μερικοί δεν ίδρυσαν ή δεν μπόρεσαν να συντηρήσουν τα υπάρχοντα αδυνατώντας να πληρώσουν τους μισθούς δασκάλων.⁴²⁸ Η εικόνα αποδιάρθρωσης ορισμένων δήμων επισημαίνεται σε διοικητικά έγγραφα και εκθέσεις προς το υπουργείο Παιδείας.⁴²⁹ Από τη δημοτική «ένδεια»

⁴²⁵ Άρθρα 4 και 5 του «Νόμου περί Δημοτικών σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.11, φύλλο 74, της 3 Μαρτίου 1834. Η χρηματοδοτική πρωτοβουλία των δήμων θα συνεχιστεί ακόμα και μετά την κατάργηση του Δημοτικού Ταμείου το 1992 μέχρι το 1920 και βαθμιαία θα αφορά κάθε μορφή εκπαίδευσης. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα 2/ διάφορα, έγγραφο 728 της 31 Ιανουαρίου 1864, φάκελος Εκπαίδευση 4, έγγραφο 12 της 28 Σεπτεμβρίου 1842, έγγραφο 26 Νοεμβρίου 1851, έγγραφο 96 της 15 Σεπτεμβρίου 1851, φάκελος Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 374 της 19 Ιανουαρίου 1859. Μέχρις ότου ευπορήσουν οι δήμοι και οι κοινότητες η συντήρηση των σχολείων, ειδικά των γυμνασίων στηριζόταν στο εκκλησιαστικό ταμείο. ΓΑΚ, ΥΕΔΕ, φάκελος 36, έγγραφο 094/ 21487 του 1837 και «Κανονισμός ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων», και έγγραφο 089.

⁴²⁶ ΓΑΚ, φάκελος Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 5137 της 22 Αυγούστου 1863. Επίσης, Μάρκος Β. Πελοποννήσιος, *Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας*, Αθήνα 1991, σ.18, ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4, έγγραφο 946 της 20 Μαΐου 1843. βλ. και ΓΑΚ, φάκελος 36, έγγραφο 034/741 της 27 Ιανουαρίου 1835 (υπουργείο Παιδείας προς Βασιλέα Όθωνα). Απαλλάσσονταν άπορες οικογένειες. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 11, φύλλο 77, άρθρα 24,26.

⁴²⁷ Συχνά οι κάτοικοι μόνοι τους πληρώνουν τα έξοδα της σύστασης και λειτουργίας των σχολείων ΓΑΚ, φάκελος 36, ό.π. Επιστολή πρώην δασκάλου Σύρου Γεωργίου Οικονόμου, που παρακαλεί για σύσταση σχολής ΓΑΚ, φάκελος 37, έγγραφο 108/ 23032 της 26 Μαΐου 1837 και Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τόμος Α'(1821-1894), [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1973, σσ.210-211.

⁴²⁸ Χρ. Λέφας., ό.π., σ.22. Καθυστερήσεις πληρωμής μισθών δασκάλων και καθηγητών αποτελούσε συχνό φαινόμενο. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 5, έγγραφο 31 της 17 Μαρτίου 1841 και έγγραφο 2468 της 17 Σεπτεμβρίου 1842. Απευθυνόμενος ο διοικητής Σύρου προς τη δημαρχία επισήμαινε ότι είναι «υπέρογκοι» οι μισθοί των δασκάλων για τις ανάγκες του δημοτικού ταμείου ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 5, έγγραφο 3976 της 12 Οκτωβρίου 1842. «Στις αρχές μάλιστα οι δυσκολίες με την ολοκληρωτική έλλειψη διδακτηρίων, σχολικών επίπλων, εποπτικών μέσων κλπ. ήταν πολύ μεγαλύτερες». Σ. Παπαδημητρίου, *Ιστορία του Δημοτικού μας σχολείου (1834-1895)*, Μέρος Α', Αθήνα 1950, σ.15 και ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση, Υλικό Γυμνασίου, έγγραφο της 6 Σεπτεμβρίου 1843 και έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, ΓΑΚ, φάκελος 37, έγγραφο 202/2428 της 22 Σεπτεμβρίου 1836 (Υπ.Παιδείας προς Όθωνα).

⁴²⁹ Η άθλια κατάσταση λόγου χάρη των σχολείων της Κυπαρισσίας αποδίδεται στην αδιαφορία της διοικητικής αρχής ΓΑΚ, Αρχείο Κλάδος Β', 1833-1848, Ταξ. εν.17, θυρίδα 163, 6-12, έγγραφο 16992/3642 της 20 Φεβρουαρίου 1837 προς το διοικητή Τριφυλλίας. Τονίζοντας την αναγκαιότητα σύστασης δημοτικών σχολείων υπογραμμίζει την «ελεεινή κατάσταση των λαών της Τριφυλίας, την αμάθειαν, αχρηματίαν, πενίαν και χυδαικότητα κατά μέγα μέρος». Ό.π., έγγραφο 1990/ 456 της 22 Φεβρουαρίου 1839 (διοικητής της Τριφυλίας προς Υπ. Εσωτερικών). Η σύσταση σχολείων στον Πειραιά επίσης θεωρείται «εκ των ων ουκ άνευ αναγκαία» δεδομένης της πληθυσμιακής αύξησης των εκεί Χίων, Υδραίων, Ψαριανών προσφύγων, οι οποίοι «ζούσαν οσημέραι δια του εμπορίου». Αν και στην αρχή οι Πειραιείς το συνέστησαν εξ ιδίων και το «ενεπιστεύθησαν» στον Νεόφυτο Βάμβα, αυτός αναγκάστηκε να το εγκαταλείψει για τη θέση του πανεπιστημιακού δασκάλου. ΓΑΚ, Κλάδος Β', ό.π., θυρίδα 180,

δεν ξεφεύγει ούτε ο Δήμος Ερμούπολης, ο οποίος συνήθως είχε τη δύναμη να συντηρεί σχολεία χωρίς να επιβαρύνει τον κρατικό προϋπολογισμό.⁴³⁰ Αποτείνονταν επομένως συχνά στη συμβολή του Δημόσιου Ταμείου, η ανεπάρκεια του οποίου ως μοναδικής πηγής οικονομικής στήριξης των σχολείων γινόταν εμφανής.⁴³¹

Με το νόμο του 1834 επιτρεπόταν σε ιδιώτες να συστήνουν σχολεία ή τάξεις «εξ ιδίων».⁴³² Η ύπαρξη ιδιωτικής εκπαίδευσης αιτιολογείται από την αδυναμία του Κράτους να ανταποκριθεί στις εκπαιδευτικές ανάγκες. Η αντίληψη αυτή είναι αντιγραφή του νόμου Guizot,⁴³³ μόνο που στη Γαλλία η καθολική εκκλησία επεδίωκε και είχε τη δυνατότητα να αναλάβει μέρος της εκπαίδευσης, αντίθετα από την ελλαδική εκκλησία, η οποία δεν είχε τη δύναμη, αλλά και μετά το 1833 ήταν «κρατική». Με την «κρατική» ανοχή λοιπόν λειτουργούσαν τα ιδιωτικά. Κάποιων την ύπαρξη μάλιστα υποβοηθούσαν δημόσια πρόσωπα και δημόσια χρηματοδότηση.⁴³⁴

Ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ενίσχυσης εκκλησιαστικής αρωγής αποτελούσε η αποφασιστική συμβολή του Ιερού Ιδρύματος της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο, το οποίο προσέφερε αφειδώλευτα σημαντικά χρηματικά ποσά συγκριτικά με τα οικονομικά μεγέθη

φάκελοι 3-5. και θυρίδα 2, φάκελος 11 («Πειραιώς Ελληνικόν σχολείον»), έγγραφο 28147 του 1936 (επιστολή κατοίκων του Πειραιά προς τον Όθωνα).

⁴³⁰ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Γυμνασίου Σύρου το 1838 (επί Υπουργού Παιδείας, Γλάρου). Επειδή ο Δήμος της Σύρου αδυνατούσε να ανταποκριθεί στην εξ ημισείας καταβολή των εξόδων μεταξύ αυτού και της Κυβέρνησης που είχε συμφωνηθεί για τη σύσταση Γυμνασίου Σύρου, ο διοικητής Σύρου ζήτησε από τη Κυβέρνηση τη χορήγηση άλλων 3000 δραχμών ετησίως προσθέτοντας: «Ενώ όλα τα λοιπά Γυμνάσια του κράτους και τα πλείστα των Ελληνικών σχολείων διατηρούνται από την Κυβέρνηση, το Γυμνάσιο της Σύρου, μιας των πολυπληθέστερων και περιφανέστερων πόλεων της Ελλάδος δεν είνε δίκαιον να ελλατούται κατά τούτο των ... και ίσως να διαλυθή η να περιορισθή εξ αιτίας ενδείας». ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος 069, έγγραφο 674 της 24 Σεπτεμβρίου 1838.

⁴³¹ Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της σύστασης το 1839 και συντήρησης σχολείου της Κυπαρισσίας μέχρι το 1842 με «τη συνδρομή του Δημοτικού ταμείου Κυπαρισσίας και των φιλοκάλων κατοίκων, δημοσίων υπαλλήλων και ευκατάστατων γονέων». Δεδομένου ότι η Κυπαρισσία αριθμούσε 35.000 κατοίκους τότε, «αι συνδρομαί επ' αυτών και μόνο η του Δημοσίου Ταμείου συνεισφορά» δεν αρκούσε. Αναφερόμενος ο διοικητής Τριφυλίας στην αδιαφορία των πλουσίων («πας εναισθητος λυπάται εγκαρδίως, διότι βλέπει τη μεγαλύτερη αμέλεια, ολιγωρία και στα κεφάλαια της εκπαίδευσης όχι μόνον και τους χωρικούς κατοίκους που με πρόφαση απορίας...») και συγκρίνοντας την κατάσταση αυτή με την ευαισθησία των γονέων να συντηρούν το σχολείο των Φιλιατρών σημειώνει ότι: «αρκεί μόνον να συνδράμη και η Κυβέρνησις προς αναπλήρωση των ελλειμμάτων». ΓΑΚ, Κλάδος Β', 1833-1848, θυρίδα 163, φάκελοι 6-12., έγγραφο 4059 της 29 Ιουλίου 1842. Περί συστάσεως σχολείου στην Καλαμάτα και στην Κυπαρισσία. (Γενική Έκθεσις περί της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως προς το υπουργείο των Εσωτερικών). Η Επιθεωρητική Επιτροπή των σχολείων ζητά από το υπουργείο Παιδείας τη σύσταση παιδαγωγείου, «ήτοι των Κοινών λεγομένων Γραμμάτων Σχολείων». ΓΑΚ, ό.π., φάκελοι 6-12, έγγραφο 4083 της 30 Ιουλίου 1842.

⁴³² ΓΑΚ, ό.π., ενότητα 36, (έγγραφα 1-306 του 1837, 1839), έγγραφο 89, «Κανονισμός των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων» Β' περί Γυμνασίων τμήμα VIII, Άρθρο 114.

⁴³³ Ο οργανωτικός νόμος της 18 Φεβρουαρίου 1834 «Περί δημοτικών σχολείων», στηριζόταν στο γαλλικό εκπαιδευτικό νόμο της 28 Ιουλίου 1833 του F.Guizot, που είχε άμεση πηγή του τα Πρωσσικά πρότυπα και βαυαρικούς νόμους. Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885*, [Gutenberg] Αθήνα 1984, σσ.39-40. Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.43-44.

⁴³⁴ Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.103.

της εποχής για την ανέγερση ή την εξασφάλιση κτιριακών εγκαταστάσεων, τη συντήρησή τους, την πρόσληψη και πληρωμή δασκάλων, την αγορά βιβλίων, εποπτικών οργάνων, κ.α.⁴³⁵

Εκτός από τα δημόσια σχολεία της οθωνικής περιόδου, τα περισσότερα δημοτικά, Ελληνικά και ένα γυμνάσιο -συνολικά 20- ιδρύθηκαν με πόρους των δήμων και συνδρομές των πολιτών. Σημαντικότερο από αυτά ήταν το Γυμνάσιο Σύρου.⁴³⁶ Στα πλαίσια του κλίματος που επικρατούσε την περίοδο εκείνη στο χώρο της εκπαίδευσης και της οικονομικής ενίσχυσής της χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Γυμνασίου Σύρου και ο τρόπος με τον οποίο η τοπική κοινωνία αντιλαμβάνονταν και αντιμετώπιζε τη λειτουργία του θεσμού. Πρόκειται για σχολείο που λειτούργησε από χιώτες πρόσφυγες με την καθοδήγηση του Νεόφυτου Βάμβα.

Στην Ερμούπολη μετά το 1829 θεωρήθηκε απαραίτητη η ίδρυση Γυμνασίου και η οικοδομή «ευρυχώρου προς τούτο καταστήματος». Η ανάγκη αυτή για ένα ανώτερο σχολείο υλοποιήθηκε με πρωτοβουλία του πολυμήχανου χιώτη Λουκά Ράλλη, του οποίου η ιδέα βρίσκοντας απήχηση στην ανερχόμενη εμπορική τάξη του νησιού, που έλεγχε και την πλειοψηφία της Δημογεροντίας, κατάφερε να υλοποιηθεί⁴³⁷ με τη χρηματική συμβολή και την προσπάθεια συγκέντρωσης οικονομικών πόρων ειδικής επιτροπής.⁴³⁸ Ως αρχικές προσφορές για την οικοδομή βοηθούν τα 1.000 γρόσια της Δημογεροντίας⁴³⁹ και η δωρεά γηπέδου από τους αδελφούς Αντώνιο και Φραγκίσκο Σαλάχα, γαιοκτήμονες και εμπόρους.⁴⁴⁰ Εκτός από οικονομικούς πόρους προερχομένους από φόρους ναυπηγούμενων πλοίων, ποσοστά από διάφορα καταστήματα της πόλης, εράνους κλπ., μερίσματα από καθαρό κέρδος των εταιριών τους προσέφεραν οι Ι.Α. Ράλλης και Ν. Πρασσακάκης,⁴⁴¹ Τολμηρός και καινοτόμος ο Βάμβας μεταρρύθμισε το σχολείο της Κοινότητας σε τακτικό Γυμνάσιο με πρωτότυπες επιδιώξεις. Άρχισε τη λειτουργία του το 1833, ενόσω ανεγειρόταν το νέο κτίριο με σχέδια και επίβλεψη του αρχιτέκτονα Ερλάχερ. Θεωρείται στην ουσία το πρώτο σχολείο

⁴³⁵ Σύμφωνα με το άρθρο 4 του ΒΔ. «Περί συστάσεως 10 Ελληνικών Σχολείων», της 25 Μαρτίου 1835, «Τα έξοδα του εν Τήνω σχολείου θέλουν γίνεσθαι από τα εισοδήματα του ναού της Ευαγγελιστρίας. [...]». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.12 της 5/ 17 Απριλίου 1835.

⁴³⁶ Στεφ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, ό.π.*, σ.355, Μάουρερ, *ό.π.*, σσ.532-533.

⁴³⁷ Μέχρι τη δημιουργία του νέου δημοτικού συστήματος διοίκησης, την 27 Δεκεμβρίου 1833, σύμφωνα με το οποίο το Κράτος διαιρέθηκε σε δήμους, και η Ερμούπολη κατετάγη στην Α' θέση, η Σύρος στη Β', το δημοτικό σύστημα διηύθυναν οι Δημογέροντες ή προεστοί. Αμπελάς Δ. Τιμολέων, *Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ ημάς*, Ερμούπολη 1874, σ.643.

⁴³⁸ Συνεστήθη επιτροπή για τη διενέργεια εράνου μεταξύ των κατοίκων της Σύρου. ΓΑΚ. Αρχείο Βλαχογιάννη, φάκελος 293, έγγραφο 49 της 3 Νοεμβρίου 1827.

⁴³⁹ Συγκεκριμένα ο Γ. Αποστόλης έδωσε 300 γρόσια, ο Νικόλαος Β. Δρήτζας 150, ο Ιωάννης Ράλλης 150, ο Α. Νίκας 500 γρόσια, ο Γ. Καραγιαννάκης 200 γρόσια, Νικόλαος Βαλσαμάκης 200 γρόσια, Νικολέτος Φωκάς 150, ο Αργύριος Δ. Ταρπουχτζής 150 γρόσια. ΓΑΚ. Αρχείο Βλαχογιάννη φάκελος 293, *ό.π.*

⁴⁴⁰ Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία..ό.π.*, σ.83, Μάρκος Πελοποννήσιος, *ό.π.*, σ.22.

⁴⁴¹ Διευθυντές ήταν και οι δύο ασφαλιστικών καταστημάτων, του «Φίλων των Ασφαλιστών», και του «Φοίνικος» αντίστοιχα. Τα μερίσματα αντιπροσώπευαν το 1/10 του κέρδους και ανήλθαν στο ποσό των 15.000 δραχμών. Αμπελάς Δ. Τιμολέων, *Ιστορία της νήσου Σύρου, ό.π.*, σσ.633-636 και Μάρκος Πελοποννήσιος, *ό.π.*, σ.22. Κατά την 18 Νοεμβρίου 1833 έγινε η «εγκαθίδρυσις» (εγκαίνια) του Γυμνασίου, με πρώτο Γυμνασιάρχη το Νεόφυτο Βάμβα. Η αναγνώριση του όμως του Γυμνασίου έγινε με Β.Δ. της 6 Απριλίου 1835, με το οποίο εξομοιώθηκε με εκείνο του Ναυπλίου. *Ό.π.*, σσ.11,22. Άλλοι γνωστοί διευθυντές του Γυμνασίου Ερμούπολης υπήρξαν ο Γ. Σερούϊος, ο Γ. Σουρίας, ο Α. Κυπριανός κ.α. *Ό.π.*

με την προσωνυμία Γυμνάσιο στην ελεύθερη Ελλάδα.⁴⁴² Από τους σημαντικότερους ευεργέτες του Γυμνασίου υπήρξε ο Δωρόθεος Στεφανάκης,⁴⁴³ Αρχιμανδρίτης, καθηγητής από την Ιόνιο Ακαδημία, υπήρξε ιερέας της ορθοδόξου εκκλησίας στη Βιέννη και πρώτος διευθυντής στο ίδιο το Γυμνάσιο Σύρου. Το 1835, εκτός από υποτροφίες σε άπορους μαθητές από την Κρήτη, άφησε και κληροδότημα 3.000 δραχμών στο Γυμνάσιο Σύρου, προσφορά «προς το Έθνος», όπως σημειώνει στη διαθήκη του.⁴⁴⁴

Ο προϋπολογισμός δαπάνης του Γυμνασίου ενδεικτικά για το 1836 ανερχόταν σε 12.970 δραχμές. Η συντήρησή του Γυμνασίου βάραινε το Δήμο, ο οποίος το 1842 ζήτησε από την Κυβέρνηση την απαλλαγή του για ένα διάστημα από τα οικονομικά βάρη των μισθών καθηγητών και δασκάλων και την πληρωμή τους από την ίδια, όπως έκαμε στα υπόλοιπα γυμνάσια του Κράτους.⁴⁴⁵ Ήταν εμφανής όμως η κρατική δυσκαμψία στη χρηματοδότηση του εκπαιδευτικού δικτύου.⁴⁴⁶ Ο Δήμος Ερμούπολης πραγματικά είχε αναλάβει το μεγαλύτερο μέρος των δαπανών της εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Μισθοί, συντήρηση εκπαιδευτηρίων, υποτροφίες σπουδαστών τόσο στα εκπαιδευτήρια του νησιού, όσο και στα πανεπιστήμια του εξωτερικού⁴⁴⁷ αγορά βιβλίων για άπορους μαθητές, αλλά και βραβεία για όσους διακρίνονταν.⁴⁴⁸ Το 1858 η κτηματική αξία του Γυμνασίου ανερχόταν στις 100.000 δραχμές. Ο Δήμος κατέβαλλε για τη συντήρησή του 9.850 δραχμές.⁴⁴⁹ Σε περιστάσεις έκτακτων οικονομικών αναγκών η συνεισφορά των ιδίων των εφόρων του Γυμνασίου, των πολιτών και των ασφαλιστικών καταστημάτων κάλυπτε τις δαπάνες.⁴⁵⁰ Έτσι, δωρεές κατά καιρούς ενίσχυαν τα οικονομικά του σχολείου, καθώς και ιδιαίτερες εκπαιδευτικές ανάγκες.

⁴⁴² Μάρκος Πελοποννήσιος, *ό.π.*, σ.18. Αν και εντοιχισμένη επιγραφή του Γυμνασίου Ναυπλίου το θεωρεί ως το πρώτο γυμνάσιο που ιδρύθηκε στο ελληνικό κράτος, αυτό εντούτοις λειτούργησε τον Οκτώβριο του 1835. Αν και το Β.Δ. της ίδρυσης του Γυμνασίου του Ναυπλίου χρονολογείται τον Ιανουάριο του 1835 και εκείνο του Γυμνασίου Σύρου τον Οκτώβριο του 1835, το τελευταίο λειτούργησε ως κοινοτικό σχολείο από τον Οκτώβριο του 1833 έως τον Οκτώβριο του 1835. Ανδρέα Δρακάκη, *Ελληνικόν Λύκειον Χρήστου Ευαγγελίδη*, Ερμούπολις 1846-1857, *Κυκλαδικά θέματα τόμος Δ΄*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1987, τεύχος 22, σσ.195-218.

⁴⁴³ Επονομαζόταν «Ξέπαπας», ως «αποβαλών τα ράσα».

⁴⁴⁴ Διαθήκη του Δωρόθεου Στεφανάκη της 13 Απριλίου 1835. ΜΗΚ, Γ'122, σ.584, Α. Δρακάκη, *Ελληνικόν Λύκειον..ό.π.*, *Κυκλαδικά θέματα*, τεύχος 22, σ.196 Ο ίδιος βοηθούσε έναν ομογενή ανατολικού δόγματος, πτωχό να σπουδάσει. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα, έγγραφο 2121 της 26 Νοεμβρίου 1913, ΑΥΕ, Φακ.1843/88,1, έγγραφο 20368 της 28 Ιουνίου 1843.

⁴⁴⁵ Έχουμε συνδρομή της Κυβέρνησης από το 1843. Η ετήσια δαπάνη το 1843 για το Γυμνάσιο ανερχόταν σε 9.000 δραχμές. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 5 (4-15), φάκελος Καταστάσεις σχολείων έγγραφο (αχρον.). («Συνδρομή της Κυβερνήσεως δια το Γυμνασιον»).

⁴⁴⁶ Σε έγγραφο του 1846 του υπουργείου Εκκλησιαστικών προς το Νομάρχη Κυκλάδων διαφαίνεται η αδυναμία του Κράτους να αναλαμβάνει ολόκληρη τη μισθοδοσία των δασκάλων και καθηγητών του Γυμνασίου, αλλά και της Γερουσίας του Δήμου επιβεβαιώνοντας την απόφαση του προηγούμενου διατάγματος «διαμερίζοντος εις δύο, το δημόσιον και το δημοτικόν»: ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Διορισμοί παραιτήσεις 1841-1844, έγγραφο 1451/8565 της 26 Μαΐου 1846.

⁴⁴⁷ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11(4)

⁴⁴⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 12 (1-12), έγγραφο 723/199 της 31 Ιανουαρίου 1864. (Πίνακας Δημοσυντήρητων σχολείων, μισθοδοσία Γυμνασίου 1840-1848, προϋπολογισμοί Γυμνασίου ετών 1838 και 1841) και Μάρκος Πελοποννήσιος, *ό.π.*, σ.25.

⁴⁴⁹ Αμπελάς, *ό.π.*, σ.717.

⁴⁵⁰ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 12, φάκελος (Υλικό Γυμνασίου 1840-1843), έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, έγγραφο 523 της 12 Νοεμβρίου 1842 (όργανα Χημείας 1843-1844-για την αγορά «των αναγκαϊοτέρων στοιχείων Χημείας» με πρωτοβουλία του καθηγητή Εμμ. Ψύχα).

Ανάμεσά τους η δωρεά του Κωνσταντίνου Ι. Δούμα.⁴⁵¹ του Μιχαήλ Νομικού.⁴⁵² του Ιωάννη Π. Σαλβάγου,⁴⁵³ οι δωρεές των Γρηγορίου Στεφάνου, του Παύλου Νεγρεπόντη, του Ν.Σ. Γαλάτη,⁴⁵⁴ του Πέτρου Κοσκορρόζη⁴⁵⁵ ή του Α. Μαυρογορδάτου στην Αγγλία.⁴⁵⁶ Στο ίδιο σχολείο κατευθύνει το κληροδοτήμα του με νοσταλγική διάθεση για την πόλη, όπου σπούδασε ο Ιωάννης Γεωργαντόπουλος: «θέλει δίδεσθαι εις το εν Ερμουπόλει Σύρου ελληνικόν γυμνάσιον, ένθα εσπούδασα τα εγκύκλια μαθήματα ...προς εκπαίδευσιν ενός ή πλειόνων μαθητών απόρων.⁴⁵⁷

Αν και παραθέσαμε παράδειγμα σχολείου μιας πόλης με κοινωνικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες, είναι αναντίρρητο ότι σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα κατά την οθωνική περίοδο, οι ανάγκες των εκπαιδευτηρίων Σύρου και πολλών άλλων περιοχών, καλύπτονταν σε μεγάλο μέρος τόσο από την ιδιωτική προσφορά και συνεισφορά,⁴⁵⁸ όσο και από την ισχυρή ή σημαντική αρωγή του Δήμου.⁴⁵⁹

Η απροθυμία του Κράτους να στηρίξει οικονομικά τις δαπάνες των δημοτικών σχολείων ενισχύοντας τους δήμους και τα ελάχιστα κονδύλια που χορηγούσε μετά το 1844 στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όξυναν τα προβλήματα, καθώς οι προσπάθειες επίλυσής τους δεν τελεσφόρησαν.⁴⁶⁰ Σύμφωνα με τον Πέτρο Μωραϊτίνη, οι κοινότητες δαπανούσαν για

⁴⁵¹ Έκδοση και διανομή σε όλα τα ελληνικά σχολεία του εγχειριδίου-μετάφραση *Κύρου Παιδείας και Αναβάσεως* του Βαρδαλάχου. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 6 (Συστάσεις βιβλίων, συνδρομές 1846-1847) γέγραφο 1745 της 23 Μαρτίου 1846.

⁴⁵² Είχε προσφέρει το 1859 στο γυμνάσιο 100 βιβλία. Γ.Σουρίας, Γυμνασιάρχης, *Λόγος αυτοσχέδιος εκφωνηθείς τη 21η Νοεμβρίου 1859 εις το Γυμνάσιον Σύρου κατά τη διανομή των βραβείων*, Σύρος 1859.

⁴⁵³ Ομογενής στην Τεργέστη που το 1864 δώρισε 1000 φιορίνια. Σε έγγραφό του προς τη Νομαρχία Κυκλάδων ο Δήμος –στο πρόσωπο του δημάρχου Δημητρίου Βαφειαδάκη- εκφράζει τους λόγους για τους οποίους ο Δήμος, αν γίνει διαχειριστής του κληροδοτήματος, «θέλει προβή αμέσως δια την διάθεσίν του εις τας πλέον κατεπειγούσας ανάγκας του καταστήματος και ούτω πραγματοποιηθή η αληθής θέλησις του διαθέτου». ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 12 (1-12) έγγραφο 723 της 31 Ιανουαρίου 1864.

⁴⁵⁴ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 5(4), φάκελος Προσφοραί και προικοδοτήσεις 1868.

⁴⁵⁵ Σημαντικός ευεργέτης του Γυμνασίου ήταν ο γνωστός γιατρός της Σύρου και έφορος της Σχολής Απόρων παιδών Ερμούπολης που άφησε ανά δύο μετοχές στο καθένα από τα δυο οικοδομήματα. Βλ ΜΗΚ,Γ'52, σ.289, ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα 2, (αντίγραφο διαθήκης 1901), ΓΑΚ ΣΥΡ, Κληροδοτήματα Διάφορα, 2 (4) έγγραφο 2129-1908 και διαθήκη, αρ.3703 της 21 Μαρτίου 1901.

⁴⁵⁶ Στις 14 Νοεμβρίου 1906 ενίσχυσε τη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου με 697 τόμους. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 12 (1-12), ΜΗΚ,Γ'177, σ.765.

⁴⁵⁷ Άρθρο 1^ο της διαθήκης του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. Παραχώρησε το ένα τέταρτο από την περιουσία του. ΜΗΚ, Γ'213, σ.1019, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63.

⁴⁵⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β έγγραφο 8961 της 9 Σεπτεμβρίου 1859 (Πρόταση εκπαιδευτικού να διδάξει δωρεάν στο Ανώτερο σχολείο κορασίων του Δήμου Ερμούπολης) ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 5, Ποικίλα, έγγραφο 3106 της 3 Οκτωβρίου 1862. (Κατάλογος, αχρονολόγητος των δανειστών του Γυμνασίου Ερμούπολης. Επίσης, κατάλογος των 56 ατόμων που δάνεισαν δια την αποπεράτωση της οικοδομής του Γυμνασίου το συνολικό ποσό των 12.406 δραχμών (56 ονόματα).

⁴⁵⁹ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4^α, έγγραφο 96 της 15 Σεπτεμβρίου 1851, (δημοτική βοήθεια σε άπορες μαθήτριες Ερμούπολης). ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 5. Ποικίλα (υπότροφος απευθυνόμενος στο Δήμο με την επωνυμία «ο Αγαθοεργός της Ερμουπόλεως Δήμος» ζητά τη συνέχιση χορηγήματος για αποπεράτωση των σπουδών του).

⁴⁶⁰ Χρ. Λέφας, *ό.π.*, σσ.22,24. Δε λείπουν όμως ποτέ οι ελλείψεις, καθώς και οι διαμαρτυρίες δασκάλων ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 1589 της 18 Ιουνίου 1861 και Εκπαίδευση 4^α, έγγραφο της 27 Σεπτεμβρίου 1869, Εκπαίδευση 4β, έγγραφο της 9 Σεπτεμβρίου 1859. Η προσωπική προσφορά τους, στην οποία πολλές φορές στηρίχθηκε η συνέχιση της λειτουργίας των σχολείων έμενε συχνά χωρίς

τη δημοτική εκπαίδευση το 1/6 των εισοδημάτων τους, ποσό σημαντικό. Το 1870 το ποσό αυτό ανερχόταν σε 1.100.000 δραχμές ετησίως σε ένα σύνολο εισοδημάτων περίπου 6.600.000 δραχμές. Μαζί με τα χρήματα που δαπανούσε το Κράτος (184.000 δραχμές το 1876) έχουμε ετήσια συνολική δαπάνη 1.300.000 δραχμών περίπου.⁴⁶¹

Στις καταστάσεις αυτές θα δοθεί κάποια λύση με την ανάληψη από το Δημόσιο της πληρωμής των δασκάλων το 1886.⁴⁶² Η παραπάνω πράξη ανακούφισε κάπως τα οικονομικά των δήμων. Τα ποικίλα προβλήματα υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων, λόγου χάρη, δεν παύουν να υπάρχουν και στη καμπή του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που απεικονίζεται και στα κείμενα των διαθηκών. Η αφιέρωση από το Συγγρό 750.000 δραχμών «προς οικοδομήν Δημοτικών σχολείων...διότι των τε δημοτικών σχολείων και Δικαστηρίων η κατάσταση εκεί δεν είναι ουδενός θαυμασμού αξία»⁴⁶³ και μάλιστα «εν ταις επαρχίαις και δήμοις του Κράτους εκτός της Πρωτευούσης» το επιβεβαιώνει. Αντίθετα από τη χρηματοδότηση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που αναλαμβάνονταν από τις κοινότητες και τους δήμους, ενώ το Κράτος συμμετείχε βοηθητικά σε ορισμένες περιπτώσεις, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση εξαρτιόταν αποκλειστικά από το υπουργείο Παιδείας.⁴⁶⁴ Πολύ αργότερα, το 1920, το Κράτος ανέλαβε εξ ολοκλήρου και τις δαπάνες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και καταργήθηκε έτσι η δυσάρεστη υποχρέωση αυτή των δήμων και των κοινοτήτων.⁴⁶⁵

Παρά τα ιδιαίτερα προβλήματα και τις ελλείψεις, το σχολικό δίκτυο της απελευθερωμένης χώρας οργανώθηκε σταδιακά.⁴⁶⁶ Το 1873 ένας Αμερικανός διπλωμάτης σημείωνε ότι η Ελλάδα είναι μία χώρα «υπερεκπαιδευμένη» σε σχέση με το οικονομικό της επίπεδο και ότι υπήρχε έντονη τάση προς εκπαίδευση τόσο ανάμεσα στους πτωχούς γονείς, όσο και ανάμεσα στους μαθητές. Τα έξοδα της εθνικής εκπαίδευσης ανέρχονταν στο 5,3% του συνόλου των δημοσίων δαπανών. Το ποσοστό αυτό ήταν υψηλότερο στην Ελλάδα από το αντίστοιχο της Ιταλίας, της Γερμανίας και της Αυστρίας την ίδια εποχή.⁴⁶⁷

Αν και η οικοδόμηση των Ελληνικών σχολείων στην επαρχία υπήρξε ταχύρρυθμη, τα γυμνάσια δημιουργήθηκαν εκεί σταδιακά και με περισσότερο αργούς ρυθμούς. Το 1878 από το σύνολο των 22 γυμνασίων τα 5 γυμνάσια ήταν συγκεντρωμένα στην πρωτεύουσα, όπου φοιτούσε το 42% του συνόλου των μαθητών (1.344 μαθητές επί συνόλου 3.214). Το 1911 35

αμοιβή. ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως» 1833-1848, θυρίδα 197, φάκελοι 5-8, έγγραφο 84. Αδιάλειπτο επίσης το ενδιαφέρον των γονέων κατά τη διάρκεια όλου του 19^{ου} αιώνα για τη μόρφωση των παιδιών τους. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4^α, έγγραφο της 29 Νοεμβρίου 1867, όπου γονείς διαμαρτύρονται για τη διάλυση του «Ανωτέρου σχολείου κορασιών» Σύρου. Επίσης ΓΑΚ, θυρίδα 206, φάκελος 23 της 4 Ιανουαρίου 1840, θυρίδα 206, φάκελος 6, έγγραφο 2348 της 24 Μαΐου 1841. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 174, έγγραφο της 7 Αυγούστου 1839.

⁴⁶¹ Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.98.

⁴⁶² Νόμος ΤΑΗ' της 12 Ιουλίου 1886.

⁴⁶³ Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουαρίου 1897 και κωδίκελος της 9 Μαΐου 1897. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, *Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών*, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ.347.

⁴⁶⁴ Κ.Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.488.

⁴⁶⁵ Με το νόμο 2125 του 1920. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *ό.π.*, σ.77.

⁴⁶⁶ Daglas Daikin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923)* [M.I.E.T], Αθήνα 2001, σ.381 και Σ.Γ.Τζουμελέας - Π.Παναγόπουλος Π.Δ., *Η Εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, [Δημητράκος], Αθήνα 1933. σσ.58-59.

⁴⁶⁷ Charlos Tuckerman, *The Greeks of today*, Νέα Υόρκη, 1873, σσ.78-79.

επαρχίες σε σύνολο 69 δε διέθεταν γυμνάσιο. Έτσι, η περιοχή της πρωτεύουσας που το 1911 εμφανίζει ποσοστό φοίτησης στα γυμνάσια κατά 250% υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο, συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό μαθητών καταγόμενων από περιοχές απομακρυσμένες από τα σχολεία. «Δεν υπάρχει ελληνικό χωριό στην Ευρώπη, στην Ασία, στην Αφρική, όπου να μη βρίσκουμε πεινασμένους ραγιάδες που αποταμιεύουν με φανατισμό για να μπορέσουν κάποτε να στείλουν ένα γιο τους να σπουδάσει στην Αθήνα».⁴⁶⁸

Επιλεκτικά παρουσιάζουμε μία αναλυτικότερη έκθεση βασισμένη στις αναφορές του Υπουργού Παιδείας, Χριστόπουλου, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (1855-1856) των αναλυτικών κρατικών δαπανών για την πρωτοβάθμια και τη μέση εκπαίδευση:

⁴⁶⁸ Τσουκαλάς,ό.π., σ.415.

Πίνακας της ελληνικής Δημόσιας Εκπαίδευσης κατά το έτος 1854»						
		Γυμνάσια	Ελληνικά	Δημοτικά Αρρένων		Δημοτικά κοριτσιών
				δημοσίου ταμείου	δημοτικού ταμείου	Δημοτικού ταμείου
Αργολίδας-Κορινθίας	Προϋπολογισμός	20.760δρχ	30.480δρχ	5.759δρχ	12.360δρχ	5.160δρχ
	Δαπανηθέντα	19.515δρχ	25.838δρχ	5.312δρχ		
Αχαΐας-Ηλίας	Προϋπολογισμός	20.460δρχ	19.920δρχ	5.460δρχ	17.760δρχ	1.680δρχ
	Δαπανηθέντα	19.471δρχ	19.446δρχ	5.284δρχ		
Μεσσηνίας	Προϋπολογισμός		17.640δρχ	6.374δρχ	4.320δρχ	2.160δρχ
	Δαπανηθέντα		14.826δρχ	6.487δρχ		
Αρκαδίας	Προϋπολογισμός	20.460δρχ	16.440δρχ	10.357δρχ	9.120δρχ	1.560δρχ
	Δαπανηθέντα	19.899δρχ	15.811δρχ			
Λακωνίας	Προϋπολογισμός	12.120δρχ	8.006δρχ	14.760δρχ		
	Δαπανηθέντα		11.760δρχ			
Αιτωλίας	Προϋπολογισμός		20.000δρχ	7.399δρχ	3.600δρχ	960 δρχ
	Δαπανηθέντα		15.082δρχ	5.936δρχ		
Αττικής-Βοιωτίας	Προϋπολογισμός	57.220δρχ	37.120δρχ	7.359δρχ	7.680δρχ	6.240δρχ
	Δαπανηθέντα	54.438δρχ	34.271δρχ	6.578δρχ		
Φθιώτιδος-Φωκίδος	Προϋπολογισμός	20.460δρχ	16.000δρχ	8.939δρχ	7.800δρχ	1.200δρχ
	Δαπανηθέντα	16.462δρχ	14.944δρχ	8.005δρχ		
Ευβοίας	Προϋπολογισμός	17.640δρχ	6.893δρχ	1.200δρχ		
	Δαπανηθέντα	17.094δρχ	5.898δρχ			
Κυκλάδων	Προϋπολογισμός	20.460δρχ	36.960δρχ	12.670δρχ	15.360δρχ	1.165δρχ
	Δαπανηθέντα	18.691δρχ	33.806δρχ	11.221δρχ		
ΣΥΝΟΛΟ	Προϋπολογισμός	159.820δρχ	226.320δρχ	80.280δρχ	98.040δρχ	27.960δρχ
	Δαπανηθέντα	148.473δρχ	202.883δρχ	72.657δρχ		

Πίνακας 14.⁴⁶⁹

Πίνακας δαπανών του έτους 1854		
Εχολικό ίδρυμα	Αριθμός	Δαπάνες
Πανεπιστήμιο	1	132.223,53 δρχ.
Γυμνάσια	7	148.473,47 δρχ.
Ελληνικά σχολεία	80	202.883,55 δρχ.
Διδασκαλείον	1	18.777,65 δρχ.
Δημοτικά αρρένων συντηρούμενα από Κυβέρνηση	189	72.657,77 δρχ.
Δημοτικά κοριτσιών συντηρούμενα από Κυβέρνηση	1	180 δρχ.
Δημοτικά αρρένων συντηρούμενα από Δήμους	135	98.040 δρχ.
Δημοτικά κοριτσιών συντηρούμενα από Δήμους	30	27.960 δρχ.
Ιδιωτικά εκπαιδευτήρια ανώτερα αρρένων	7	43.029 δρχ.
Ιδιωτικά κατώτερα αλληλοδιδασκτικά	2	7.200 δρχ.
Παρθεναγωγείο Αρσάκειο	1	70.000 δρχ.
Παρθεναγωγεία ιδιωτικά	5	24.000 δρχ.
Ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά αρρένων	16	28.800 δρχ.
Ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά κοριτσιών	4	7.200 δρχ.

Πίνακας 15.

Πίνακας δαπανών του έτους 1854			
Συνολικά συντηρούμενα από:	Ποσοστό δαπανών	Εκπαιδευτικά Καταστήματα	Ετήσιες Δαπάνες
Κυβέρνηση	65,25%	279	575.199δρχ
Δήμοι	14,30%	165	126.000δρχ
Ιδιώται	20,45%	35	180.229δρχ
Σύνολο	100%	479	881.429δρχ

Πίνακας 16.⁴⁷⁰

⁴⁷⁰Έκθεση του Π. Αργυρόπουλου, Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Εν Αθήναις 3 Σεπτεμβρίου 1855.

<i>Δαπάνες της Μέσης Εκπαίδευσης 1834-1849</i> (σε δραχμές).			
<i>Έτος</i>	<i>Γυμνάσια</i>	<i>Ελληνικά σχολεία</i>	<i>Σύνολο</i>
<i>1834</i>	6.264		6.264
<i>1835</i>	38.121,60	25754,60	63.876,20
<i>1836</i>	41.976,71	71569,97	113.546,68
<i>1837</i>	47.389,32	80381,95	127.685,98
<i>1838</i>	50.602,94	80381,95	130.984,89
<i>1840</i>	55.470,33	80890,24	136.360,57
<i>1841</i>	62.442,60	81979,22	144.421,82
<i>1842</i>	65.882	88449,22	154.334,22
<i>1842</i>	65.882	88449,22	154.334,22
<i>1843</i>	52.611	84285,38	136.897,37
<i>1844</i>	45.848,48	81562,27	127.460,75
<i>1845</i>	52.848,93	95047,26	147.896,19
<i>1846</i>	68.765,04	117.103,61	183.868,65
<i>1847</i>	70.857,28	171918,90	242.776,18
<i>1848</i>	75.931,99	183342,34	259.274,33
<i>1849</i>	82.700	190318,65	273.018,65

Πίνακας 17.⁴⁷¹

<i>ΕΤΗ</i>	<i>Γυμνάσια</i>		<i>Ελληνικά</i>	
	<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Δαπάνη</i>	<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Δαπάνη</i>
<i>1850</i>	104,160	86.156,60	203.700	191.901
<i>1851</i>	104,160	100,235	203.700	196.787
<i>1852</i>	151,320	131.330	216,200	203.609
<i>1853</i>	156,868	148.902	223.320	203.853
<i>1854</i>	159,820	148.731	226.320	203.883
<i>1855</i>	183,420	150.753	229.420	210.000

Πίνακας 18.⁴⁷²

<i>ΕΤΗ</i>	<i>Σχολεία</i>	<i>Προϋπολογισμός</i> <i>Δαπανών</i>	<i>Δαπάνες σε</i> <i>δραχμές</i>
1850	<i>Γυμνάσια</i> Αθήνας Ναυπλίου Πάτρας Σύρου Λαμίας Τρίπολης	104,160	86.156,60
	75 <i>Ελληνικά</i>	203.700	191.901,72
1851	<i>Γυμνάσια</i>	104,160	100.235,59
	75 <i>Ελληνικά</i>	203.700	196.787

Πίνακας 19.⁴⁷³

⁴⁷¹ Χ.Χριστόπουλος, *Περίληπτική Έκθεσις..ό.π., Μέρος Β' (μέση εκπαίδευση).*

⁴⁷² *Ο.π.*

⁴⁷³ *Ο.π.*

Σε αντίστοιχη Έκθεσή του προς το Βασιλιά ο Χριστόπουλος συγκαταλέγει στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης και όσους μαθητές φοίτησαν σε ειδικά της Κυβέρνησης εκπαιδευτήρια, όπως το Διδασκαλείο, το Πολυτεχνείο, τη Σχολή Ευελπίδων, τη Ριζάρειο, τη Γεωργική σχολή Τίρυνθας.⁴⁷⁴ Οι μαθητές των σχολών αυτών συμποσούνται σε 6.018, αναλογία δηλαδή 1 μαθητής σε 200 κατοίκους και 1 διδασκλήριο σε 1000 κατοίκους. Αναφερόμενος συγκριτικά σε παρόμοιους δείκτες της μέσης εκπαίδευσης της Γαλλίας του 1842⁴⁷⁵ καταλήγει ότι «δύναται να είπη ευπαρρησιάζτως» ότι η ελληνική εκπαίδευση είναι «διπλασίως ευρυτέρα» εκείνης.⁴⁷⁶

Στοιχεία Διδασκαλείου και Στοιχειώδους Εκπαίδευση 1854			
	Διδασκαλείο	Γραμματοδιδασκαλεία	Στοιχειώδης εκπαίδευση*
Αριθμός κτιρίων	1	300	
Αριθμός μαθητών	42	10.000	357
Αριθμός μαθητριών			52
Δαπάνες Κυβερνήσεως	26.722δρχ		Αγόρια 97.955δρχ
			Κορίτσια 4700δρχ
Δαπάνες Δήμων			278.000δρχ
Υπότροφοι	30		
Δαπάνες υποτρόφων	9.000δρχ		

Πίνακας 20.⁴⁷⁷

*Στη στοιχειώδη προκαταρκτική βαθμίδα αναφέρεται σε 750 σχολεία συνολικά με 51.597 μαθητές.

⁴⁷⁴ Στην Έκθεσή του αυτή ο Χ.Χριστόπουλος επισημαίνει την έλλειψη ειδικών επαγγελματικών διδασκληρίων, «εφ' ὧν πρέπει να βαίνει κατά μέγα μέρος η ευημερία της πατρίδος», σχετικών με τους τομείς της Γεωργίας, του Εμπορίου, της Ναυτιλίας, των Τεχνών, αλλά και της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης. (Για τη Ριζάρειο, όπως και για το πολυτεχνείο σημειώνει ότι υφίσταται εις τα καταστήματα μέσης εκπαίδευσης και ότι δεν απέφερε τους προσδοκώμενους καρπούς τονίζοντας ότι πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή). Προβάλλει τις ελλείψεις στη ναυτική και εμπορική εκπαίδευση προτείνοντας τη δημιουργία δύο νέων εμπορικών σχολών σε Πάτρα και Σύρο. Χαράλαμπος Χριστόπουλος, «Περίληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδεύσεως, από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων» υπάρχει τριετές διάλειμμα 1831-1833 ανεξερευνητο, ένεκα ελλείψεων αποχρωσών πληροφοριών». Εφ. της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σ. 18-19).

⁴⁷⁵ Σημειώνει ότι στη Γαλλία του 1842 μορφώνεται 1 μαθητής ανά 493 κατοίκους, υπάρχει 1 διδασκλήριο ανά 24.887 κατοίκους με συνολικό τότε πληθυσμό 34.194.875 κατοίκων. Ό.π.

⁴⁷⁶ Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Γενική Έκθεσις προς την Α. Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το λήξαν σχολικό έτος 1855-1856, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 8 της 3 Απριλίου 1857, σσ.56-57 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.28-30).

⁴⁷⁷ Χ.Χριστόπουλος, Περίληπτική Έκθεσις..ό.π., Μέρος Α' (Στοιχειώδης Εκπαίδευση).

Υπότροφοι του 1855-1856			
Υπουργεία	Εκπαιδευτικά Ιδρύματα	Αριθμός υποτρόφων	Σύνολο Δαπανών σύμφωνα με Έκθεση Σ.Βλάχου το 1856
Υπουργείο Παιδείας	Πανεπιστήμια	10	219.000 δρχ
	γυμνάσια		
	Ελληνικά σχολεία	328	
	Διδασκαλείο	30	
	Ριζάρειος	6	
	Παρθεναγωγείο	30	
	Ευρώπη	4	
Υπουργείο Εσωτερικών	Ευρώπη Σπουδές Τεχνικές	9	112.000 δρχ
	Σχολείο Τεχνών	19	
	Τίρυνθας	10	
Υπουργείο Στρατιωτικών	Σχολή Ευελπίδων	27	
	Ημιυπότροφοι	29	
	Ευρώπη	14	
Υπουργείο Ναυτικών	Σχολή Ευελπίδων	3	
	Ευρώπη	1	

Πίνακας 21.⁴⁷⁸

Χρηματοδότηση από Κληροδοτήματα 1854		
Κληροδοτήματα	Αριθμός Υποτρόφων	Σύνολο δαπανών: (104.420 δρχ)
Από τα διάφορα κληροδοτήματα στην Ευρώπη.	11	46.560δρχ.
Βαρβάκειο κληροδοτήμα	2	
Στα διδακτήρια του Κράτους	76	
Κληροδοτήμα Κβοστόβας	8	
Από τον προϋπολογισμό του Κράτους		57.860δρχ

Πίνακας 22.⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Χ. Χριστόπουλος, *Περίληπτική Έκθεσις..ό.π., Μέρος Ε': Περί υποτρόφων.*

⁴⁷⁹ Ο.π.

<i>Πίνακας της Εκπαίδευσης κατά βαθμίδα 1855-1856</i>			
<i>Διδακτήρια</i>	<i>Αριθμός διδακτηρίων</i>	<i>Δαπάνες σε δραχμές σύμφωνα με την Έκθεση Χριστόπουλου</i>	<i>Δαπάνες σύμφωνα με Έκθεση του Σ.Βλάχου 1856</i>
<i>Πανεπιστήμιο</i>	1	186.692	531.770
<i>Γυμνάσια</i>	11	182.692	
<i>Ελληνικά σχολεία</i>	93	236.420	
<i>Δημοτικά</i>			97.500
<i>υπότροφοι</i>			72.000
<i>Εκπαίδευση θηλέων</i>			18.000
<i>Διδασκαλείο</i>	1	26.722	
<i>Δημοτικά σχολεία-ορφανοτροφείο</i>		102.655	
<i>Γραμματοδιδασκαλ</i>	300	10.000	
<i>Σύνολο</i>		735.181	701.953

Πίνακας 23.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰ Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Γενική Έκθεσις προς τη .Α.Μ. Βασίλισσα. Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το λήξαν σχολικό έτος 1855-56 (Μέρος Β') και Έκθεσις του βουλευτού Αττικής Σ. Βλάχου, πρώην Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαίδευσης υποβληθείσα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίασιν ΣΤ' της 25 Αυγούστου 1856. Εφ. της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.18-19).

Οι προϋπολογισμοί του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδύσεως από το 1834 μέχρι το 1911 παρουσιάζουν την εξής εικόνα:

<i>Προϋπολογισμοί των εξόδων του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως στη Στοιχειώδη και Μέση Εκπαίδευση από το 1834 μέχρι το 1911</i>						
<i>Έτη</i>	<i>Δημοτικά</i>	<i>Ελληνικά</i>	<i>Γυμνάσια</i>	<i>Ιερατικές Σχολές</i>	<i>Τεχνολογικά Εμπορικά</i>	<i>Υπότροφοι</i>
<i>1834</i>						
<i>1835</i>		25754,60δρχ	38.121,60δρχ			
<i>1837</i>		80381,95δρχ	47.389,32δρχ			
<i>1845</i>		95047,26δρχ	52.848,93δρχ			
<i>1853</i>	97.500δρχ	223.320δρχ	156.868δρχ			45.000δρχ
<i>1856</i>	112.655	236.420δρχ	182.692δρχ			72.000δρχ
<i>1860</i>	59.580δρχ	291.238δρχ	214.675δρχ		15.400δρχ	54.000δρχ
<i>1867</i>	127.500δρχ	434.026δρχ	376.370δρχ	3.500δρχ		
<i>1868</i>	158.300δρχ	488.515δρχ	387.518δρχ	33.500δρχ		
<i>1872</i>	163.400δρχ	330.093δρχ	554.316δρχ	15.000δρχ		
<i>1876</i>	210.900δρχ	611.960δρχ	428,500δρχ			
<i>1877</i>	203.900δρχ	611.960 δρχ	428.500δρχ			
<i>1878</i>	207,140δρχ	657.500δρχ	470.860δρχ			
<i>1879</i>	235.832δρχ	658.964δρχ	465.260δρχ			
<i>1886</i>	603.510δρχ	922.330δρχ	642.740δρχ			
<i>1888</i>	775.140δρχ	698.888δρχ	736.340δρχ			
<i>1905</i>	1.317.400δρχ	1.853.000δρχ	776.160δρχ	66.960δρχ		
<i>1908</i>	1.300.000δρχ	2.163.872δρχ	900.000δρχ			
<i>1911</i>	1.520.580δρχ	2.552.672δρχ	1.014.288δρχ			

Πίνακας 24.⁴⁸¹

⁴⁸¹ Πηγή: Γενικοί Προϋπολογισμοί εσόδων και εξόδων του Κράτους. Επίσης (οι μη τονισμένοι χαρακτήρες) G.Chassiotis, *L'instruction..ό.π.*, σσ.271-272, Moraitinis, *ό.π.*, σ.98, και Δρος Σκεύος Ζερβός, *εικονογραφημένη Η Δωδεκάνησος και η Δ' Συντακτική των Ελλήνων Εθνοσυνέλευσις*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1930, σσ.388-389.

Δειγματοληπτική καταγραφή γενικών αποτελέσματα των προϋπολογισμών :	
Χρήση ετών	Συνολικό ποσό Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης:
1830	220.500 φράγκα
1835	63.875 φράγκα
1841	457.000 δρχ
1846	873.026 δρχ *
1853	522.688 δρχ
1860	735.000 δρχ.
1867	941.396 δρχ.
1872	1.062.809 δρχ
1876	1.251.360 δρχ
1879	1.362.156 δρχ
1886	2.148.570 δρχ
1888	2.210.168 δρχ
1905	4.023.620 δρχ
1907	6.921.485 δρχ
1908	6.836.246 δρχ
1911	6.026.672 δρχ

Πίνακας 25.⁴⁸²

*Κατά τον Τσουκαλά το ποσό ανέρχεται το 1846 σε 712.000 δραχμές.

Από την άλλη πλευρά, σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η κρατική χρηματοδότηση ενισχύθηκε καιρία και από αλλεπάλληλες δωρεές. Παρά τη δυστοκία που παρατηρήθηκε στην κατοχύρωση και απορρόφηση των κονδυλίων ομογενειακών κεφαλαίων, η χρηματοδότηση του εκπαιδευτικού τομέα από τους ιδιώτες είναι υπέρτερη της κρατικής χρηματοδότησης. Μόνο οι δωρεές των θεωρούμενων μεγάλων εθνικών ευεργετών, όπως των Κρήτση, Ιπλιξή, Δόμπολη, Αρσάκη, Βερναρδάκη, Βαρβάκη, αδελφών Βαλλιάνου, Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρη, Θεοφάνη, Μιχαήλ και Ελένη Τοσίτσα, Σίμωνα Σίνα, Γ.Χατζηκόνστα, Ζάππα, που δόθηκαν πριν από το 1870 στην ελληνική εκπαίδευση, σημειώθηκε ότι αντιπροσωπεύουν συνολικά το ποσό των 25.000.000 περίπου δραχμών.⁴⁸³ Κατά τις εκτιμήσεις μας όμως, το σύνολο σημαντικών κληροδοτημάτων - όσων είναι εφικτός ο υπολογισμός μόνον- υπερβαίνει τις 60.000.000 δραχμές κατά προσέγγιση και υπερβαίνει κατά δύο φορές το άθροισμα του προϋπολογισμού του υπουργείου Παιδείας για ολόκληρη την περίοδο αυτή.⁴⁸⁴

⁴⁸² Πηγή: Γενικοί Προϋπολογισμοί εσόδων και εξόδων του Κράτους, ό.π. και Τσουκαλάς, ό.π., σ.488.

⁴⁸³ Τσουκαλάς, ό.π., σ.488.

⁴⁸⁴ Μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε, για την Αθήνα το κληροδοτήμα Βαρβάκη (1825) της τάξεως των 2.500.000 δραχμών (το 1857), των Γ. και Μ. Ριζάρη (1841) των 1.051.000 δραχμών για την Ιερατική Σχολή, του Δημητρίου Βερναρδάκη (1857) των 600.000 δραχμών περίπου για διάφορους εκπαιδευτικούς και επιστημονικούς σκοπούς, του Μιχαήλ Τοσίτσα (1855) των 500.000 δραχμών για το Σχολείο των

Κατά προσέγγιση υπολογισμός Κρατικών Προϋπολογισμών και Κληροδοτημάτων της περιόδου 1830-1870		
Έτη	Προϋπολογισμός Υπουργείου Παιδείας	Κληροδοτήματα-Δωρεές
1830-1840	1.800.000δρχ	3.200.000δρχ
1840-1850	5.500.000δρχ	8.525.000δρχ
1850-1860	5.830.000δρχ	8.000.000δρχ
1860-1870	8.280.000δρχ	47.000.000δρχ

Πίνακας 26α

Φαίνεται πως συνέβαινε το ίδιο και μετά το 1870 μέχρι τη δεκαετία 1910, κατά την οποία ο προϋπολογισμός του υπουργείου Παιδείας φαίνεται να διπλασιάζεται σχεδόν από δεκαετία σε δεκαετία.⁴⁸⁵ Αντίστοιχα, η αξία των περιουσιών που κληροδοτούνταν από ιδιώτες στην εκπαίδευση την ίδια περίοδο, μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση ότι υπερέβαιναν κατά 100% εκείνη των κρατικών προϋπολογισμών.⁴⁸⁶

Κατά προσέγγιση υπολογισμός Κρατικών Προϋπολογισμών Κληροδοτημάτων της περιόδου 1870-1913.		
Έτη	Προϋπολογισμός Υπουργείου Παιδείας	Κληροδοτήματα-Δωρεές
1870-1900	74.000.000δρχ	120.000.000δρχ
1900-1913	47.000.000δρχ	124.123.000δρχ
1870-1913	120.000.000δρχ	250.000.000δρχ
1870-1913	251.000.000δρχ	494.123.000δρχ

Πίνακας 26β.

Καλών Τεχνών, του Ευάγγελου Ζάππα (1860) άνω των 900.000 χρυσών δραχμών για το κληροδοτήμα των «Ολυμπίων», Βλ Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁴⁸⁵ Βλ. Γενικούς Προϋπολογισμούς εσόδων και εξόδων του Κράτους, σσ.104-105.

⁴⁸⁶ Αν και είναι δυσχερής ο ακριβής υπολογισμός της οικονομικής σημασίας των κληροδοτημάτων, αναφέρουμε ενδεικτικά τα κληροδοτήματα του Αριστάρχη Βέη (1889) άνω των 320.000 μάρκων, από τα οποία κατευθύνονται άνω των 210.000 δραχμών στο Ωδείο Αθήνας, των αδελφών Βαλλιάνων (1898) για τη δημιουργία Βιβλιοθήκης 2.500.000 χρυσών φράγκων και πάνω από 500.000 λίρες Αγγλίας για την εκπαιδευτική υποδομή της Κεφαλλονιάς, του Αβέρωφ (1898) των 10.000.000 χρυσών φράγκων μαζί με τη στρατιωτική εκπαίδευση (3.750.000) και το Στάδιο (2.000.000) φράγκων, του Μαρίνου Κοργιαλένιου (1910) των 327.000 λιρών Αγγλίας, εκ των οποίων το ½ περίπου σε εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς σκοπούς, του Παναγή Χαροκόπου των άνω των 3.500.000 δραχμών σε εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς σκοπούς και πολλών άλλων. Δωρεές ή κληροδοτήματα και μόνο των Ιωάννη, Ευφροσύνης και Αλεξάνδρου Κασσαβέτη, Ιωάννη, Κωνσταντίνου και Δημητρίου Καρτάλη, Ευάγγελου και Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, Δωρόθεου Σχολάριου, Μαρίας Κασσιμάτη, Σοφίας Νήρω, Αναστάσιου Αγαθίδη, Ιωάννη Χατζηκυριακού, Γ. Γιαννιώτη, Δημητρίου Θεοδωρίδη, Νικολάου Γιαγτζή, Αδαμαντίου Μάνιαρη, Κων. Ξενοκράτη, Κυριαζή, Στέφανου Ρήγα, Σταματίου Πρωίου, Ανδρέα Συγγρού, Κων. Σεβαστόπουλου, Γρηγορίου Γρ.Μαρασλή, Γεωργίου Αβέρωφ και αμέτρητων άλλων που συγκαταλέγονται στη χορεία των «μεγάλων» ή «πολύ μεγάλων» ευεργετών⁴⁸⁶ μετά τη δεκαετία του 1870 σίγουρα θα υπερέβαιναν τους ετήσιους προϋπολογισμούς κατά πολύ περισσότερο, αν μπορούσαν να υπολογιστούν επακριβώς. Βλ Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

Η ύπαρξη μεγάλων ευεργετών συμπληρώνεται από τη συνεισφορά εκατοντάδων μεσαίων και μικρών ευεργετών, των οποίων οι δωρεές ή τα κληροδοτήματα σε χρηματικά κεφάλαια, ακίνητα ή άλλης μορφής περιουσία, αν αθροιστούν και υπολογιστούν κατά προσέγγιση, πράγμα ιδιαίτερα δύσκολο, παρουσιάζουν μία νέα εικόνα των πηγών χρηματοδότησης της παιδείας και των προσφερόμενων ποσών κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.⁴⁸⁷ Οι ισχυροί κρατικοί προϋπολογισμοί μόλις εξυπηρετούσαν τις τρέχουσες ανάγκες των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Οι ανάγκες π.χ. των γυμνασίων ακόμα και το 1907 καλύπτονταν κατά το 1/3 από ιδιωτικές χορηγίες. Από τις 767.000 δραχμές εκπαιδευτικών δαπανών των γυμνασίων, οι 260.000 δραχμές προέρχονταν από χορηγίες ιδιωτών.⁴⁸⁸

Με βάση τους προϋπολογισμούς και τη σχολική ζήτηση είναι προφανής η ανικανότητα του ελληνικού κράτους να στηρίξει οικονομικά το σχολικό σύστημα με τους ρυθμούς τουλάχιστον που αναπτύχθηκε. Η χρηματοδότηση κατά ένα σημαντικό ποσοστό θα αναληφθεί από την ελληνική αστική τάξη του εξωτερικού, αλλά και του εσωτερικού σε μεγάλο βαθμό τόσο με τη μορφή επαγγελματικών διεξόδων – κάλυψη διαθέσιμων θέσεων στη μεταπρατική αγορά από το μεταναστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό -, όσο κυρίως και με την άμεση χρηματοδότηση των σχολικών μηχανισμών. Το αδιάκοπο ρεύμα των άδηλων πόρων που κατέφθαναν από το εξωτερικό αιτιολογεί την έκταση και το ταχύρυθμο της ανάπτυξης του σχολικού δικτύου.⁴⁸⁹

Από τη δεκαετία 1870-1880, η οποία χαρακτηρίζεται για την εκπαίδευση ως περίοδος «διαπιστώσεων και προσπαθειών»,⁴⁹⁰ μιας και άρχισαν να επιταχύνονται οι διαδικασίες για τη βελτίωση της παρεχόμενης δημόσιας εκπαίδευσης, η ελληνική πολιτεία άρχισε να αφυπνίζεται και να συνειδητοποιεί τη στέρηση που παρουσίαζε σε όλους τους τομείς σε σύγκριση με τον δυτικοευρωπαϊκό χώρο.⁴⁹¹ Κάτω από το πρίσμα των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών ανακατατάξεων που επέφερε στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας η πολιτική του Τρικούπη, το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας φαινόταν ιδιαίτερα παρωχημένο. Το πνεύμα που επικρατούσε στο χώρο της εκπαίδευσης αγνοούσε τη ελληνική πραγματικότητα για τη δημιουργία ειδικευμένου προσωπικού, προορισμένου να συγκροτήσει τις επαγγελματικές κατηγορίες. Είχε αποκλειστικά κλασικό προσανατολισμό με απώτερο σκοπό ο μαθητής να καταλήγει στο Πανεπιστήμιο.⁴⁹²

Την περίοδο αυτή αντίστοιχα σημειώθηκε αύξηση του αριθμού των ευεργεσιών με κατεύθυνση την εκπαίδευση, απόρροια κατά τα άλλα της εθνικής προσπάθειας, ανασυγκρότησης και επέκτασης του ελληνικού κράτους. Από τα άπειρα παραδείγματα που υπάρχουν, ύστερα από μία πρώτη διερεύνηση που έχουμε κάνει, μπορούμε να καταλήξουμε στο γενικό συμπέρασμα πως οι ευεργεσίες της περιόδου 1880-1912 είναι τριπλάσιες σε αριθμό και ποσό σχετικά με την προηγούμενη πενήνταετία 1830-1880.⁴⁹³

Παρόλα αυτά, διακρίνουμε «την άμεση συμμετοχή των άδηλων πόρων σε ορισμένα κεφάλαια του κρατικού προϋπολογισμού», πράγμα δηλωτικό της σημαντικής συνεισφοράς

⁴⁸⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁴⁸⁸ Επετηρίς του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων 1907-1908, Αθήνα 1909, σ.112.

⁴⁸⁹ Τσουκαλάς, ό.π., σ.489 και Μοραϊτίνις, ό.π., σ. 176 και Γούδας, ό.π., τόμος Δ', σσ.113 κ. εξ.

⁴⁹⁰ Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση ..ό.π., τόμος Α', σ.λδ'.

⁴⁹¹ Π.Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914, [Οδυσσεάς], Αθήνα 1992, σσ.22-23 και Κώστας Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895), β' έκδοση, [Εξάντας], Αθήνα 1994, σ.194.

⁴⁹² Τσουκαλάς, ό.π., σσ.503-509.

⁴⁹³ Βλ. παρακάτω, πίνακα 27.

από το εξωτερικό. Κατά την περίοδο 1880-1913 τα ιδιωτικά κεφάλαια κατ' έτος υπερέβαιναν το σύνολο του κρατικού προϋπολογισμού για την εκπαίδευση ανταποκρινόμενα στα κελεύσματα του ελληνικού κράτους για συνδρομή του από τα εύπορα στρώματα.⁴⁹⁴ Γενικότερα, την εποχή αυτή παρατηρήθηκε μία ιδιαίτερη προσπάθεια ενίσχυσης της παιδείας τόσο από το Κράτος, όσο και από τον ιδιωτικό τομέα μέσω δωρεών και ενισχύσεων πάσης φύσεως, ειδικότερα μάλιστα από το χώρο της Ευεργεσίας. Από τη δεκαετία του 1890 και μετά το εύρος των δωρεών αυξανόταν σημαντικά παρά και την παράλληλη ενίσχυση των λεγόμενων εθνικών τομέων, όπως το «Μακεδονικό» ζήτημα ή τα ταμεία Εθνικού Στόλου και Άμυνας. Η ποσοτική διασπορά της ενίσχυσης απέκτησε ευρύτατες διαστάσεις, ενώ και ποιοτικά παρατηρήθηκε μία επίσης ενδιαφέρουσα αύξηση των κατατεθειμένων ποσών. Το ζήτημα των παραγόντων που επηρέαζαν όλη αυτή τη διαδικασία, των επιφανειακών ή των βαθύτερων κινήτρων, όπως επίσης και της κατεύθυνσης των δωρεών στο χώρο της εκπαίδευσης, είναι θέματα που θα μας απασχολήσουν εκτενέστερα για κάθε μία από τις αντίστοιχες περιόδους από εδώ και μετά.

⁴⁹⁴ Τσουκαλάς, ό.π., σ.244. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

Πίνακας προσφορών στην Εκπαίδευση την περίοδο 1831-1913

ΕΤΗ	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΕΘΝΟΣ
1831- 1840	623.000δρχ// ετ[17.000]// 9.600γροσια// 6.360φοίνικες ΑΡΓΟ ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ 50.850δρχ//7.700 φοίνικες// 250ταλλ// 350διστηλα//1020δίστ. //85.000φιορίνια// 8.250γροσια//2.000 κολονάτα//2X// Σ Κεντρ. σχολείο// 2οικίες// 3κτίρια// γηπδ//14.730τομοι// 5κιβωτ.βιβλίων		175.000δρχ//227.050γροσ. //35.150φοίνικες// 185γαλλ.τάληρα// 600διστηλα[=5.000]// 100φιορίνια//1500φιορ [15.000]// 6.700γρόσια[67.000]// 7μισθX// 5X[x10]// 7οικήματα//επιπλα// κήπος//500στρεμμ.αγρώ //γηπδ.5.000τ.μ.// 50κιβωτ βιβλίων// 2Σσχ// 2Σ.σχ// Αγαθά Χ:ελαιόλαδο- φόρτωμα οίνου κλπ	413.500δρχ// 4.700φοίνικες// 149.850γροσια// [5000] γροσ ετ// [1000]ετ// 1120διστηλα// 3X// 3X// Χτοκ [10X]	964.135δρχ// 525.000γροσια// 2.007φλωριά// 3.250δουκάτα// 4.315κολονάτα// 2.144διστηλα// 5.000ρουπίες// 1600μάρκα// 45.858τομοι//17 κιβώτια-συλλογές Βιβλίων// 3.456αβάκια// 74.000μολυβδοκον //4κιβ.εικόνων// 12κιβ πλάκες// 1βαρελιπετροκονδ.+ εικόνα
1841- 1850	2.460.350δρχ// 80.000γρόσια// 3X// 3υπX// γήπεδο 1154 τμ (Ριζαρείου)// οικία Βάμβα στ Φ.Ε // 1 οικία //31 στρέμματα 2Σσχ// 600τόμοι βιβλίων ΑΡΓΟ ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ 44.000δρχ		536.000δρχ// 16μτχες ΕΤΕ// Χαγορά βιβλίων και σκευών φοιτώντων σε αλληλδιδ. σχολ." της Ναυπλίας// + 2 οικίες// 8 κιβώτια βιβλίων 200 σώματα βιβλίων// 500 στρέμματα αγρών	437.650δρχ// 16.300φλωριά//. 1000γαλλ. τάληρα(100φρ.)// 8μισθX// 10 στρέμματα// βιβλιοθήκη // X βιβλία	948.000δρχ// 77.500γρόσια// 700δουκάτα// 80 ecur de Saxe// 2.000καισβασ. φλωριά//3 οικίες// 4.800τομοι βιβλίων// //διαφ κινητα//4 κιβώ αντικ. ωραίων τεχνών// Ζώα //Α.Χ
1851- 1860	5.974.320δρχ//2μτχ ΕΤΕ //11 κX// 3οικίες // γηπδ // βιβλία		494.000δρχ//5κτιρια// 1γηπδ//2υπX//6000τόμ //X βιβλία// 16μτχεςΕΤΕ	217.320δρχ// 2X	1.355.550δρχ// 2.500ρουβλια// 525 σωμ.βιβλίων// 3X
1861- 1870	1.767640δρχ//γηπδ Πολυτ//2γηπδ// 2κτιρια//5X// ενδύματα 150 μαθητριών ΑΡΓΟ ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ Ενοκίαση κτημάτων, οφειλές ΕΤΕ+ Χ// 3Χμισθ.δημαρχου//.+	41.503300δρχ// 4Σσχ//6υπX// 48μτχ	920.000δρχ// οικία// 1/2βιβλιοθήκη// 3 εργαστήρια// 3μτχΕΤΕ	13.000δρχ//1/2 λατομείων πράσινου μαρμάρου Τήνου//2X	1.869.050 δρχ// 3Χεκδ.σχολ. χαρτών//1/2 βιβλιοθ //50ανάτυπα// 10 τόμοι
		ΙΟΝΙΑ 223.000δρχ			

1871 -1880	10.468.000// κτήμα //X	1.400.000δρχ//κτίριο+ 27.000στρεμμ.// κτήμα	56.000δρχ//5οικίες// Σσχ//2υπX	2.046.500δρχ +Xβιβλ+2X 50πίλοι μαθητών.	1.406.400δρχ+3X
		<u>IONIA</u> 292.000δρχ// οικία			
1881 -1890	7.202.000δρχ// 2κτίρια// 9 οικίες// κτήμα// 4X //2 βιβλιοθήκες	2.352.000δρχ+ 150τόμους+ Βιβλιοθήκη// κήπος ελαιόδενδρα //	211.000δρχ+52.000ρούβλι //οικία// 2X//Xμισθ 10ετ	980.500δρχ	2.952.000δρχ// 140μτχές// 3οικίες// 4X
		<u>IONIA</u> 1.422.000δρχ// οικία			
1891 --1900	31.975.200δρχ//Xμτχ &ελαχ.ομολ.ΕΤΕ// οικίες// X Α.Χ. 545// 20.600 βιβλία// Σειρέςβιβλίων// εργοστάσιο// 11 οικίες// ελαιώνας 230.000 ριζών//ελαιοστάσια ελαιοτριβεία// μαγαζί// κ 54στρεμμάτων// Ανώγειος οικία// 3 περιβόλια// κτηματική έκταση (Μήλεσι,Χαλκουσι,Φ οκλπ=1.000.000δρχ)	1114.210δρχ// 1 οικία <u>IONIA</u> 24.678.300δρχ// 64.000 αυστριακές. Κορώνες// 2οικίες// X εφοδιασμός 2 βιοτεχνικών σχολών	455.000δρχ // γήπεδο // 2 οικίες	1163.600δρχ // 1000βιβλία // γήπεδο // 2οικίες	28.477.000δρχ // 135.400 αυστρ κορώνες
		<u>ΑΡΓΟ</u> <u>ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ</u> 16.000δρχ			
1901- 1913	35.941.140δρχ//400 ομολογίες εθν.δανείου	53.251.400δρχ	453.500δρχ //3 οικίες //ημιτελές κτήριο για τα άπορα// τραπεζικές ομολογίες	288.100δρχ//X //2οικίες// έπαυλη //8μτχ//βιβλία //ΣΓγυμναστηρ ίου Άνδρου// όργανα Γυμναστηρίου // Σ μουσικής σχολής	32893000δρχ// 10μετοχές Τραπ.Αθηνών // 17/64μετοχές //εργοστάσιο //6 οικίες // 1 γήπεδο
		<u>IONIA</u> 1123.030δρχ// 3X//XΓεωργικός στα //2 αγροκήπια // 3οικίες//ναϊσκος περίβολο // 2 κτήματα// εικόνες, άμφια, ιερά βιβλία αργυρά κανδήλια			

Πίνακας 27.⁴⁹⁵

Α.Χ. =Άπασα η κινητή και ακίνητη περιουσία, μισθ. =μισθοδοσία, ετ.= ετήσια δόση, Ασχ= Ανέγερση σχολείου, Σσχ =συντήρηση σχολείου, X =άγνωστο ποσό, υπ =υποτροφία, γηπδ. =γήπεδο, οικόπεδο, μτχ =μετοχή, γροσ. =γρόσια, φιορ.=φιορίνια.

Ελ.Κούκου, Ο Καποδίστριας..ό.π., σσ.22-23.

⁴⁹⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.